На правах рукопису

Д-р М. ЧУБАТИЙ
Професор Українського Вільного Університету

Огляд Історії Українського Права

Історія джерел та державного права

Ч. II

(Записки за викладами на Тайному Українському Університеті у Львові в рр. 1920-1923)

III ВИДАННЯ

МЮНХЕН 1947

diasporiana.org.ua

І С Т О Р І Я ЛИТОВСЬКО - УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.

CURIA GEN. O.S.M. BIBLIOTHECA ROMA

Вступні історичні замітки.

Після занепаду західньо-української держави в половині XIУ ст. в склад Польщі ввійшла лише невелика частина українських земель; більша частина припала литовському князівству. Тут українські правні норми знайшли собі добрий грунт для дальшого розвитку і мали великий вплив на право литовської держави, так що цю добу звемо ми добою литовсько-українського права,а коротше - литовсько-руського права.

Після упадку київського державного Союзу українські землі вже з половини XШ ст. опинилися під владою татар, - але не всі однаково: східні землі, як Чернігівщина, Переяславщина, Київщина і Пониззя (Поділля) опинилися під безпосередньою зверхністю татар;західньо-українські землі : Галичина, Волинь, частина Поділля, Турово-Пінщина та Холмщина об"єдналися в Західньо-українську державу, яка зберегла повну самостійність. Зверхність же татар була там більше формальна.

Після смерти останнього галицько-волинського князя Юрія П починається боротьба за спадщину. В першу чергу право на спадщину підносить литовський зукраїнщений князь Любарт Гедиминович,посвоячений з родиною Романовичів. За ним цього ж домагаються угри,покликаючися на свої права,набуті ще в XШ ст., далі - поляки; ці вже без будь-якої підстави. Боротьба, що розгорілася,довела до компромісового полагодження справи. Волинь остаточно лишилася при Любартові, Галичина і Холмщина від I337 р. на стало опинилася під Польщею. До цього часу спершу з доручення всіх претендентів рядив тут місцевий боярин Дмитро Детько, як староста руської землі (до I349 р.). Потім переймає Галичину польський князь Казимир, але умова з I35I р. застерігає Угорщині права до цієї землі,бо після смерти Казимира, що не мав дітей, Галичина мала перейти на Людвіка Угорського, а коли б були в нього діти, Людвік міг викупити Галичину за означену суму. Але тому, що згадана умова справді набрала сили після скорої смерти, Галичина переходить в руки Людвіка, який передає її на якийсь час, як васальну землю, Володиславові Опольському (I372-I379 р.р.). По смерті Людвіка (I382) право до цієї землі набуває Ядвига, дочка Людвіка. Ядвига, ставши польською коро-

левою та одружившися з Великим Литовським князем Ягайлом, - прилучила Галичину на стало до польської корони (1387), до якої вже раніше прилучено холмську і бельську землю. Землі,що опинилися під Польщею, підпали під сильний вплив польського права; про збереження своєї правової культури на довший час тут не можна було й думати. Це могло статися лише на якийсь короткий перехідний час. Такий перехідний час на цих наших західньо-українських землях справді маємо - це є т.зв. тут п е р і о д р у с ь к о г о п р а в а. Відносно публічного права тривав він до 1434 р., коли в Галичині заведено адміністрацію і суди цілком на польський лад; приватне право діяло тут щонайменше відносно українського населення протягом всього XУ та до перших років XУI ст. (1506).

Зате інші українські землі опинилися в границях великого литовського князівства. Найпершою потрапила туди Берестейщина - ще за існування західньо-української держави (перша половина XIУ в.), в другій половині XIУ в., як згадано вже, - Волинь і Турово-Пінщина та по черзі всі білоруські та українські землі. Поразка татар над Синіми Водами 1362 р. була початком прилучення майже всіх українських земель до великого князівства - Київщини,Пониззя,Сівершини та степів аж по Чорне море. Деякі землі було приєднано силою - підбоєм, більшість же прилучилися добровільно, вибираючи ліпше литовську зверхність, аніж татарську.

Але відношення між рівнем розвитку української правової культури і правовим життям в Литві і Польщі, де, як сказано, опинилися наші землі, було неоднакове. На землях, що ввійшли в склад Польщі, де правове життя було доволі розвинене, введення чужого прльського права поступало скоріше, коли візьмемо до уваги і те,що прилучені українські землі були значно менші від земель завойовника.Зате інакше було з правовим життям тих земель, що ввійшли в склад великого князівства. В склад литовської держави ввійшли найкультурніші наші землі, з виробленими правними формами, а передовсім ті землі,де зродилося українське звичаєве право, " Руська Правда", княжі устави і де найскоріше прийнялося візантійське право. Литовська держава, дістався в свій склад таку територію, мусила хо-не-хоч рахуватися з місцевим правом і шанувати місцеві правні порядки. Вплив прилученого півдня переноситься на північ та надає певного забарвування правовому життю всієї держави. Характерними прикметами державного права корінної Литви було : I) тут панувало всевладне право отчинности

(кожне князівство вважалося приватною власністю князя); 2) абсолютна влада князя, що виросла скоро після розкладу родової організації. Причиною литовського абсолютизму було те,що вже в ХШ ст. на північних і західніх кордонах Литви осіли ордени-Хрестоносців, які вогнем і мечем старалися ширити християнство. Це створило в Литві постійний стан облоги, край жив під вічною загрозою війни, влада князя стала абсолютною. Родова організація переходить прямо в військову. В літописах ордену з ХШ ст. часто знаходимо місця про великі литовські війська, військові залоги і т.д. Військову службу відбували всі - існувало обов"язкове загальне ополчення,а що Хрестоносці воювали кінnотою, то й Литва мусила подбати про виставлення великої сили кінного війська. Розуміється, що лише бояри та великі громади мали змогу виставити кінні загони. Завдяки наявності великої потуги кінноти, бояри не раз підбивали собі великі простори. Звідси береться й початок сили литовського магнатства. Бояри діставали від князя землі, що звалися "служба". Такий спосіб землеволодіння подібний до західнього феодального устрою, але до усталення феодального помісне устрою тут не дійшло.а володіння маєтками потягло за собою лише залежність смердів від панів,що сталося трохи раніше, ніж на українських землях. Тих чинників: I) права отчинности в публічнім праві, 2) змілітаризування державного устрою, 3) помісного землеволодіння або " служб " і 4) вчасної залежности селян - смердів від панів українське право ще не знало, а зустрівшись з литовським - з обсягу публічного права - дало дещо нове - компромісове. Зате українські землі вносили з собою ідею землі - держави з містом (городом) на чолі, злученої з іншими землями лише в дуже вільний державний союз (київська держава).

Ці два основні елементи: засади українського і литовського права сходяться разом і дають забарвлення всьому українсько-литовському державному праву. Литовська держава перетворюється в свого роду федерацію, де складовими частинами є, з одного боку, землі українські і деякі білоруські, а , з другого боку, землі самої властивої Литви, цебто литовські і останок білоруських - отчини литовських князів. Той зв"язок між поодинокими землями був уже далеко тіснішій, ніж у київсько-державному союзі. Князь у Вільні - це вже не старший князь " в отца місто ", але ніби начальник удільних князів, які мусили його слухати; їх залежність мала не моральну,а юридичну основу. Порівнявши ці дві системи союзного зв"язку - стару київську

державу і нову литовсько-руську, київську державу можна приблизно окреслити німецьким правним поняттям " союз держав ", а литовську - " союзна держава". Дивлячися на історію українського державного права в другій добі, тобто на історію литовсько-руського права, помічаємо три основні прикмети : I) пошана до українського старовинного права, 2) федеративний устрій всієї держави, 3)рецепція польського права від початку XУ віку повільна, а від I569 р., тобто від Люблинської Унії, прямо домінуюча. До I) Правна старовина стала в цю добу н а ч а л ь н о ю і вихідною нормою для литовсько-руського права. Пошана до української правової старовини виявлялася в засаді,що її дуже часто наводили: " ми старовини не рухаємо,а новин не вводимо " . Від Витовта (кінець XIУв. до XУI в.) ця засада мала велику силу. Старовина була правною конституцією,що охороняла населення від самоволі адміністраційних урядовців, наказуючи тим дотримуватися старого звичаєвого права. Всяка новина в понятті сучасного права - це свого роду надужиття, а навіть безправство. А що тою новиною було передовсім польське право, з того ясним стає як утруднена була його рецепція (засвоєння) в добу перед Люблинською Унією. Але не слід думати,що ця засада була абсолютною. Вона допускала введення і нових правних постанов, але лише в порозумінні з заінтересованими сторонами. Нове входило лише шляхом обопільної згоди. До 2). Федеративний характер всієї землі проявляється у федерації земель дрібних українських уділів,служебних князиків, екземит, панько-маґнатських ключів, церкви, станів та міст з маґдебурзьким правом. До 3) Під кінець XIУ ст.наступила унія великого князівства з короною. Назовні здавалося,що польське право перемагає (литовські маґнати приймають шляхетські герби й звичаї) над українським , але це було лише прийняття звичаю культурно-побутового характеру. В правовому житті стара українська культура успішно боролася майже протягом двох століть з польською, а рецепція відбувалася поволі та непомітно. Лише Люблинська Унія прискорила рецепцію польського права в помітній мірі.

Після цих вступних історичних заміток перейдемо до огляду самого матеріялу наших лекцій - в першу чергу до огляду джерел українського права за другої доби, а потім перейдемо до огляду історії державного права - і то спершу в Галичині за переходової доби, в т.зв. " добу руського права ", після чого - у великім князівстві.

ІСТОРІЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА В П ДОБІ.

Загальна характеристика.

У першій добі головним джерелом права був юридичний звичай. Законодатна діяльність князя і віча має лише допоміжне значення, її мета - лише пояснити звичаєве право, отже, є виключно додатковим джерелом права. Щоправда, в цей час існують княжі закони, - це княжі устави - уроки, але їх характер є лише випадковий,уривковий, а загальніший збірник - " Руська Правда" є приватною працею.В цьому відношенні не сталося відразу зміни і в час литовсько-руської держави, бо в початках все ще являється всевладним звичаєве право. Великокняжі грамоти вводять один за одним винятки з загальних правил, чим підривають силу звичаєвого права,а на основі тих грамот готовлять нові правні засади. Першою офіційною спробою скодифікувати зобов"язуюче право є судебник великого князя - Казимира. Та він взяв до уваги лише одну сторону правового життя, а саме - карне право відносно порушення маєткових прав; зате першою повною кодифікацією закону був Литовський Статут, який у вступній грамоті заповідає вже усунення звичаєвого права на другий плян. Хоч Литовський Статут в засаді обороняє лише права шляхти, проте багато його правних постанов відносилося і до всієї ширшої суспільности; але міщанство врегульовувало свої відносини міським правом.

І. З в и ч а є в е п р а в о .

Звичаєве право в першій половині П доби є ще всевладне. Воно збереглося на наших землях з часів української держави ,бо татари не вмішувалися в правове життя народу. Про це свідчить також і та обставина, що право " Руської Правди " все ще має силу, а з XIУ ст. до нас дійшла навіть т.зв. " середня редакція " Руської Правди ", якої вживано передовсім у церковних судах. Тому, що багато старих інститутів правних вже частково забулися, зладжено для вжитку церковних судів якраз цю скорочену " Руську Правду". Але тоді, коли норми звичаєвого державного права з приходом литовської влади все таки підлягали змінам, норми приватного,процесового і кар-

ного права затримались майже без ніяких змін. Вони були обов"язковими на протязі XIУ і XУ ст.ст. і ввійшли до Литовського Статуту. Державне право, як сказано, не могло законсервуватися, з цієї ділянки права найдовше затримались ті постанови, що нормували устрій найнижчих адміністраційних одиниць волости - ширшої громади, давньої верви. І нова влада справді пристосовувалася до звичаєвого права. Переглядаючи грамоти і судові акти, зустрічаємося з його застосовуванням у практиці. Державні адміністраційні урядовці і суди великого князівства все покликуються на старовину і звичай, і в той спосіб сама великокняжа влада надає санкцію і обов"язковість юридичному звичаєві. " Нехай то буде потому, як здавна бувало, бо ми старини не рухаємо, а новин не вводимо". Ця засада - це основа правничої мудрости в П добі нашого права.

Великокняжі уставні грамоти і привілеї ще напередодні офіційного списання законів є найважливішими пам"ятками законодавства, а містять вони ніщо інше, як лише норми звичаєвого права, бо законодатна влада тим шляхом старається надати їм санкцію закону. Цим способом підходимо до другого джерела права цієї доби - до законів.

П. П а м " я т к и законодавства.

Матеріял джерельний до історії права цієї доби дуже багатий. До нас дійшли цілі книги практичного виконування судівництва, найріжнороднішi грамоти, нарешті збірники законів. Всі ті пам"ятки до історії українського права в П добі п о д і л и м о :

А. За змістом розріжняємо такі групи пам"яткові:

1) Міжнародні договорні грамоти.
2) Привілейні грамоти ріжного змісту.
3) Земські у с т а в и.
4) Офіційні збірники права.

Б. За формою, цебто відповідно до збірників, розріжняємо пам"ятки законодавства залежно від того, де вони переховувалися. Всякі правні акти з цього часу зберігалися або I) в актах Литовської

Метрики і відносно українських земель у т.зв. Волинській Метриці.

2) В актах середніх і обласних судів великого князівства.

3) В актах судів галицької землі (акти гродські й земські) .

4) В приватно переховуваних збірниках актів.

Зовнішня сторона всіх пам"яток законодавства - їх мова.

Урядовою мовою всіх судів та урядів вел.князівства була руська мова, суміш церковно-слав"янської мови з українською й білоруською. Нею писані не лише всі важливіші пам"ятки достатутової доби, але й всі три редакції Литовського Статуту, який лише пізніше перекладено на польську мову.

Виняток становили лише деякі акти, писані латинською мовою, а передовсім акти, що стосувалися до католицької церкви, акти для закордону, для папи, угорського короля і т.д. Всі вони були писані латинською мовою. Листування з німецьким орденом велося німецькою мовою.

А) Юридичні пам"ятки з а з м і с т о м .

І) Міжнародні договори.

Між першими пам"ятками писаного права треба згадати міжнародні договори. Це законодатні пам"ятки, що мають мету - унормувати правні відносини між великим князівством і сусідніми - Пруським і Лівонським Орденом, дальше - відносини з республіками Псковською і Новгородською, московськими вел. князями, і, нарешті, відносини з польською державою.

Міжнародні договори можуть бути або господарчого, або політичного характеру. Політичні договори мали мету - знову нав"язати політичні взаємини, порушені попередньою війною, або наперед забезпечитися перед наслідками збройного конфлікту - звідси їх поділ на мирні договори і союзні. Вони не мають великого значення для історії права, бо в них звичайно немає детальних правних постанов. Можна з них означити лише компетенцію контрагентів, що складають договори.

Більше значення мають міжнародні договори суспільного, торговельного і господарчого характеру. Вони часто містять постанови про видачу невільників-втікачів, приймання чужих громадян на службу, права чужих громадян - купців і т.д. і тому для історика права мають вони вже більше значення, ніж попередні.

Одним з таких договорів з XIУ ст. є договір кн.Витовта з вел.князем Борисом Олександровичем Тверським.

Хто мав право заключати міжнародні договори ?

До останніх десятиріч XIУ ст. навіть удільні князі мали право заключати і політичні договори відносно своєї землі, але під умовою, що вони не будуть звернені проти інтересів всієї держави. Звичайно, однак, обов"язувала засада, що політичні договори має право складати лише вел. князь в порозумінні з родинною радою князів Ґедиминовичів. Від перших десятиріч XУ ст. замість родинної ради князів приходить великокняжа рада, складена з панів, стаючи при кінці XУ ст. рівнорядним з вел.князем чинником влади. Прелімінарні переговори звичайно веде від імені вел.князя і ради делеґація, але без права підписання договору. Санкція договору належить виключно до великого князя, що теж звичайно діється за порозумінням з радою.

Зате господарчі договори в XIУ і навіть в XУ ст. нормально мали право заключати й удільні князі, розуміється, що з обов"язуючою силою тих договорів лише для своїх земель. Ясно, що такі договори не повинні були протидіяти загально-об в"язуючим законам і установам земським. На те, що удільні князі мали таке право, вказував би хоч би вже згаданий договір кн.Витовта з вел.князем Борисом, хоч Витовт тоді не був великим князем. Те саме підтверджувала б і історія договорів Полоцька з Ригою. Та в XУ ст. великі князі намагаються обмежити і це право удільних князів складати господарчі договори. Заключені вже договори вони залишають у силі, але забороняється заключати їх на майбутнє. Окремої згадки заслуговують договори з Польщею, ряд яких зачинає кревська, а кінчить люблинська унії. В той час ці договори мають характер міжнародніх умов, а не внутрішніх конституційних законів-статутів. Найважливіший з них договір люблинської унії, що внормував злуку між обома державами.

2) Привілейні грамоти.

Під назвою привілейної грамоти виступають в литовсько-українському державнім законодавстві різні грамоти, починаючи від дар-

чих грамот і кінчаючи конституційними хартіями окремих земель.

Привілейні грамоти появляються в кінці XIУ ст.,протягом ХУ ст., і до половини ХУІ ст., але слово " привілей " є дуже неозначене. При недостачі писаних законів та при зобов"язуючім ріжнім звичаєвім праві привілей - це єдине джерело законодавства.Привілеї не нормують прав у загальній формі, вони установляють лише норми в формі приватних законів - або для фізичної, або для правної особи, а навіть для цілих суспільних і етнічних груп. Привілей, виданий для цілих етнічних груп або станів, вже наближається до загального закону. Так звані привілейні грамоти ХУ ст. - це найважливіша галузь великокняжої законодатної діяльности. Як сказано вже, вони роблять вийняток з загально обов"язуючого звичаєвого права, чим підривають обов"язковість звичаєвого грома і ведуть до скодифікування загально зобов"язуючого права - до списання Литовського Статуту.

Порівнюючи т.зв. "привілейні грамоти " між собою, можна стверднти три види цього роду актів, що відріжняються між собою прик метами і змістом.

I) Дарчі грамоти, що мають дуже мало спільного з привілеями.

2) Привілей в стислім значенні як " привата лекс ", що дає комусь якусь полегшу в вигляді вийнятку з загально-зобов"язуючого права.

3) Грамоти охоронного характеру, що мали метою охоронити фізичну або правну особу від виданих уже привілеїв.

Ад.I) Дарчі грамоти. Ці грамоти, якими великий князь дарує комусь якусь річ або відзначення. Вони часто носятьназву листів і привілеїв, хоч у дійсності вони не є привілеями,бо не звільняють нікого від загально-зобов"язуючого права. Вони не мають значення для історика права. Значення їх лише в тому,що вони дають можливість визначити компетенцію того, хто дарує. З-поміж них заслуговують на увагу ті, якими даруються нерухоме майно, сервітути,дарується користання природними багатствами,а церкві - десятину. Звані вони " о т ч и н н і ї г р а м о т и ". Дальше є такі грамоти, які підтверджують правні умови між двома особами (підтвердження акту купівлі-продажі, заповіти),а також грамоти,якими надає вел.князь титули (Свидригайло роздаровує право власної хоругви,а,прим., кн.

Острозькому дав право печатати свої листи червоним воском і т.д.).

Ад.2) Привілейні грамоти у стислім значенні - це вже "привата лєкс".

Це приватний закон для особи або суспільної групи,що робить виняток для обдарених від дотримання загально-зобов"язуючої норми або порядку. В них проявлялася вже законодатна діяльність князя. Таких грамот дійшло до нас дуже багато і їх можна поділити на дві групи:

а) Привілеї з більше випадковим і приватним характером,що містять у собі більші або менші полегші; їх видає вел.князь приватним особам і містам.

б) Привілеї з загальним і публічним характером. Вони надавали ріжних прав і полегш звичайно правним особам. Їх надається передовсім деяким станам, містам і т.д. Це немов би партикулярні закони.

Ад. а)- Привілеї з більше випадковим характером є звичайно однородного змісту. На першім місці між ними є т.зв. імунітети; це "привата лєкс", яким державна влада звільняє упривілейованого з-під державного суду, адміністрації і податків. Типовою також привілейною грамотою є грамота з I448 р. ,яку дістає Онуфріївський манастир від кн. Мстислава. Грамота звільняє цей манастир від усіх державних тягарів. Нераз такі імунітетні грамоти не лише звільняють правну особу від державної юрисдикції, але й уділяють їй ріжних управнень. Великий князь переносить часто на особу фізичну або правну цілу суму своїх зверхніх прав, як право суду,побирання податків і т.ін. Словом, така особа дістає в повнім виразі немов делегацію великокняжої влади. Прикладом цього може бути хоч би великокняжа грамота для кн. Мстиславського, якою князь віддає йому міста Мстислав і Мглин з дворами, челяддю, людьми і селянами, боярами, майном і т.д., не залишаючи за собою ніяких зверхніх прав.

Такі надання є вийнятком у державно-правній системі для поодиноких осіб, тому й назвали ми їх почастичними грамотами. Часто вел.князь видає привілейні грамоти городам, приміром по катастрофах та стихійних нещастях, якими звільняє їх від тягарів. Прим., великий князь звільняє киян від підвод і тіунського суду, I508р. звільняє Волинь від поволовщини.

Ці грамоти носять характер частковости і надзвичайности, а значення їх не в позитивній стороні змісту,а в негативній. Для нас

не має значення те, що вони встановлюють; має значення те, від чого звільняють, бо дають нам, історикам, право і змогу усталити зобов"язуюче право в цій матерії.

Ад. б). Другий рід - це загальні грамоти.

Ці грамоти мають для нас уже більше значення, бо вони відносяться ввесь час до правної особи, до шляхотського стану або до певних груп та міст.

Тут князь неначе входить в умови з сторонами і нормує їх відносини. Ці грамоти якраз показують нам , як з часткових привілеїв виростали вже загальні станові привілеї, і тому їх вартість полягає в їх позитивній стороні, цебто в сумі виражених в них правних норм. Ці грамоти можна поділити з огляду на зміст на грамоти для: а) шляхти і б) міст на магдебурзькім праві, в/ для жидів. Привілеї відносно шляхти носять чомусь невластиву назву земських привілеїв. Земськими привілеями вони ніколи не були, тому що земський привілей значить тільки або державний або провінціяльний. Ці ж привілеї не є ні державними, ні територіяльними, бо відносяться лише до поодиноких кляс держави або якоїсь области. І якщо вживається цієї назви, то лише тому, що шляхетський стан, сильний становищем, вважає себе єдиним репрезентантом землі.

Таких загальних шляхетських привілеїв дійшло до нас шість:

I) Ягайла в I387.
2) Городельський I4I3 р.
3) Казимира I457 р.
4) Олександра I492 р.
5) Два привілеї Жигмонта I506 і I522 р.р.

Ці привілеї мають те значення, що вони зв"язані один за другим дають суму шляхетських привілеїв. Є три характерні риси тих грамот: перша , що вони підготовляють матеріял для загально-шляхетських станових прав; друга , що від Казимирового привілею вони стають рядами між великим князем і шляхтою, подібними до сучасних в Польщі " пакта конвента " ; третьою їх прикметою є те, що через них прийшла рецепція польського права.

Згаданий перший привілей з I387 р. мав на меті прихилити литовську шляхту до злуки з Польщею. Привілеями забезпечувалося

шляхті необмежене право власности, знесено обмежене право дідичення дочок і звільнено шляхту від всяких робіт.

Другий,городельський,привілей розширив попередні,зрівняв отчини і помістя,завів соймики і герби.

Найважливіший є привілей в 1457 р.,що розширив попередні на всю шляхту,без огляду на віру, звільнював її маєтки від податків, заборонив панським селянам переходити у великокняжі добра і навпаки. Важливий він тим, що заводить загальні домініяльні суди над селянством.

Переломовим є привілей Олександра 1492 р. Він складається з 40 статтей.Потверджує всі права шляхти і зобов"язується не вести без відома великокняжої Ради закордонної політики,не видавати законів, не роздавати урядів і не диспонувати державним майном.Тим чином вел.князь поділив з Радою зверхність прав. Відтепер всякі ухвали Панів Ради,прийняті навіть без присутности вел.князя, можна було переводити в життя. Такою постановою змінено дотеперішній устрій держави, бо зверхні права в державі перенесено на колегію панів,на чолі з вел.князем, а князь стає виконавцем Ради. Обидва кінцеві привілеї не вводять детальних правних норм. Привілей з 1506р. лише повторює і розширює привілей з 1492 р.

Привілейні грамоти для міст магдебурзького права видавалися містам з переконання, що завдяки нам піднесеться добробут міста.

Містять вони такі постанови: а) звільняють місто від обов"язковости загально-державних законів. Завдяки цьому кожне місто може само для себе встановляти закони на основі магдебурзького права.

б) Місто звільняється від суду і адміністраційної влади великокняжих урядників.

в) Дістає право володіння ґрунтами внутрі міста.

г) Міщанство дістає деякі полегші і безплатне користування державними лісами і т.д.

Цих привілеїв є дуже багато і вони є справжніми привілейними грамотами, тому що випадають з-під загально зобов"язуючого права.

Привілеї для окремих груп, прим., жидів. Мета цих привілеїв виняткова,а саме: охороняти інтереси жидівського населення. Ці

норми не мають зв"язку з дотеперішнім правовим життям. Привілей Вітовта з I388 р. для жидів став підставою дальших того роду привілеїв.

Ад.3) Третій рід т.зв.привілейних грамот - це охоронні грамоти. Як з одного боку фізична і правна особи старались при допомозі привілеїв забезпечити собі "прівата лекс ", так з другого боку противні сторони старались затримати попереднє положення і оборонитися перед шкідливою для них силою привілеїв.

В таких грамотах є лише постанови, що відносно них дальше обов"язує правний " статус кво ". Ці грамоти немов позбавляють обдарених попередніх привілеїв. Видавання таких грамот викликували часто й практичні потреби,наприклад старання запобігти надужиттю намісників, які ламали звичаєве право. Князь,знову, спостерігаючи нераз ,що з земель надходить багато аналогічних скарг на зловживання урядників, видає накази не ламати старовини,наказує охоронними грамотами дотримуватися звичаєвого права. Та намісники,що прийшли з центру,нераз про такі грамоти не знають,тому заходить потреба їх списати. В цей спосіб підходимо до земських уставів,які теж називаються обласними привілеями, хоч привілеями вони не є. Це вже підставові закони землі, конституційні хартії.

3) З е м с ь к і у с т а в и.

Це найважливіші джерела законів у достатутовій добі. Це немов конституції поодиноких земель. Земські устави - це не акти ласки, їх поява - це обов"язок законодатної влади. Коли привілейні грамоти вводили новину , то устави бережуть старовину. Привілеї відносились до станів, то устави є для цілої землі; вони дефінюють право землі як цілости. Привілеї як новина репрезентують звичайно польське право, земські устави - старовину - українське право.

Земські устави або земські уставні грамоти - це ті законодатні акти, які видається окремим землям,що входять до складу великого князівства, для всього населення з метою потвердити старі загальні права всієї землі, з"ясувати її відношення до держави і до місцевих органів і ствердити відношення до загального права.

Під назвою уставних грамот дійшла до нас 2I грамота, але з них треба вилучити 3, які є лише обласними привілеями. До них на-

лежить : I) привілей Олександра з р. I503 для Волинської землі, яким звільняється населення від поволовщини (податок волами), 2) грамота Жигмонта для руських земель I507р., якою даються шляхті привілеї і полегші, 3) грамота для брацлавської землі,що по суті була грамотою лише для шляхти ; нею звільняється шляхта від подимщини, 4) дві грамоти для Дрогичинської землі, 5) грамота Ягайла з I592 р. для луцької землі, якою надає їй давні привілеї,такі самі як львівській землі , 6) одна грамота для Жмуді з поч. ХУІ в.

Інші I3 - це стисло уставні земські грамоти; вони нормують відношення поодиноких земель до держави і звичайно констатують " статус кво ". Дві з них відносяться до західньо-українських погранич, одна до галицької землі, друга до дрогичинської землі.Припадають вони на час т.зв. " доби руського права".

Інші II відносяться до земель великого князівства. З двох перших одна - це грамота Казимира Ягайловича з р. I456 для галицької землі , друга Жигмонта з I5I6 р. - для Дрогичинської землі.

Перша старається погодити старе руське право з польським правом, а ,по суті, констатує занепад першого. Організацію земських судів введено в Галичині ще I454 р.; вона вже визнає це немов би цілком пристосований факт та нормує багато справ спірного характеру. Друга, для Дрогичинської землі в цю вже спольщену провінцію вносить польське право. При відсутності правних приписів ця грамота наказує нормуватися краківським звичаєвим правом. Цією грамотою зносяться, проте, інститути старого українського права, які залишалися тут з давніших часів.

Значення обох грамот полягає в тому,що вони ілюструють історію занепаду руського права на західньо-українських пограниччях.

Інші II грамот відносяться до земель Князівства. Є дві фази виникнення цих грамот - кінець ХІУ ст. і перша половина ХУ та перша половина ХУІ ст. Тому то є старші й молодші уставні земські грамоти. Старші - з ХІУ ст. до половини ХУ ст., пізніші з кінця ХУ ст. і початку ХУІ ст. З цих старших грамот збереглася лише одна і то тільки в формі переказу ; ц.є. грамота Ягайла з I424 чи I430 р. для луцької землі. Ця грамота потверджує однакове право всіх жителів без ріжниці віри. Звільняє селян приватних дібр від цла.Шляхта зобов"язана давати стації. Загальний її характер виявляється ли-

ше у релігійних питаннях; православній церкві гарантується безпека.

Всі інші IO грамот походять з новіших часів і виникли під час панування або великого князя Олександра, або Жигмонта I. Та ці грамоти, хоч оригінальні, є немов повторенням уже виданих раніше уставних грамот.

До них належить : дві грамоти для Волині з I50I і I509рр. дві грамоти для київської землі I507р. і I529 р., одна грамота для більського повіту на Підляшші, дві грамоти для Вітебської землі,одна для Полоцької і Смоленської землі.

Ч а с і обставина появи.

Тексти уставних грамот основані на текстах старших грамот. На це вказує той факт,що в уставних грамотах часто зустрічаємо поклікування на старші грамоти та на їх зміст, зустрічаємо також багато правних виразів, що походять з I4 та I5 століть. Тому,коли хочемо встановити час виникнення тих старших грамот, мусимо брати до уваги той факт, що старинні грамоти появлялись з зміною устрою землі,а це діялося під кінець XIУ та в половині ХУ століть,тобто саме тоді, коли стали усувати удільних князів і ставити замість них намісників. Щоб цією зміною не заворушувати населення, нова влада дає запоруку, що права на землю будуть оберігатися.Другою причиною видання тих грамот було те, що намісники дуже часто не знали місцевого права і нарушували дотеперішнє право, що викликало серед населення незадоволення та нарікання. Щоб охоронити населення і відокремити компетенцію великокняжої адміністрації місцевої, великий князь каже списати закони землі й потверджує їх немов конституцію. На наших землях наступили такі зміни в кінці XIУ в. - за Витовта, а другий раз за Казимира, і тому всі відомі нам грамоти молодшого походження з початку XУI ст. покликуються або на Витовта або на Казимира.

З м і с т . Ознайомившись з змістом грамот, бачимо, що вони не містять в собі всього зобов"язуючого права землі. Майже не зустрічаємо в них, або якщо стрічаємо, то дуже мало, постанов приватного права. Метою тих постанов було потвердити лише старі права землі,розуміється,передовсім, коли земля мала які окремішності,та оборонити ті права від нарушення з боку державних урядовців. Звідси і їх зовнішня форма має характер забороняючий.

Коли йде мова п р о с и с т е м у, то в тих постановах не зустрічаємо речевого порядку. Там часто-густо навіть однородні правні норми порозкидані по ріжних місцях. Нема також поділу на статті або артикулі,а зовнішньою формою ті закони скоріше схожі на великокняжі листи.

Всі ці IO грамот можна поділити на т р и г р у п и з огляду на зміст.

До п е р ш о ї групи належать грамоти тих земель, в яких бачимо вже сильну диференціяцію станів. До цієї групи грамот будуть належати ,головним чином, грамоти Волинської землі та Більського повіту.

До д р у г о ї групи належать грамоти тих земель,де поділ на стани наступив ще не зовсім. Таких грамот є дві - обидві для Київщини.

У т р е т і й групі грамот збережено ще старе право земель,при чому тут виразно захована клясована суспільність; але все таки ці грамоти носять характер цілком земський - загально-становий.

У цих грамотах ,однак, є одна прикмета: чим більше наближені вони до старого права, тим менші помічаються станові ріжниці, чим грамоти новіші - тим більше станових ріжниць.

Докладний розбір г р а м о т.

Грамоти В о л и н с ь к о ї з е м л і вказують своїм змістом на те, що вони основані на якихось попередніх уставних земських грамотах. Відома нам старша грамота мала на меті заспокоїти людність розв"язанням релігійних справ. Зате ці грамоти - це вже станові грамоти.

Всі волинські уставні грамоти з I50I і I509р. носять характер стисло шляхетський. Якраз забезпечення прав цього стану стає немов обов"язком всієї землі.

Друга грамота з I509р. є цілковито подібна до першої.Варта уваги вона тому, що вона широко розглядає справу приватного суду пана і цю справу обговорює ширше, ніж навіть спеціяльний в цій справі привілей з I457р., та,власне, навіть ширше, ніж судебник Казимира з I468 р. Завдяки цьому цей устав є найважливішим джерелом досліду над патрімоніяльним судом.

Грамота для б і л ь с ь к о г о п о в і т у Підляської землі з I50I р. помітна тим, що вона є чисто місцевого характе-

ру. Треба знати,що ціла північна частина Підляської землі - Дрогичинський повіт - вже спольщилася і була перенесена на польське право. Більський же повіт ще не зовсім спольщився,тут були в силі ще деякі інститути старого українського звичаєвого права.

Як раз ця грамота й має на меті забезпечити звичаєве право цієї землі. Вона з"ясовує спеціяльні постанови приватного права, приміром, справи посагу, знищення польових меж і т.д. Ця грамота, так само, як і попередні, дійшла до нас записана в Литовській Метриці.

Дві грамоти відносно к и ї в с ь к о ї з е м л і з I507 і I529 р. не є першими уставними грамотами для Київщини. Такі грамоти появилися вже перед тим і на них покликуються ці вищезгадані грамоти. Вони могли появитися під кінець I4 ст. Тоді, по смерти уділього князя Скиргайла, великий князь іменує кн. Івана Ольшанського уже тільки великокняжим намісником у київській землі, і це могло бути причиною появи грамоти.

Коли йдеться про характер грамот, то вони не є становими. Вони є земськими грамотами, бо мають на увазі права цілої землі. У вступі говориться,що грамота видана на просьбу шляхти. Вона багата змістом. Головним чином подає багато матеріялу з обсягу приватного права. Крім особових і маєткових прав населення є постанови з цивільного, карного і процесового права. Потверджує грамота,між іншим, право бояр ділити між собою посади по волостях, - право відоме в історії державного права західньо-української держави в І добі.Що це справді загально-земські грамоти, виходить з того,що в них є численні постанови цивільного права як право жінки на спадкування по закону та інші. Тут вперше зустрічаємо постанови карні за головну і земську зраду; обговорено тут також процесове поступовання. Ця грамота знаходилася на перехованні в великокняжого писаря Івана Горностаєвича, але згоріла в Бересті десь перед I529р. Тому на прохання киян великий князь видає,немов дублікат попередньої грамоти,нову грамоту в р. I529, але з деякими додатками. Обидва ці устави збереглися також в Литовській Метриці.

Уставні грамоти білоруських земель.

Подібно до земських грамот для українських земель, устави для білоруських земель теж спираються на старших затрачених грамотах.

Грамота Полоцької землі з I5II р. відріжняється від інших тим, що мусила пристосуватися до клясової, а не до станової суспільности полоцької землі. Тому грамота має характер загально-земської грамоти. Вона покликується на якусь стару грамоту з часів Витовта. Ця грамота звернена не до шляхти,а до всього населення землі. Згадує грамота про широку самоуправу міського віча й займається маєтковими та особовими справами всіх станів. Дійшла до нас вона через Литовську Метрику.

В той,майже,самий час, як і в Полоцьку, змінено також устрій землі в Витебську: усунено удільного князя, і це дало спонуку видати уставну земську грамоту для цієї землі. Ця грамота, однак,до нас не дійшла,а хоч знані грамоти не покликуються на якісь попередні грамоти, то сам зміст і правні поняття вказують на їх старовину. Згадують вони про самоуправу горожан і участь віча в управі і т.д. Більшого значення вони не мають.

Смоленська земля дістала перший раз свій устав під кінець XIУ ст., востанне I505р. Цей устав важливий тим, що там нема станової ріжниці. Грамота (устав) цікава тим, що коли I5I4 р.Смоленськ потрапив у склад московського князівства,то її потвердили і великоруські князі. Про грамоту жмудської землі, як землі для нас чужої, говорити не будемо.

Заходить питання, хто є автором цих грамот: великий князь чи його канцелярія, як це виходить з їх форми ?

Про справу авторства не маємо вісток, певним, однак, є те, що авторів треба шукати не у Вильні,а на місці на землі,до якої стосувалися дані грамоти. Авторами цих грамот є місцеві люди,на що є деякі докази. Видання цих грамот уважається як потвердження якихось відомих звичаєвих прав, а це потвердження діється на просьбу місцевих людей. Є згадка навіть про деяких поодиноких осіб, які звертаються з просьбою потвердити права землі. З цього виходить,що авторами є ті, що знали право землі й просили про його потвердження,себто самі прохачі.

Вони самі списували зобов"язуючий юридичний звичай землі і такі підставові закони землі предкладали до затвердження великому князеві. Видно це також з того,що в них висунено передовсім ті ділянки права, якими ріжнилося право землі від права інших земель. Майже в кожній грамоті зустрічаємося з формальним,себто процесовим правом.

З сказаного виходить, що уставні земські грамоти - це найважливіше джерело права для дослідників у достатутовій добі. Їх вага полягає в тім,що вони дають можливість пізнати юридичний устрій поодиноких земель, дають змогу порівняти тепер зобов"язуюче звичаєве право з звичаєвим правом доби "Руської Правди".

Метою уставних грамот було заступити відсутність державного кодексу, потребу якого відчували всі й яку розумів також і великий князь. У Волинській грамоті I50I р. про це є навіть згадка. Сказано там, що волинська земля мусить дотримуватися виложених у грамоті постанов до того часу, поки не видасться загального статуту для цілого великого князівства. Та все таки, чи статут зніс обов"язкову силу уставних земських грамот ?

Про деякі землі знаємо, що для них видано земські уставні грамоти під той час, коли вже появився І Литовський Статут I529 р. З цього виходить,що після появи Литовського Статуту не тратили сили і земські устави. До Литовського Статуту були вони збірникамизаконів, коли ж він появився, зостались при силі лише ті постанови в уставах, які нормували відношення землі до держави,а окремі постанови з обсягу карного, процесового і приватного права перестали зобов"язувати, бо цю справу для всієї держави нормував Литовський Статут.

4) Збірники законів.

Земські устави були видані виключно для поодиноких земель. Відсутність писаного одноцільного права для цілого вел.князівства дала себе відчути вже від половини ХУ ст. Особливо відсутність писаних постанов карного і процесового права доводила не раз до колізій між судами державними і приватними.

Спори про те,кому належить право судити селян, були щоденною річчю. Це й дало спонуку списати головні постанови карного і процесового права, і таким чином виник Судебник великого князя Казимира Ягайловича в I468 р., а в ХУІ ст. Литовський Статут.

а) Судебник великого князя Казимира.

Судебник Казимира - це збірник права в ХУ ст.; в оригіналі він має назву: " лист ". Назва - "Лист" - була загально прийнята для правних пам"яток різного змісту,що виходили від вел.князя.Але й назва " судебник" була відома вже в ХУ ст. не лише у вел.князівстві, а навіть і в Московщині. Під " судебником" розумівся практичний підручник права, вживаний в судах. Під такою назвою появився в половині ХУІ ст. і перший збірник права у Московщині - судебник царя Івана ІУ Васильовича з І550р.

Судебник Казимира був підручником при судах в карних справах. Походить від Казимира Ягайловича (І440р. до І492).

Часом виникнення судебника деякі історики права вважають рік І492, більшість, одначе, приймає рік І468, і цієї дати будемо триматися й ми.

Автор судебника. На авторство судебника кидає світло перший його артикул і вступ. Виходило б з вступу, що автором мав би бути вел. князь з Панами Радою. Та певним є,що авторами були урядники-правники у великокняжій канцелярії. Вони його зладили і його дали на обговорення та ствердження Панам Ради. Судебник проголошено на провінціяльнім соймі у Вильні в І468 р. і тому у вступі згадується,що появився він за згодою всього поспільства.

Склад судебника. Судебник складається з вступу і 28 арт або статтей, з яких перша подає форму проголошення,а остання - санкцію вел.князя і наказ дотримуватися вміщених у них постанов.

У деяких рукописах, головним чином у румянцевськім списку, долучений додаток " о посощину смоленську " ; але цей пам"ятник не є складовою частиною судебника.

Зміст судебника. Судебник містить в собі передовсім постанови карного права; в долученім додатку " о посощину смоленську" говориться про звільнення бояр від податку посощини, але, як сказано, ця додаткова пам"ятка не має нічого спільного з судебником.

Зміст судебника обертається навколо охорони маєткових прав горожан. Від 2 до 8 статті мова йде про крадіж і співвинних крадежу, від 13 до 19 - кари за крадіж відповідно до його розміру і обтяжуючих обставин. В дальших статтях говориться про порушення земельних границь, наїзди, найдені речі, уведення раба і непохожого отчича. Цілий ряд статтей присвячує судебник формальному праву, тобто означенню судової компетенції. В статтях 9-10 іде мова про компетенцію державного суду над княжими селянами, інакше кажучи панського суду над панськими селянами,а в 11-12 - про компетенцію державних судів над панськими селянами в тім випадку, коли пани не виконують своїх обов"язків як судді. 26 і 27статті говорять про обов"язок будови мостів та відповідальність того,хто занедбує цей обов"язок.

При розгляді характеру правних засад судебника відразу кидається в вічі помішання старих українських і нових західних станових правних понять. Вся карна система відступає від карної лагідної ідеології " Руської Правди ". Дуже часто застосовується кару смерти, зовсім невідому " Руській Правді". Співвідповідальність рідні за злочини існує, подібно як в нашім інституті " поток і розграбленіе", однак відповідальність рідні в судебнику значно обмежена.Постанови про уведення раба та постанови процесового права нагадують нам подібні постанови " Руської Правди ".

Та все таки судебник не був всесторонньою кодифікацією права. Він нормував лише карні постанови, постанови про охорону,маєткове право, а не вичерпував всієї системи навіть карного права, тому не міг стати підручником права,не задовольняв потреб держави в цьому напрямку. Життя вимагало такого кодексу,в якому б були взяті до уваги і приватно-правні постанови.

Потреба на такий кодекс стала пекучою вже в ХУ ст. - за вел.князя Олександра, який робить старання щодо кодифікації зобов"язуючого права. На початку ХУІ ст. приступлено до праці,а в 1529р. появився Литовський Статут у першій редакції.

б) Литовський Статут.

Як уже сказано, державне життя домагалося списання зобов"язуючого права. Жадання цього піднімає дрібна шляхта на соймах і

соймиках. Загальний кодекс мав знести силу упривілейованих Панів-Ради і піддати шляхту під одно право, бо сила маґнатства більше спиралася на фактичний його вплив, ніж на правні позиції, і ніхто не знав,при недостатку писаних законів, як має ставитися до них (маґнатів) при їх винятковому становищі в державі.

Так само вирішування спорів судовим шляхом було полишене совісті урядовців. Тому на жадання дрібної шляхти заповів Жиґмонт на соймі 1522 р. окремим декретом видання списаного загально-зобов"язуючого права. З цього документу можна пізнати причини,які викликали створення Литовського Статуту.

1. Шляхта не була підпорядкована одноцільному праву.Статут мав підпорядкувати всіх мешканців під одно право, а особливо шляхту,до якої групи вона б не належала.

2. До того часу судили згідно з звичаєвим правом. Коли урядник не знав, як розв"язати спір, вирішував відповідно до свого погляду; але траплялись і такі випадки, коли урядник, керуючись ріж ними мотивами, судив так, як йому хотілося, при чому виходив то з прихильности, то з ворожнечі до тієї чи іншої сторони. Це дало підставу до скарг, які впливали до вел. князя. Литовський Статут мав, проте, намір зрівняти шляхту в один стан,рівний перед правом, мав він усунути судові надужиття, при чому в и п о в і д а в б о р о т ь б у з в и ч а є в о м у п р а в у . Замість юридичного звичаю, спертого на глибокій старовині і узасадненого догмою: " ми старини не рухаємо,а новин не вводимо ", - мав прийти тепер писаний закон. Поява Литовського Статуту - це важлива подія, бо його списання було ознакою перемоги, яку здобув закон над звичаєвим правом: закон зводить звичаєве право лише до ролі допоміжного права. Зате цю допоміжну ролю признає звичаєвому праву і Литовський Статут, бо читаємо там, що справи, відносно яких нема відповідної постанови в Литовському Статуті, належить судити за старим звичаєм до часу,поки ці права не спишеться.

Це були причини і обставини,серед яких було створено Литовський Статут.

Редакції і видання Литовського Статуту.

Збірник писаного права, званий Литовським Статутом, появився в трьох редакціях, з яких кожна наступна є зміною і доповненням попередньої. Перший Литовський Статут дістав санкцію 1529р., а третій - 1588 р. Перша і друга редакції дійшли до нас в рукописах, третя була надрукована у Вильні в друкарні Братів Мамоничів. Перша і третя редакції дістали санкцію і характер офіційного збірника, з другої були санкціоновані лише деякі артикули і розділи.

Характер цього правного збірника. Хоч Литовський Статут займається справами, які можна застосувати до всіх станів, все таки він зберігає передовсім шляхетські інтереси. За процесовими постановами Литовського Статуту шляхтичеві легше було уникнути кари, а також доказати чиюсь вину; але й кари, передбачені для шляхтичів, легші, ніж для інших груп населення. Крім того, є цілі розділи статуту, присвячені правному становищу шляхти. Та й під цим оглядом не всі редакції однакові; є ріжниця між цими трьома редакціями.

Перша редакція заступає інтереси більших маґнатів і поважає ще права селян.

Друга - збільшує права дрібної шляхти, чим рівночасно обмежує права селян.

Третя - стоїть на сторожі прав виключно шляхетського, зрівняного вже перед правом стану, при чому констатує неґацію прав селян.

Литовський Статут торкається лише принагідно прав міщанства і духовенства. Він є чисто шляхетським кодексом.

Автор і джерела. Литовський Статут, як офіційний кодекс права, укладений на доручення Панів Ради, а зладжений великокняжими правниками. Поодинокі статті підлягали обговоренню Панів Ради, пізніше йшли на обговорення сойму, де статут і одержав санкцію. Ревізію і уклад третьої редакції провів Литовський Під канцлер Лев Сапіга. Литовський Статут не є виключно твором правників. До нього ввійшли цілі розділи досі зобов"язуючого права, головним чином звичаєвого.

При створенні цього Статуту автори його користувалися:

I) Звичаєвим правом, зобов"язуючим на українських і білоруських землях, а в меншій мірі на землях корінної Литви. Користувалися руським звичаєвим правом тому, що правова культура Литви в порівнянні з правовою культурою руських земель стояла далеко нижче. Знання звичаєвого права черпали правники з земських уставних грамот, а також з судової практики.

2) Другим джерелом, з якого користувалися правники, були шляхетські привілеї з р.р. I447, I492 і I506, а також земські устави, що носять становий характер. Литовський Статут цитує навіть деякі цілі привілеї.

3) Третім джерелом були ухвали соймів і їх практичне застосовування, так що роля Литовського Статуту обмежувалася в тому випадку до ствердження фактичного стану.

4) Четвертим джерелом були постанови і рішення великого князя і Панів Ради.

5) Привілеї для жидів і міст.

6) Найважливішим джерелом, побіч звичаєвого права, була рецепція польського права.

Приписи польського права не є безпосередньо запозичені з польських збірників, деякі інститути приймались силою факту, без окремого видання закону. Територією, через яку пересувалось польське право у вел.князівстві, було Підляшшя. В другій редакції помітніша рецепція польського права, ніж у першій, а в третій редакції засвоєння польського права стає вже цілком переважаючим.

I. Перша редакція Литовського Статуту.

На кількакратну вимогу загалу шляхти заряджено списання Литовського Статуту. Вже в р. I522 читано деякі уривки з статуту на соймі, а до I528р. поодинокі розділи статуту приходили на обговорення і дискусії членів сойму. Та готових вже I522р. розділів не проголошувалося; лише Жигмонт в I522 р. проголосив " Нові Права" з обов"язковістю від початку I529р.; тому цей рік вважаємо за дату появи першої редакції статуту. Він носить назву Старий Литовський Статут, в оригіналі - " Права писані і дані великому князівству литовському ".

Перша редакція складена з 18 розділів. Кожний розділ має від 12 до 37 статтей; всіх їх - 244.

Зміст і система першої редакції Литовського Статуту.

Литовський Статут мав на меті дати систему судового права і мав стати підручником, згідно з яким треба було судити. Присвячений цей статут приватному, карному і процесовому праву. Державному праву присвячується небагато місця. Та хоч другий і третій розділи носять назву про особу вел. князя " о обороні земській " і "о свободах шляхти ", проте і в цих розділах автори не додержуються консеквентно системи, бо уміщують там усі постанови,що відносяться лише до даного підмету справи. Інші статті з постанов державного права розкидані по всьому збірнику. Коли йдеться мова про систему, то її нема ані в розкладі розділів, ані в поодиноких розділах.Коли б хто хотів дошукатися якоїсь системи,то є немов одна точка зору, а саме - точка зору з суб"єкту права.

Четвертий розділ,який пізніше носить назву " о парсуне господарській", на перший погляд немов присвячений державному праву, однак, мало в ньому державно-правних постанов. Тут говориться головним чином про головну зраду, бунт, фалшування документів і грамот, та є навіть постанови з приватного права,що відносяться лише до господарської особи. Від вел.князя переходиться в другім і третім розділі до шляхти. Третій і четвертий розділ без системи містить найзагальніші правні постанови,наприклад, про опіку,спадщину дочки і т.л. Шостий розділ містить постанови процесового права " о судопроізводстві ", дальше йдуть постанови з карного,облігаторійного і маєткового права. Помітно те, що, виходячи з точки зору суб"єкту права, автори переходять до карних постанов в першу чергу відносно шляхти, а потім - решти нешляхетних станів.

Одинадцятий розділ говорить про головщину путних людей, дванадцятий про грабунки, тринадцятий про крадіж. В тих розділах немає кари за крадіж, поповнену шляхтичем. Причина - в ідеології шляхетського кодексу, - мовляв, шляхтич не міг поповнити крадежу.

Бажаючи з"ясувати сказане, бачимо,що провідною думкою є оборона державних інтересів і оборона шляхти.

П"ять літ пізніше шляхта підносить жадання цілого ряду поправок, головно 6 розділу про процесове право.

В роках між 1534 і 1536 поправлено його на соймах, та цю поправку не вважають за нову редакцію. Вона являється лише поправкою першої редакції Литовського Статуту.

П Р е д а к ц і я Литовського Статуту.

Перший Литовський Статут не був надрукований. Він був лише написаний і з нього роблено різні копії, при чому при переписуванні вкрадалися суперечності. На берестейськім соймі шляхта підносить домагання доповнити, поправити і видрукувати обов"язуючий збірник права.

Проти цього домагання виступили Пани Рада, які не хотіли позбутися судових екземпт. Лише в 1551р. створено комісію з 10 членів з половини латинської й половини грецької віри; цій комісії доручено зайнятися кодифікацією і ухвалено на ту мету податок. Та дрібна шляхта, хоч наполягала на зміні і виданні статуту, не дала грошей на потреби комісії й її не скликували 10 років. Лише тоді, коли стала актуальна справа тіснішої унії з Польщею, сам вел. князь, ідучи за бажанням шляхти, головно волинської, яка найбільше була за злукою з Польщею, доручив урядовцям своєї канцелярії переглянути першу редакцію Лит. Статуту та поробити в ній деякі зміни, головним чином на користь дрібної шляхти проти інтересів Панів Ради. В 1566 році статут увійшов у життя. Цей статут зветься також Волинським, тому що він появився заходом волинської шляхти. Але, не зважаючи на санкції та проголошення, не всі розділи цього статуту ввійшли в життя. Волинський статут не зобов"язував як цілість. Були зобов"язуючими головним чином постанови відносно процесового права. Щодо інших постанов обов"язував старий статут.

Цей розділ про процесове право і про організацію судів тепер поширено і він є найдовший, опертий на польських зразках. Вводив він земські суди і зносив екземпти Панів Ради, тим самим зносячи її упривілейоване становище. Волинський Статут складався з 14 розділів і 368 статтей. Статут опертий на першій редакції та доповнений привілеями і соймовими ухвалами в часі між появою першої й другої редакції.

Деякі привілеї в статуті було взято без зміни тексту (привілей з 1565 р. впровадження соймиків). Хоч другий Лит.Статут опирався в засаді на першій редакції та все таки він укладений систематичніше, ніж перша редакція.

Ш р е д а к ц і я Литовського Статуту.

Хоч було жадання надрукувати Волинський Статут,все таки він не був надрукований. Але своє завдання - знивити значення Панів Ради він виконав. Після Люблинської Унії приїшов до влади загально-шляхетський сойм, а інститут Панів Ради було знесено. Рецепція польського права поступила тепер далеко вперед,тому й виникла потреба зревізувати статут. Ревізію доручено литовському підканцлерові Львові Сапізі, і нову редакцію Статуту запропонував він сой мові в 1588 р. В цім році ця редакція одержала санкцію і її було надруковано. Зобов"язуючої сили статут набрав аж.у 1589р.Ця зобов"язуюча сила поширилася не лише на все велике князівство, а й на воєводства, що ввійшли до складу Корони на основі Люблинської Унії, а саме: Волинь, Брацлавщину та Київщину.

Новий Статут, спертий на попереднім, зачерпнув найбільше правних понять з польського права.

З м і с т і с и с т е м а т р е т ь о ї р е д а к ц і ї . Цей статут найбільший розміром; хоч кількість розділів не змінилася, але збільшилася кількість параграфів, яких є 488. Деякі розділи мають до 100 статтей. Загальний зміст статтей той самий, що й зміст попередніх, значить, він є кодексом судового права. Коли взяти до уваги систему всієї Ш редакції, то в порівнянні з попередніми новий Статут стоїть далеко вище,а його укладення свідчить про високу правничу ерудицію його авторів. Одначе, кут зору від суб"єкту права в цьому статуті збережений той самий,що й у попередніх редакціях.

Перші чотири розділи присвячені виключно публічному праву; мова тут іде про особу великого князя,про злочин проти маєстату, про бунт. Другий розділ говорить про земську оборону, третій - про вольності шляхти, четвертий трактує про устрій судів і процесове право. Дальших 6 розділів займаються постановами цивільного пра-

ва, як родинного права,обліґаторійного і маєткового. Останні чотири розділи трактують про карне право, починаючи від найбільших злочинів до найменших провин. Однак, і тут не міг автор позбутися підметового кута зору, бо, говорячи про головщину, вмістив постанови про права панів до закріпачених селян. У всякім разі,автор має гарну систему, відзначається відсутність казуїстики,що дозволяє йому зайняти перше місце між кодифікаціями тогочасної східньої Европи.

М о в а Литовського Статуту. Всі три редакції писані урядовою руською мовою, лише з третьої редакції зроблено пізніше польський переклад.

П р а в о , я к е м і с т и т ь с я в Л и т. С т а т у т і . Першою основною верствою є поняття правової старої української культури з доби " Руської Правди", змодифікованої правовим життям XIУ і ХУ століття. Друга верства - це вже рецепція польського права. Коли йдеться про поодинокі ділянки права,то приватне право основане більше на українських, державне - на польських правових поглядах.

З н а ч е н н я Литовського Статуту. Литовський Статут, як кодекс права, є юридичним збірником першої ваги й перевищує багато в дечому тогочасні західньо-европейські кодифікації.Завдяки Статутові, уодностайнилось право в усій державі. Статут зробив також великий вплив на закордон тому, що його брали за зразок для себе сусідні держави. Науково доведено,що "Уложеніе Царя Олексія Михайловича " з 1649р. складено під впливом Лит.Статуту. В Польщі, де ще не було тоді списаного одноцільного права, Литовський Статут мав силу також як допоміжний кодекс. На Україні він пережив Хмельниччину і Гетьманщину, та навіть після занепаду Гетьманщини приписи Литовського Статуту мали силу до третього десятиріччя XIX століття на Чернігівщині і Полтавщині,поки не прийшов їм на зміну правний кодекс російської імперії.

А) Пам"ятки права за формою - збірники юридичних документів.

Під збірниками юридичних документів ми розуміємо офіційні й неофіційні збірники актових матеріялів, що дійшли до нас,як

окремі цілості. Подібні збірники з першої доби не дійшли до нас, а якщо дійшли які пам"ятки права, то хіба випадково порозкидані по ріжних манастирських закутках. В другій добі влада старається вже зберегти акти, влаштовує архіви в центрі й на провінції. Але багато грамот збереглося і в приватних осіб, які тримали їх в своїх домашніх архівах на доказ свого права. Та слід сказати, що в ту добу було поширене фалшування грамот в таких розмірах, що часто-густо влада не могла сама встановити яка грамота була справжня, а яка підроблена. З метою виявити оригінальність грамот влада створює урядові збірники, як литовську метрику при центральнім уряді, побіч цього збирає актовий матеріял центральних і провінціяльних судів.

I) Литовська Метрика.

Під Литовською Метрикою розуміється архів великокняжої канцелярії, що зберігався для Литви у Вильні; подібний архів під назвою Коронної Метрики зберігався для Польщі в Кракові, а пізніше в Варшаві. Коли ввійшло в звичай зберігати акти, що надійшли, та копіювати акти, що відходили з великокняжої канцелярії, точно невідомо, але вже під кінець XIУ ст. грамоти вже старанно зберігалися, головним чином ті, що приходили до канцелярії. В ХУ ст. заведено вже копіювання і вписування в окремі книги актів, що виходили з великокняжої канцелярії, бо оригінали відсилано стороні. Метою закладання архіву було те, щоб на випадок втрати документу можна було виставити дублікат, і таким чином охоронитися від підроблювання грамот. Першу вістку про Литовську Метрику маємо з 1495р., коли кн. Глинський звернувся до вел. князя Олександра з проханням виставити дублікат одного документу з часів Казимира. Вел. князь видав той дублікат, і з цього, отже, видно, що вже в половині ХУ століття, за Казимира, був актовий архів; це, можна сказати, перша вістка про виникнення Лит. Метрики. З цієї вістки довідуємося, що в Вильні не було архіву, а знаходився той архів у троцькім замку. Біжучі томи береглися у великокняжій канцелярії.

В перших роках ХУІ ст. перевезено державний архів з Трок до Вильна. Можливо, що це сталося за Жигмонта, бо тоді переведено реформу Метрики, яка полягала в тім, що досі записувано акти в книги по черзі - так, як вони входили чи виходили, - коли ж тих книг зібралися десятки томів, матеріял упорядковано і поділено на розді-

ли, було заведено окремі книги для міжнародніх договорів,посольських інструкцій, великокняжих привілеїв, рішень центральних судів і т. д.

Та цей порядок не всюди було додержувано; бували випадки, що канцлер, звичайно і воєвода виленський в одній особі, вписував у Литовську Метрику деякі акти з свого особистого урядування,як виленського воєводи.

Начальником великокняжої канцелярії,а тим самим і опікуном Лит.Метрики був канцлер, потім заведено було допоміжний уряд підканцлера. Під їх проводом писали листи дяки, а писарі порядкували і стверджували. Важливіші листи підписував канцлер і вел.князь, але в звичайних випадках замість підпису прикладувано лише печатку канцлера. Саме вписування і ствердження,що щось є вписане в Метрику, надавало грамоті ва-ности. До половини XУШ ст. переховувалась Метрика у Вильні, пізніше перевезено коронний архів з Кракова і ЛитовськуґМетрику з Вильна до Варшави. По Люблинській Унії майже всі українські землі ввійшли в склад Корони, але з огляду на те,що ці землі судилися Лит.Статутом, введено тому у Варшаві для воєводств Брацлавщини, Волині й Київщини окрему Метрику, звану " В о л и н с ь к о ю М е т р и к о ю " .

Очевидно, що акти відносно Галичини знаходимо в коронній Метриці. За Льва Сапіги, наприкінці XУI ст. зладжено відпис книг, зроблено копії, а окрема комісія при соймі потвердила їх згідність з оригіналами. Оригінали поміщено в замку в Вильні, а копії поміщено в домі, зладженім спеціяльно для архіву.

В часі Хмельниччини і шведських воєн загинуло дуже багато книг Лит.Метрики. По упадку Польщі I794 р. казав Суворов відвезти обидві Метрики до Петербургу. Тут вилучено Волинську Метрику й всі документи відносно Галичини і злучено з Литовською Метрикою. Її розділено на кілька частин, вилучено посольські справи і поміщено при Міністерстві закордонних справ, судові - при Сенаті,потім - при Міністерстві Юстиції. Інші книги,що на думку впорядчиків мали цінність лише наукову: мапи, карти - відіслано до імператорської публічної бібліотеки.

Наукову вартість тих збірників для історії права помітили вже в половині XIX ст. і в той же час появляються перші цінні праці російських вчених, оперті на матеріяли Литовської Метрики.В цілості Метрика друком не появилася. Деякі уривки є в " Актах Запад-

ної Россії", а документи відносно правового життя України - у видавництві - "Архів Юго-Западної Россії". Багато актового матеріялу появилося у видавництві краківської Академії Наук та окремо два томи актів Метрики заходом проф. Леонтовича у Варшаві.

Що міститься в Литовській Метриці ?

Тепер вона впорядкована на I2 ділів,з котрих лише деякі являють собою для нас вартість.

Перший відділ - це "Книги Записей", до 200 томів, містять найстарший матеріял ріжного змісту. Вони походять з часу,коли ще Метрика не була поділена за речевим порядком. Зустрічаємо там устави, привілеї і т.д. У відділи записових книг влучено т.зв.Волинську Метрику. Її 32 книги стосуються до українських земель по Люблинській Унії. Записні книги містять матеріял загально-державних установ до I440 року.

П. Важливі для істориків є " декретові книги", відділ"судових книг",в яких є матеріял судових рішень від XVI ст. до упадку Польщі. Поміщені там рішення центральних судів вел.князя,а якщо є там і рішення гродських судів, то вони потрапили лише тому,що канцлер, будучи воєводою, вписував свої рішення в ці книги помилково. Судові акти є першорядного значення, бо з них довідуємося про компетенцію вел.князя і Панів Ради. Є там рішення загальні в справах глейтів, головної зради, публічного гвалту і т.д. Всіх цих книг є коло 300 томів.

Ш Відділ - це відділ публічних справ "книгиріжних записів". В них поміщено ріжні акти. З них довідуємося про повинності шляхти. Поданий там військовий перепис з I528р. - документ першорядної ваги, бо з нього пізнаємо тодішні економічні відносини селянства і шляхти.

IУ Відділ - це т.зв. "люстрації", в яких міститься точний перепис прибутків та інвентаря в державних маєтностях. Ці книги мають значення для досліджень економічних відносин і правного становища селян,тому вони так само мають велике значення. Та система в них не дотримана, знаходяться там і інші записки, як розмежування границь і т.д. Для історика українського права цінні вони тим,що в цих книгах поміщені люстрації майже всіх українських замків з часів перед Люблинською Унією. Деякі записки появилися друком в "Архіві

Юго-Западної Россії", видані Київською Археографічною Комісією, в якій працювали між іншими наші вчені, як Антонович і Орест Левицький. Цікава є записка про люстрацію руського сольного округу, з якої довідуємося про продукцію соли і дохід з неї для держави.

Крім книг Литовської Метрики переховався цілий ряд оригінальних грамот на пергаміні. Вони вже в половині XVII ст. були упорядковані і складені в мішках. Знаходяться ті грамоти тепер в архіві Російського Міністерства Юстиції.

2) Акти центральних судів.

Акти центральних судів - це нижчі судові реєстратури. Зустрічаємо в них протоколи, скарги, донесення дітських, акти заповіту й фундації. До нас дійшли акти головного Литовського Трибуналу, акти Головного Духовного Трибуналу, акти головного Карного Трибуналу, "юридики" або рішення Віленської Капітули, акти Литовської Асесорії і акти надзвичайного Маршалківського Суду. Всі вони зберігалися в Вильні в центральнім архіві, деякі з них видані.

3) Акти обласних судів.

Чим була Лит.Метрика та судові акти для центральних урядів, тим самим були для землі акти обласних судів. В актах є не лише чисто судові документи, але є й акти приватного характеру, наприклад, умови даровизни, купівля-продаж і т.д. В XVI ст. виробилася така судова практика, що коли хто хотів, щоб якийсь правний акт набрав сили, мусив його вписати в судові книги. Таке вписання відбувалося або на основі внесеного письма, або на основі усного зізнання і мало значення урядового ствердження. Цей звичай спричинив те, що в цих актах находиться багато справ, зв"язаних з справами суду хіба лише посередньо. Тільки частина актів обласних судів збереглася донині, багато їх згоріло; до нас дійшли акти щодо Берестейщини, Волині, Київщини і акти Луцького Трибуналу; з актів Лівобережжя дійшло дуже мало.

По Люблинській Унії введено гродські й земські суди. Рішення гродських судів, окремо земських, окремо магдебурзьких містяться у своїх судових книгах. Більшість актів обласних судів зберігається в центральнім архіві в Києві, а деякі вже видані в "Актах

Юго-Западної Россії". Такі самі акти,які зберігаються в Києві щодо українських земель, зберігаються у Вильні щодо литовських і білоруських земель. У Вильні збереглось коло 20.000 книг.

4) Судові акти Галицької землі.

Говорячи про акти судові,треба згадати про судові акти Галицької землі, бо вони є найцінніші для студій питання про занікання українського права в Галичині. Це - т.зв. "доби руського права". Актового матеріялу збереглося багато,а деякі з книг навіть дуже старі. Найстаріші судові книги - це книги сяніцької землі.Ті акти поділено теж на акти ґродських судів, земських і магдебурзьких. Знаходяться вони тепер в"архіві актів земських і ґродських" в архіві Бернадинів у Львові, директором якого був проф.Вальцер.Актовий матеріял виходить друком, досі вийшло 22 томи.

-.-

" ДОБА РУСЬКОГО ПРАВА " В Г А Л И Ч И Н І.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПРАВА В П ДОБІ.

Правне відношення Галичини до завойовників.

Правне становище Галичини протягом такого короткого часу, як друга половина XIУ ст., змінялося доволі часто. Намісництво галицького боярина Дмитра Дедька (I540 - I849р.) є свого роду спів володінням Польщі та Угорщини. Володарі обох держав вважаються носителями зверхніх прав над Галичиною, а Детько - це лише урядник - староста Галичини.

Внутрі держави не було ніяких змін під правним оглядом, тому що Детько належав навіть до уряду останнього західньо-українського князя Юрія П-го. В часі недовгого безпосереднього володіння польського короля Казимира Галичина не входила в склад польської Корони, а була скоріше лише його особистою власністю; на це вказують ріжні інститути, впроваджені тут Казимиром. За володіння Людвіка Галичина стала леном угорської корони, який той передає навіть на короткий час своєму васалові Владиславові Опольському. А від часів Ядвиги від I387 р. Галичина стає дійсно складовою частиною польської Корони, звичайною провінцією, такою, якою вже впродовж 30 літ була Холмщина. Зверхні права над нею належать кожночасному суверенові Польщі. Такий правний стан тривав аж до I772 року.

Територіяльний поділ Галичини в цей переходовий час руського права має ще багато прикмет з старим поділом з часів західньо-української держави. На цій території за старої влади було князівство галицьке, перемиське, звенігородське (львівське) та белзьке. Під кінець нашої держави вибивається ще до значної ролі округа Сяноку. У столицях тих земель перебували посадники, визначніші, ніж у інших городах, звичайно, хтось з княжої династії-посадники на княжім праві. Цей поділ затримався і в переходовий час, даючи підставу до утворення земель львівської, галицької, перемиської, сяніцької і белзької.

Від львівської та перемиської землі скоро відлучилися території округ самбірської й жидачівської, як повіти самбірський і

жидачівський. Східній скравок галицького Поділля належав до Поділля. Коли в ХУ ст. тут заведено було воєводський поділ,то з тих областей утворено три воєводства: руське з осідком у Львові,з землями львівською,галицькою,перемиською, сяніцькою і повітами самбірським та жидачівським; воєводство белзьке з осідком у Белзі і воєводство подільське з осідком в Кам"янці. Кожна земля ділилася на округи, звані в той час " амбітуо" або " територія" ; це безперечно давні наші волості,а пізніші польські повіти. Території або волості ділилися на ширші сільські громади - давні верви, устрій яких покищо був незмінний.

Н а с е л е н н я . З часів західньо-української держави людність ділилася на вільну і невільну. Про існування невільництва, як інституту приватного права, маємо певні відомості. Поза тим вся людність була вільна; про якийсь переходовий стан,наприклад, чиншово залежне селянство, не маємо буквально ніяких відомостей і його з усією ймовірністю до кінця існування західньо-української держави так таки й не було - хоч якою б принадливою й не була думка прийняти його з огляду на всемогутнє становище боярства на цих територіях та з огляду на близькість західніх зразків. З приходом чужого панування справа цілком змінилася. Під впливом польського права появляється у нас відразу станова суспільність - залежний селянин,а брак уже інституту невільництва в польському праві викликає цілковите замішання у досі цій під правним оглядом доволі однородній селянській верстві.

Тому далі займемося побіжним оглядом всіх станів і груп населення Галичини " доби руського права". При огляді державного права Галичини протягом всієї переходової епохи питанню станів присвятимо найбільше уваги, бо в цім ряду питань найчастіше зустрічаємося з старими інститутами нашого права і на цих питаннях бачимо найкраще процес його занепаду.

А втім і при існуванні чужого державного права - польського на цій території - лише ті питання можуть нас живіше цікавити. Виходячи з погляду станової суспільности,в яку скоро оформлюється населення Галичини навіть уже за "доби руського права", випадало б почати від духовного стану,перейти до боярського і тих груп невільної та вільної людности, що були від нього залежними,щоб потім закінчити на третім стані - міщанській людності. Про духовний стан,

як стан у цей переходовий час на галицькій землі,не можна говорити. Поперше тому, що наше духівництво опинилося зовсім поза рамками інтересів існуючої державної влади, а латинське духівництво тут тільки почало зміцнювати свої позиції й не витворило собі з правного боку ні власних репрезентаційних органів, ні правно не забезпечувало ще свого становища в існуючих станових репрезентаціях. Тому перейдемо та поглянемо на другий - боярсько-шляхетський стан, що виступає тут під назвою бояр і панів.

а) Б о я р и .

До самого кінця існування західньо-української держави навіть галицьке боярство не об"єдналося правно в окремий стан.Лише фактично боярство розпадається на дві верстви: на більших бояр - " велиції бояре " і на менших бояр , боярську масу - " бояре рядовичі". Обидві верстви були юридично рівні. А втім правно не ріжнилися вони нічим і від інших вільних небоярських верств населення.

Та чужа польська і угорська окупація ввели новий процес у боярське право Галичини, і то як впливом своїх правних поглядів на боярський стан, так і фактичним правом, спричиненим шляхетською колонізацією.

Погляди польського державного права на шляхетський стан засадничо відріжнялися від поглядів нашого права на боярство. Аналогічний до нашого боярства шляхетський стан у Польщі об"єднався і замкнувся вже в стан в юридичнім значенні,а кошицьким привілеєм здобув собі звільнення від всяких тягарів. Щоправда, побіч повноправної шляхти, зустрічаємо ще людей - шляхтичів з обмеженим шляхетським правом, т. зв. влодик, що не мали доступу до всіх урядів і не могли мати своїх селян. А втім це вже тип шляхти в Польщі заникаючий. Загал шляхти - це вже повноправна шляхта, що має повне лицарське право. Від інших верств відріжняє посідання гербу і приналежність до шляхетського стану. Це - лицарське право - давало шляхтичеві повновластя : I) посідати майно на повнім спадщиннім праві,з правом розпоряджатися ним по своїй уподобі; 2) право бути вільним від всяких державних тягарів. Шляхтич звільнений від державних тягарів тому, що він за це виконує військову службу; ці тягарі несуть лише селяни.

Надання права повного посідання маєтку за спадковим правом ріжнило польсько-шляхетське право засадничо від західньо-евро-

пейського феодалізму, який знає теж добра на повнім праві - альодії та добра на умовнім праві феоди, залежні від сповнення військової служби. Польський шляхтич всіма добрами володів у характері альодіяльних дібр. Інших дарувань король не робив,немов вірячи в шляхетський гонор, в те, що шляхтич завжди буде виконувати свій обов"язок військової служби. Та в цім напрямі теорія польського державного права далеко перецінювала шляхетський гонор; обов"язок військової служби не був передбачений та введений у правно приписові норми,а це довело до того,що держава залишилась без мілітарної сили.Шляхтича важко було витягнути на війну навіть десь внутрі держави,а про війну закордоном нічого було й говорити. Таке було польське право відносно бояр, яке почали застосовувати і до наших бояр.

Та в нас якраз не було прикмет приналежности когось до боярського стану. До кого ж тоді те право повинен був польський уряд застосовувати ? До великих бояр застосовано його без труднощів,вносячи з тим і нову назву "пан " замість слова - боярин. Але відносно маси боярської - рядовичів справа стояла трохи інакше. Доки кипіла боротьба за Галичину,то, щоб не дратувати місцевих людей,застосовано це шляхетське право без ріжниці до всіх бояр з невеличкими ухиленнями від польського права,яке застосовувано і до польських шляхтичів-колоністів на галицькій землі. Коли ж справа приналежности цієї землі (1387 р.) була вирішена,а едлінська привілея 1434 року накладала на короля обов"язок зрівняти під правним оглядом з усією Польщею і Галичину, тоді висунено справу приналежности дрібного нашого боярства до шляхетського стану. Це можна було довести або довівши посвоячення з безсумнівно шляхетським родом, або доказавши,що той чи той пан одержав добра від князя з часів української влади,що немов суппонувало набуття його на повнім спадковім праві, або - доказавши,що його посілість є в його руках від діда-прадіда, отже, він володіє маєтком на спадковому праві. Введення в життя едлінської привілеї 1434р. започаткувало пересівання верстви українського боярства,перепускаючи одних у боярський стан, других відштовхуючи у стан залежних селян - кметів; деякі якийсь час ще сяктак живуть як сумнівно шляхетська верства путних бояр. Такий вплив на наше боярство в цім переходовім часі "руського права" - мало застосування польських засад шляхетського права до нашого боярства.

Та на зміну правного становища нашого боярства вплинув теж фактичний стан, створений у Галичині польською шляхетською ко-

лонізацією,що відступав тут навіть від польського шляхетського права і витворював на цій землі в цім переходовім часі "руського права" нові форми шляхетського права. Щоб удержати чужу національно Галичину в своїх руках,треба було мати на це мілітарну силу,а таку силу можна було дістати лише оселивши тут колоністів - шляхтичів, однак, на стислих засадах польського права, бож відоме польське право про спадковість дібр не давало великої збройної сили в руки короля. Тому то король,стягаючи тут на колоністів часто і "влодик", надає їм маєтки - ніби то колишні княжі добра, ніби то добра сконфісковані від українських нелояльних бояр або маєтки тих,що не могли довести свого шляхетства, - отже "неправих посідачів ", - але вже на умовах точно означеної військової служби з обов"язком сталого перебування в Галичині та з обов"язком підпорядковуватися судам генерального старости у Львові. Це в дійсності є феодальне право,зненавиджене польською шляхтою, тому король в наданнях ввесь час називає його " спадковим правом ", хоч ним воно ніяким способом не було. Очевидно, це право шляхетського землеволодіння повністю застосовувано і до місцевих українських бояр. Та єдлінська привілея 1434 р. змусила короля запровадити і тут одноцільне шляхетське право,чого проте місцеві шляхтичі енергійно й домагалися.Поступаючися , таким чином, перед шляхтою з необхідности, король, однак, старається досягнути своєї мети в інший спосіб: введенням зовсім нового інституту т. зв. н а д а н н я д і б р н а з а п и с а н у с у м у . Цей інститут полягає в тому, що король,надаючи тепер шляхті добра ,фіктивно ставав в той же час немов довжником обдарованого на певну суму, звичайно значно нижчу від вартости дібр, а обдарований - кредитором держави. Довжник - король міг через це кожної хвилини відібрати добра,звертаючи записану суму. Через це власник землі мусив точно виконувати військові обов"язки,якщо не хотів по одержанні не раз смішно малої записаної суми,як повороту довгу, стратити добра,не раз уже приведені до порядку і з значно збільшеною вартістю. Це є ніщо інше, як замасковане попереднє,феодальне право. Проти нього галицька шляхта бореться в той спосіб,що старається або якось скасувати записні клявзулі , або записати ще й ще нову суму та довести їх до висоти дійсної вартости дібр, коли вже нікому не оплатилося б ці немов заставлені добра викупляти. Такі нові правні поняття у боярське право Галичини внесли, з одного

боку, польсько-шляхетське право, з другого боку, фактичний стан, цебто шляхетська колонізація, що творить тут нові правні інститути, відмінні й від правного становища нашого боярства, і від польсько-шляхетського права. Це те, що варто сказати про переміни у правнім становищі вищої верстви бояр - панів у Галичині.

б) Нижчі верстви - людність села.

Як уже сказано, під кінець існування західньо-української держави перед 1349р. до нижчих верств нашої людности належать, з одного боку, вільні селяни, з другого боку - ціла верства невільної людности. Вони є, однак, у стані живого диференціювання і перемін. Правно між ними ще ціле провалля - одни з них - це вільні правно люди, другі - це невільні правно особи, просто кажучи - живі речі. Юридично смерди куди ближчі боярам, але фактично своїм маєтковим станом вони далеко ближчі до невільної верстви, тим більше, що невільна людність, як згадано, є тепер в стані живого диференціювання та тенденції до поліпшення свого не лише фактичного, але й правного становища. Якраз це поліпшення становища невільництва, яке в Галичині під впливом західніх зразків ішло скоріше, ніж на інших українських землях, таїло в собі велику небезпеку. Небезпека ця полягала в тому, що невільна людність, піднявшися трохи вище від свого дотеперішнього правного становища, як речі, потягне за собою й масу вільного селянства у правно гірше становище.

Це було б може і без польської окупації, і без впливів польського державного права сталося, та напевно трохи пізніше, ніж у XIУ ст., що нам потверджує між іншим розвій правного становища селянської верстви в тих українських землях, що попали в склад литовсько-руської держави.

Причини, які винесли рабів-невільників на трохи вище становище, були різні: наприклад, поширювання ідеї, домінуючої вже на заході, що християнин не може бути невільником, тоді як і тут маса невільників вже була схристиянізована. Дальше те, що державна двірська, а навіть і військова служба рабів винесла їх і фактично, і правно, навіть, у найвищі верстви бояр, а розселена рільнича і ре-

міснича людність із речі стає правною особою, хоч селянином, залежним від пана чиншівником. Як сказано, між вільним селянством і цією останньою групою залежного селянства з бувших рабів правна різниця ще значна, але фактична різниця є невелика, а звісно, яка невелика в той час була дорога від факту до права. Тим часом приходить 1349р.; з польською окупацією приходять та вводяться нові правні погляди на становище нижчої верстви, що вводять на галицькій землі повну зміну. Насамперед у нас все ще існує інститут невільництва (хоч і в розкладі) ; в Польщі його вже зовсім немає, зате у нас є цілком вільне селянство, юридично рівне боярству і міщанству; в Польщі зате такого селянства вже нема, там є лише одно селянство, залежне від панів, правно значно подібніше до наших рабів-чиншівників, ніж до вільних селян, хоч фактичне положення польського селянина і місцевого нашого теж не так та вже й відріжнялися.

Ці два правні світогляди тут й зійшлися: перший опановує вже суспільне життя, другий приносить з собою польські шляхтичі-колоністи та намагаються його безцеремонно тут застосовувати. Коли надає ,приміром, король тут комусь добра, то, згідно з польським правом, добра віддає разом з селянами, залежними від пана. Але місцеве право не знало такого порядку. Ось підклад, на якім розвивається ціле правне життя Галичини у цій переходовій епосі, що носить назву часу руського права. Незабаром виявилося, що втримати тут українське право не було сил, так само як не було сил відразу ввести в повних розмірах польські правні порядки. Життя виявилося сильнішим від теорій, що їх несла чужа влада і колоністи-шляхтичі; мусило прийти до витворення компромісових правних інститутів, що їх ми й розглянемо.

I) Невільники.

Невільники існують тут ще в XIУ і першій половині XУ ст., про що маємо джерельні відомості. Джерелами невільництва є ще воєнний полон, уродження з невільних родичів, купівля невільника, самопродаж, продаж жінки і дітей та неволя за несповнення грошових зобов"язань. Рабами торгують передовсім жиди, вірмени, італій-

ці, і то переважно привозять їх з-за кордону, хоч не бракує також актів куплі-продажі рабів на місці; діється це в присутності свідків-могоричників. Все ж таки сам інститут невільництва поняття польського права захитали так сильно, що він доживає у цім переходовім часі останні свої дні. Толерухчи тут доживаючий ще інститут невільництва, нова влада ставила до нього такі обмеження:

а) Невільником не міг бути католик; якщо католик-невільник з"явився на галицькій землі - він ставав вільним.

б) Невільництва в прямому розумінні не було, існувало лише умовне невільництво, тому що кожний невільник, заплативши за себе гроші, міг жадати випущення на волю. Так само невільництво за грошові зобов"язання погасало з хвилею сплати тих зобов"язань. Так що в наслідок цих обмежень невільництво стало ілюзоричним, а цей стан був більше подібний до старого закупництва, ніж до невільництва. При такім правнім стані невільників ледве чи вільно було невільника безкарно вбити, хоч про це відомостей з джерел цього часу й не маємо.

В другій половині XУ ст. інститут невільництва перевівся; окремого закону, який зносив би його на цій території, немає.

2) Напівневільна людність.

Повних рабів - невільників у нашій епосі вже не багато; в кожнім разі є їх значно менше, ніж напіввільних людей; вони вже є тими верствами сільського населення, що витворилися в наслідок розпаду невільництва. Спільною їх прикметою є те, що на них ще тяжить тавро невільної людини, хоч в понятті права вони є вже особами, а не річчю; дальше - що вони абсолютно прив"язані до свого обов"язку. З часу руського права в Галичині нам відомі такі три верстви : каланні, ординці й сотенні люди.

К а л а н н і за джерелами того часу - це люди невільні, а їх невільний стан полягає лише в тому, що вони позбавлені цілковитого права виходу, отже, безумовно прив"язані до землі, на якій працюють. Перехід каланного на іншу землю недопустимий, а само ствердження його правного становища як каланного уповноважнює власника грунту без дальших доходжень завернути його на дотеперішнє місце; зате каланний може виступати в суді, як свідок, і посідати

власне майно. Каланний - це рільник, що платить власникам землі чинш; зате, як бувший невільник, отже річ, не платить ніяких державних податків; тому їх не дуже вже й пагане фактичне матеріяльне становище манило і вільних, які переходять на каланних. Осель каланних було доволі багато, їх зустрічаємо по цілій Галичині, передовсім у державних і церковних добрах, що вказувало на їх походження з первісно невільних осель. Назву каланний виводять одні від татарського слова " калан", що означало рід данини, другі - від "коле", рід умовних невільників.

О р д и н ц і - це теж за джерелами тієї епохи люди невільні, але їх зустрічаємо виключно в добрах королівських. Як каланні, позбавлені цілковито права виходу, так само і вони абсолютно прив"язані до свого обов"язку. Зате можуть виступати в суді, як свідки, мати власне майно, а їх оселі мають повну самоуправу. Вони вибирають собі війта, званого тіуном, не платять ніяких податків, їх судять лише королівські урядники. Такими оселями під Львовом були: Жиравка, Германів, Солонка. За свої права вони дають королеві підводи, пасуть королівські стада, виконують службу кур"єрів, гінців, сторожів на степах проти наскоків орди, звідки мабуть і їх назва. Їх становище є дуже спокусливе і притягає до себе навіть вільних селян, які, бажаючи увільнитися від напасти панів, воліли знаходитися під опікою короля. Рід їхньої служби, хоч і колишніх невільників, підносить їх не лише в ряди селян, але в ряди найнижчих бояр; звідки то й аналогічна група людей у вел.князівстві носить назву " п у т н и х б о я р " або панцирних слуг. В час точного відмежування в Галичині шляхти від нешляхти (по 1434 р.) одні з них опинилися в рядах дрібної шляхти, інші - серед селян.

С о т н і л ю д и - за джерелами того часу також невільні люди. Вони не мають права виходу, бо є абсолютно прив"язані не так до своєї землі, з якої живуть, як до свого обов"язку, який виконують на близький замок. Між іншим, вони мають майно, можуть свідчити в суді і т.д. Зустрічаємо їх передовсім коло сяноцького замку; такими були оселі Уличі, Костировичі, Пловці, Сяночок, Тирява. Податків не платять вони ніяких, зате роблять для замку різні послуги, переважно ремісничі. Підлягають юрисдикції замкового уря-

ду. Зорганізовані вони в сотні. Яке їх походження ?На нашу думку, сотні люди - це колишні мешканці невільничих осель,створених коло замку, з обов"язком виконувати послуги для замку, а з огляду на їх зв"язок з гарнізоном замку надано їм сотенну військову організацію. Зустрічаємо їх передовсім коло Сянока, бо ,видно, Сянок в останні роки існування західньо-української держави відогравав визначну ролю як фортеця проти Польщі й Угорщини. Але є немало дослідників, які гадають,що їх сотенна організація зв"язана з нашою старою військовою організацією вільних людей, отже, сотні люди - це,мовляв, підзамкова вільна колись людність ,зорганізована в сотні.

Та вся історія нашого права в І добу свідчить проти цього, бо коли сотні люди - люди цілком вільні в І-й добі,то звідки виникло їх невільне становище в XIУ ст., коли свою свободу до того часу змогли зберегти навіть селяни по волостях, де був непереможний вплив боярства ? До того, ми бачимо, що відносно їх правного становища існує цілком ясна тенденція до його поліпшення,а не навпаки-до погіршення.

В час відокремлення шляхти від інших станів вони (сотні люди) підносять право до шляхетства. Це право декому з них вдається здобути.

Каланні, ординці й сотні люди - це колишні невільники,правне й фактичне становище яких уже під кінець західньо-української держави поважно відріжняло від цілковитих рабів. Тепер вони мають основним чином майже однакове правне становище, але мають лише різні заняття й назви; вони дістали також рівні права та різну станову приналежність.

3) В і л ь н і с е л я н и.

На землях західньо-української держави в руки завойовників потрапили вільні селяни, необмежені ніякими обов"язками,за винятком,щоправда, державних обов"язків. Та польське право відносно селян ввело тут відразу засадничі зміни як у правнім становищі селян взагалі, так і в організації поодиноких громад зокрема, впроваджуючи тут громади, що жили на німецькім і волоському праві, до існуючих уже громад на руському праві. Тому нам необхідно пізнати головні риси правного становища селянина в Польщі в той час.

В XIУ ст. селянин,званий в Польщі "кметем",був ще вільною людиною, але вже залежною від пана і навіть частково прикріпленою до землі. Селянин не є вже власником землі, на якій працює,а є її вживачем, щоправда, ґрунт міг він ще покинути,виконавши деякі умови,наприклад: залишити поле обробленим, господарство в порядку, а якщо сидів на волі,то відсидіти стільки літ, скільки літ мав волі, або осадити на своє місце другого. Вийти міг він лише в означений правом час і то не більше в однім році як з IO-ти один (як вказує Вислицький Статут). Другим обмеженням польського селянина було те, що він мусив платити панові невеличкий чинш, робити кілька днів (коло 4) панщини і підлягав його домініяльному судові.Це доволі вчасне обмеження прав селянина причинилося в значній мірі до занепаду інституту невільництва.

Ось такі правні засади почали застосовуватися в Галичині до наших вільних, повноправних смердів. Застосувати ці права в повному розмірові було трудно, бо цьому опиралося саме життя. Тому в дійсності зміни прийшли відносно невеликі та непомітні,однак, з юридичного погляду це був переломовий час. Селянин по праву переставав бути власником свого ґрунту, але на практиці він свій ґрунт продавав і міняв не лише в XIУ, а й у XУ ст. Правом виходу осілий селянин в практиці й так не користувався,а з невинного на перший погляд суду пана був навіть вдоволений, бо мав суд на місці. Та такий змінений правний стан мав у собі небезпечні зародки зовсім відмінного фактичного стану в майбутньому. Ми тепер займемося правним становищем наших смердів у цім переходовім часі, коли старе українське право занепадає,а нове польське ще не було застосовуване в повних розмірах.

Вільних селян джерела цього часу - майже виключно судові акти - звуть " к м е т я м и " і ділять їх на чиншових і службових. Перші платять лише чинш, другі роблять і панщину й є подібні до т.зв. " тяглих селян" тогочасного українсько-литовського права. Щодо економічного положення одні з них - це посідачі дворищ,другі-живуть при цих перших.

Щодо громадського устрою сільських громад, ділимо громади на : громади на руськім, волоським і німецькім правах. Перші - це

ті старі громади (верви) ,яких внутрішню організацію полишено незміненою. У громадах на волоським і німецьким праві внутрішній устрій змінено, про що ще буде мова. Почнемо від особистих прав галицького селянина з часів руського права.

О с о б и с т і п р а в а селянина оберігалися ще законом,але на інших підставах, ніж це робило українське право І-ої доби. Там бережено його як рівного громадянина, тут лише частково на цій підставі, а частинно - тому, що в тім є інтерес пана.Найяскравіше це виступає при вбивстві селянина. Головщина за вбитого досі належала до рідні, тепер до рідні (2/3) і пана (І/3). Державна кара (давна наша вира) в Галичині є, хоч у польським праві за вбивство селянина вона вже є сумнівна. Це вплив місцевого права і найпевніша ознака особистої незалежности вбитої людини згідно з "Руською Правдою ".

Та все таки ця державна кара за вбивство кметя і в Галичині в цей час була значно (приблизно в 4 рази) менша,ніж за вбивство шляхтича. Часто за вбивство кметя присуджується польський інститут карного права т.зв. п о к о р у . Полягала ця кара в тому, що вбивець ставав на коліна перед представником родини вбитого, а цей, виймаючи ніж або меч, тримав над його головою,що символічно означало можливість права помсти і замирення. За покалічення кметя також платиться відшкодування і грошову кару (наша "продажа"). Але за кметя ця кара була знов таки менша, ніж за шляхтича, а відшкодування знов ділиться між потерпілим і паном. Те саме відносилося до образи чести. Висоту відшкодування було визначувано за місцевим українським правом. Кметь може в суді добиватися свого права, але не сам особисто,а лише через свого заступника - тобто,власне, через свого пана.

М а є т к о в і п р а в а смердів до цього часу не зазнавали ніяких обмежень, але польське право відразу намагається їх завести. Польське право не знало селянина - власника ґрунту, воно знало лише уживача. А тут, в Галичині, те право потрапило на новину - більшість селян - це були власники; вони господарювали на великих господарствах, звалися дворищами, в таких господарствах не раз було кілька десятків душ. До дворища належали ліси, луги і

т.д. В перші роки окупації нова влада не зачіпає їхнього права власности, але пізніше,оселюючи щоразу свіжі осади, починає дедалі більше застосовувати нові польські правні поняття. Наш смерд переходив з дворища на свіжо основану оселю, заманений кількалітнім звільненням від податків і волею, і тим самим з дотеперішнього власника землі ставав уживачем. В ХУ ст. втягають пани силою під свою залежність і сусідніх дворщинних селян коло їх новозаснованих осель, в чому допомогли існуючі вже оселі колишньої невільної,до землі прив"язаної, людности. Таким чином, у ХУ ст. уже все селянство втратило право власности ґрунтів і стало лише уживачами землі, залежними від панів, власників сел. В чому ж полягає ця їх залежність? Полягала вона ,поперше, в п о в и н н о с т я х с е л я н на користь панів.

В новозаснованих селах після 8-20 -літньої волі селяни мусили відбувати на користь пана різні повинності, які поширено в ХУ ст. і на всіх кметів. Всі повинності складалися: а) з чиншу,що становив на рік від лану, цебто приблизно 30-моргової одиниці, від 8 грошів до одної польської гривни; в ХУ стор. гривна стала сталою чиншовою нормою від лану; б) дальше - кметь платив також податок натурою, що становив на рік від лану I-3 міри жита, дві курки і I2 яєць; в) третьою повинністю була панщина; в XIУ ст. вона виступає дуже рідко, а якщо є, то дуже мала - коло 4 днів на рік.

Зате в ХУ ст. з розвитком фільварків панщина починає збільшуватись і доходить до I4 днів на рік. А в ХУI ст. вона досягає вже до 6 днів на тиждень, від лану. Побіч цього кметь платить десятину на користь церкви: коло 6 грошів і дві міри хліба або одно ферто, тобто I2 грошів. Кметі новозакладених сіл були, згідно з польським правом, вільні від всяких державних тягарів. Та їх платили ще всі дворщинні селяни, що потрапили у залежність від панів, що більше - на них накладено навіть новий податок на користь держави за звільнення від дотеперішнього загального рушення, т.зв. "военщину". Коли ж дворщинні селяни потрапили в залежність від панів, то деякі тягари на користь держави збільшилися,що розтягнено і на свіжо оселених селян. Цей невеличкий податок становив 2 гроші на рік від лану і був особливістю галицьких кметів. Назагал,залеж-

ність наших кметів від панів у зв"язку з повинностями в XIУ ст.ще дуже непевна і невнормована. Лише в ХУ ст. вона набрала скристалізованих форм.

Всі повинності від лану та дворища в старих оселях на руськім праві становили коло 7 польських гривень на рік, що дорівнювало I4 мірам збіжжя або цілому одному зборові врожаю в трьох моргів поля.

Другим обмеженням кметів з сторони панів, незнаним у нашім праві I доби - було о б м е ж е н н я п р а в а в и х о д у. Селянин у цій час має вже обмежене право виходу, щоправда, не цілковито; воно значно лагідніше від польського, бо селянин, сповнивши точно означені умови, міг покинути ґрунт. Причини, що впливали на лагідніше унормування права виходу, були ті, що,поперше, землевласники і влада рахувалися з тим, що руське право такого обмеження не знало, подруге, що в інтересі свіжих шляхтичів-колоністів було, щоб виходові ставити якнайменші труднощі, бо лише в той спосіб, переманивши до себе селян, могли заселити свої пустирі. Тому на галицькій землі в ХУ ст. (бо відтоді,властиво, обмеження виходу справді появляється) виступає дві шляхетські партії.Давніше оселені шляхтичі бажали б вихід утруднити, свіжоприбулі навпаки - полегшити. Цією справою поважно займаються шляхетські віча в ХУ ст. Віче галицької землі в I435р. постановляє, що кметь може вийти протягом двох тижнів по Різдві, заплативши панові копу грошей, джбер пшениці, дві колоди вівса, 4 руські сири, 4 курки, віз сина і дров. Коли б пан не хотів мимо того пустити селянина, селянин мав право скаржитися до суду; винний пан платив 3 гривни державної кари,а селянин міг після того вийти. Селянин,що вийшов без відома пана,вважався втікачем, а той, хто свідомо прийняв втікача, платив 3 гривни кари. Правні постанови польського права відносно права виходу селян в Галичині введено аж в I507 р.

До цього часу витворилося в тій справі місцеве звичаєве право, яке пізнаємо з судових актів I5 ст., бо часто справи виходу опинялися в суді. Судили такі справи суди коморників (сяноцької землі), суд гродський (в перемиській та львівській), суд земський і коморників в галицькій землі.Сам вихід зветься вихід або

"отказ" - "реклінація". Панує в цій справі засада: допускається вихід кметя з однієї оселі до другої, але лише того самого права. Перехід в інше право дорівнював утечі і селянин розглядався, як виманений. Ці постанови мали на меті спинити надто частий перехід селян, при чому оселі різного права могли робити собі взаємно конкуренцію. Вихід був допущений тільки після розрахунку з дотеперішнім паном. В оселях руського права платилося по виході одну гривну "поклону", але вихід міг статися лише в часі Різдвяних Свят. В інших оселях вихід міг наступити і поза різдвяним часом, але всюди тільки після розрахунку з паном. Найбільше труднощів було, коли кметь сидів на волі, бо тоді мусив відсидіти стільки ж літ або на своїм місці осадити когось, хто перейняв би за нього обов"язки. Вихід мусив відбутися в точно означений час; вихід вночі вважався за втечу.

В оселях руського права при виході було ще одно обмеження вже з боку громадян. Полягало воно в тому, що вийти міг лише селянин, понад десятку, двадцятку і т.д. Причина цього обмеження полягала в тому, що нані громадяни всі загальні тягарі виконували як ціла громада, солідарно; коли ж вийшло б більше кметів разом, то той самий тягар без зміни падав на останніх тим тяжче. Звідти і пішло це обмеження з боку самих громадян. Вкінці останньою ознакою залежности кметя від пана був приватний суд над селянином. Та про це будемо говорити нижче.

Вище згадували ми, що в Галичині в часі руського права були оселі, що жили на руськім, волоськім та німецькім праві; відрізнялися вони між собою лише внутрішнім устроєм громадської управи.

О с е л і н а р у с ь к і м п р а в і - це є оселі з таким устроєм, який вони мали за нашої княжої доби, себто з устроєм вервним. Щоправда, вже під кінець західньо-української держави почалося введення німецького права, але лише відносно міст. Так само вводження осель волоського права за всією ймовірністю своїм початком сягає теж до часів українського володіння. Зате з приходом чужої влади починається масове переводження сіл з українського на німецьке право, що означало позбавлення громади самоуправи і видання села на ласку осадчого війта, солтиса. Протести людно-

сти тут помагали небагато. У всякому разі,в ХУ ст. громад на руському праві є все ще більшість, хоч усі вони засуджені на те, що раніше чи пізніше опиняться на німецькім,а деколи й на волоському праві. Громади руського права вважаються вже перехитком, і цим якраз цікаві для історика українського права,бо дають нам можливість пізнати інститути заникаючого українського права на галицькій землі.

Типові громади "руського права" в початках чужого володіння - це все ще ширша громада - верв, цебто ряд присілків на означеній території, зв"язаних солідарною порукою. Таку ширшу громаду-верв зустрінемо, однак, хіба у королівських та церковних добрах, зате шляхетське землеволодіння розбило вервний зв"язок присілків, бо як тільки одна частина вервної території дісталася одному шляхтичеві,а тим самим попала під його приватний суд, а другому - друга, так зараз першим його жаданням є звільнення "від ополя", цебто від вервного зв"язку, бо польське "ополє" цілком відповідало нашій українській ширшій громаді - верви. В той спосіб у шляхетських маєтках ширша громада - верв не втрималася.Де ще існує ширша громада, там вона старим звичаєм - "гонить слід", цебто усталює винуватця в каригідному вчинку,поповненому на її території, та має деякі судові компетенції, напр., вирішує справи кордонів,а навіть вирішує всі маєткові спори між громадянами. Подібний інститут у литовсько-українськім праві зустрічаємо під назвою "копних судів", які втрималися аж до ХУШ ст. , - завдяки тому,що Литовський Статут взяв цей інститут під свою опіку і його легалізував.Назагал у нашім періоді ми є свідками того, як ця ширша самоуправна громада розпадається,а доказом цього є розвиток інституту "обчих людей", від першої доби до наших часів. В час руського права це - клясичні свідки в справах земельних границь, яких кожна сторона має собі привести. Та ці "обчі люди" не повинні бути з цього села, мусять бути з іншого, видно сусіднього, коли в справах границь могли виступати як свідки. Чоловік " обчий " знає спірні границі грунтів недалекого села, він компетентно може про них свідчити. Звідки ж це, коли він не односелець ? Зрозуміємо, коли пригадаємо собі, хто це є обчі люди в першій добі; це теж свідки між іншими і в справах земельних границь, але це свідки з тієї самої ширшої громади, це - якраз противно - є одногромадяни, і сама назва

"обчі", споріднена з "общий", з чеським "обец",тобто громада,громадський, вказує на новину тієї самої громади. Тепер люди "обчі", навпаки ідентичні з людьми чужими,що перейшло в польський термін "обци", який дорівнює значенню слова " чужий ". Тепер уже,отже, і зможемо пояснити, звідки взялося це поняття обчого чоловіка з нашої доби. В часі руського права стара ширша вервна громада розпалася на поодинокі частини - села, в яких люди колись були обчі, нині вже чужі. І хоч вони вже не являються співгромадяни, є чужогромадяни сусідніх осель, проте їх все ще називають "обчими",немов на згадку колишньої вервної спільности жителів сусідніх,нині вже чужих собі осель. Що пам"ять спільної громади ще була свіжа і ще недавно єднали її спільні економічні інтереси - видно з того, що вони досконало знають границі ґрунтів, навіть сусідньої громади. Та хоч нові обставини,пов"язані з приходом чужої влади,розбили ширшу громаду, проте в тих залишках осель руського права залишилися деякі прикмети старої ширшої громади. Громади руського права пізнати по тім, що голова громади зветься отаман, тіун або й постарому ще старець у протиставленні до осель волоського права,де голова зветься князь, і осель німецького права, де головою є війт або солтис. В оселях нашого права отамана, тіуна чи старця та священика вибирає громада; вона завідує церковним добром,громада солідарно підтримує всіх своїх членів, переймає поруку, коли обвинувачений громадянин стане на суд, на суді свідчить про його моральність. На своїх громадських судах вирішує навіть більші справи цивільно-правного характеру, так що українська громада ще довго давала польським державним судам дуже мало роботи. Громада дальше платить солідарно всі повинності, розкладаючи їх поміж своїх громадян. Ґрунти громадян в цих оселях, як останки колишньої задружної спільности, порозкидувані без порядку, - відріжняючись тим від ґрунтів німецьких осель, що лежать в одній лінії.

О с е л і н а в о л о с ь к і м п р а в і мусили бути тут відомі ще в часах нашої держави,а були це мабуть волохи, розселені на пограниччі для оборони границь. Про це може свідчити. та обставина,що волоські оселі, єдині з сільських осель,несуть ще тепер військову службу. В нашій добі це оселі пастуші, заселені

вже переважно місцевою людністю, а найбільше її в самбірщині та сяноччині, і то - в королівщинах. В той час,коли нові оселі руського права не виникають, оселі волоського права поширюються,хоч не в такій мірі як німецького права. Оселі волоського права мають ще доволі сильну самоуправу, хоч меншу від осель руського і більшу від осель німецького права. Головою громади є князь, що громада його вибирає, а як німецького війта іменує власник села. Його урядування спадщинне, яке можна навіть продати, тим більше,що з тим урядом пов"язані значні прибутки. Та хоч іменований князь стоїть в такому відношенні до села, як голова громади руського права до своєї громади.Він скликає громаду на віче,на якім обговорюють та вирішують маєткові справи села. Громада поручається за співгромадян, солідарно платить оплати, гонить слід, копою. Ґрунти селян волоського права є нерівні і носять стару нашу назву дворища,з яких платять панові з села чинш,з якого 1/3 дістає князь, решту - власник села. Волоські оселі, злучені в більшу одиницю, звуться "крайна", а її начальник - " крайник ". Ним є звичайно один з найвизначніших князів. Над князями має він лише права нагляду ,але не має над ними ніякої влади. Крайна - це округа судово- адміністративна для сіл волоського права; двічі на рік відбуваються тут судові віча,в присутності державного урядника і під проводом крайника в оточенні князів. Судять по волоському праву.

О с е л і н а н і м е ц ь к і м п р а в і в застосуванні до сіл появилися в перших роках чужої влади і почали з того часу швидко поширюватися. Німецьке право вводжено передовсім в новооселені громади,хоч переводжено на німецьке право також громади руського права. Заснування такої оселі відбувалося в той спосіб ,що за певною оплатою якась особа дістає спадщинно війтівство з правом закласти оселю на пустім ґрунті.Війтові відмірюють частину ґрунту на його фільварок, під церкву для священика,а решту ґрунту ділять на одноцільні куски, звані ланами, призначені під оселі для майбутніх колоністів, яких має війт зібрати та поселити.Їм звичайно дає він 8-20-літню волю, після чого платять чинш,роблять панщину і дають десятину на пароха. Війт є начальником громади і

провідником суду,а судить їх в оточенні виборних лавників. З судових оплат третину бере війт, решту - пан. Громади німецького права не мають ніякої самоуправи. Єдиним, хто має тут щось говорити, -є війт, залежний лише від пана. Тому поширювання осель німецького права несло за собою скасування громадської самоуправи,так характерної для громад руського права. Відносини між війтом і селянами були дуже точно унормовані; коли ж візьмемо до уваги повну залежність селянина від війта і пана, то стає ясно, що громади німецького права готували дорогу кріпаччині. Оселі німецького права поширилися найбільше в перемиській і львівській землі, менше в галицькій; в сяніцькій, як згадано, були поширені оселі волоського права.

в) М і щ а н с т в о .

До самого кінця української влади в Галичині,так само,як інші кляси людности, не замкнулося в окремий стан і міщанство.Але поширювання німецького міського права в останніх роках західньоукраїнської держави безсумнівно було б до цього довело.Після приходу чужої влади всі важливіші міста галицької землі переводяться на німецьке право.Робилося це дуже просто. Всюди по містах були побіч інших громад і німецькі колонії - громади; тепер,за чужої влади, війта німецької громади-колонії почали робити війтом усього міста, а німецьке право поширювати на всю міську громаду. Окремі свої громади зберегли тільки вірмени та жиди,але в справах загальної адміністрації,в справах торгових і податкових вони також підпадали так само під загальну міську адміністрацію. Всі інші правно були рівними громадянами міста і могли користуватися всіма міськими правами. Але в дійсности в галицьких містах,а особливо у Львові, відразу робили українській людности різні труднощі,в зв"язку з їхньою вірою. З одного боку, помічалось бажання обложити українське населення всіма міськими тягарями нарівні з повноправними горожанами, з другого боку - не допускалося їх до користання з самоуправи,а саме заборонено їм доступ до ради, заборонено мати доми і склепи поза Руською вулицею,а всю людність передмість (переважно українську) піддано під юрисдикцію замкового уряду (гродського),

проти постанов німецького міського права. Отже, в наслідок цього бачимо, що вся людність міста ділилася на дві частини: на повноправну і неповноправну.

Але й повноправна людність за своїм маєтковим станом ділилася на патриціїв і плебеїв. Щоб дістатися у міський зв"язок в характері повноправного горожанина, треба було бути католиком, мати в місці нерухоме майно і з нього платити податок, бути одруженим, мати свідоцтво моральности.

Головою міського уряду є війт, він же є й предсідником міського суду - лави і предсідником міської ради. Пізніше міста викупляють права війта, а предсідники лави і ради є виборними людьми. Деякі міста, як Львів, мали окремі привілеї ,напр., право складу. Полягало воно в тім, що гросисти-купці мусили зупинятись у Львові й викладати якийсь час свої товари на продаж, але лише гуртівно, щоб дати міським купцям змогу набути товар.

В більших галицьких містах вже до 1434 р. всюди був введений новий лад і станова суспільність, тому в містах скоріше,ніж деінде, втратило силу старе українське право.

Станові репрезентації на Галицькій Україні.

Скоро з приходом чужої влади появляються в Галичині відомі вже в Польщі станові репрезентації,а передовсім репрезентації шляхти в т.зв. шляхетських вічевих з"їздах по землях та шляхетських соймиках з цілої галицької области (руського воєвідства).

Шляхетські вічеві з"їзди або судові віча появляються незабаром по приході польської влади, хоч можна припускати,що подібні шляхетські з"їзди були тут і раніше. Вічеві з"їзди відбуваються по землях (львівська, галицька, перемиська, сяніцька, белзька). Скликає ті з"їзди староста города землі,а присутніми на тих з"їздах є всі урядники нові й старі з часу української держави та загал шляхти. Завдання їх - розібрати передовсім справи судові,але через відсутність ще інших шляхетських з"їздів в Галичині вони займаються також і законодатними справами. Їх рішення списувалися в окрему книгу.

Після 1434 р. в Галичині введено на польський зразок шляхетські соймики з цілої галицької области (руського воєвідства). Скликав їх щороку сам король в літніх місяцях, найчастіше до Мостик, хоч соймики з"їздилися також до Судової Вишні, Коломиї та інших міст. Соймики в першій мірі є вищою судовою інстанцією, але мають також законодатні компетенції відносно своєї области та право ставити жадання щодо введення чи змін навіть загально-державних законів.

Адміністрація Галичини.

У цей час виконавчі уряди в Галичині стоять під знаком переходовости і мають дві прикмети. Перша з них та, що тут немає подвійної адміністрації - княжої (королівської) і земської, є лише одна державна адміністрація. Друга прикмета та, що ця адміністрація сцентралізована цілком навпаки проти того, як було в корінній Польщі. Щодо першого, то слід відзначити, що вже під кінець існування тут нашої влади подвійний поділ адміністрації на княжу й земську починає зникати. Тисяцький входить в залежність від князя, і його уряд зливається з урядом княжого посадника. А що тисяцький мав назву воєводи, тому й цей княжоземський урядник в городі-землі чи більшім пригороді прибирає назву воєводи. За останнього західньо-українського князя Юрія II-го зустрічаємо воєвод у Белзі, Перемишлі, Львові й т.д. Такий характер, та навіть і назву адміністраційні урядники затримали по городах і пригородах за чужої влади.

Щодо другої справи - централізації, то її провадить кожна влада з огляду на непевний стан цієї країни, тому всю владу віддавалося в руки генерального старости у Львові, уряду, незнаного в Польщі.

В перших роках польського володіння (за Казимира) цілий дотеперішній адміністраційний апарат залишається без змін. По важливіших городах : Перемишлі, Сяноку, Галичі, Белзі, Самборі сидять ще воєводи з часів української влади, а у Львові сидить єдиний муж довір"я нового уряду - генеральний староста. Воєводи - це королівські урядники з найширшою адміністративно-судовою компетенцією, по-

ходженням своїм ще з українських часів. Підлягають вони генеральному старості у Львові, який є для них видою апеляційною інстанцією. Та вже за угорського володіння помічаємо зміни : в деяких містах сидять ще воєводи, подекуди сидять вже старости, однак, по своїх компетенціях це те саме, лише з іншою назвою. Так, прим., в Галичі, Любачеві, Городку є воєвода, в Белзі - староста, у Львові - кастелян. Над ними стоїть, як досі, генеральний староста. З кінця 80-х років XIУ віку наступають дальші зміни, воєводи ще не зникають, але сходять всюди на другий плян. Зустрічаємо їх або в менших містах, давніх пригородах, або й там, де є староста чи кастелян. Але тут воєвода стоїть уже як підстароста, отже , заступника старости або кастеляна; де-не-де воєводи - це вже навіть більше приватні урядники короля, управителі більших ключів дібр, щось подібне до польських старост - державців. Ах вкінці, з заведенням нормальної польської адміністрації I434 р. вони зовсім заникають. Як бачимо, воєводи цього часу - це не польські воєводи, але інститут з пізно-княжої доби, що в цей час заникає.

До цілковитого занепаду воєвод частково спричинилося якраз введення уряду польського воєводи, найвищого земського уряду в Галичині, про що ще буде мова. Впродовж усього часу до I434 р. влада генерального старости у Львові була така сама; він був начальником для воєвод, старостів, кастелянів.

Рік I434 ввів польську адміністрацію у Галичину. В порівнянні з дотеперішнім станом введено такі зміни: зникли зовсім старі воєводи , а їх місце займали сенаторські урядники - польські воєводи, кастеляни та королівські урядники - старости. Подруге, обмежено компетенцію львівського генерального старости та зведено силу його адміністраційного впливу лише на львівську землю.

Воєводи і кастеляни - це так зв. сенаторські достойники, бо з ними було зв"язане місце в сенаті. Воєвода - це земський урядник, представник шляхти та провідник загального шляхетського ополчення. Був він лише один на всю Галичину (землю галицьку, львівську, перемиську і сяніцьку), звану тепер руським воєвідством з осідком у Львові. Від першої половини XУ ст. приходять ще воєвідство белзьке і подільське з осідком у Кам"янці.

К а ш т е л я н, колись королівський урядник, тепер вже земський - передовсім т.зв. військового характеру. Тепер заведено

каштелянів у кожній землі руського воєвідства: львівській,галицькій, перемиській і сяніцькій.

С т а р о с т а - це королівський урядник з адміністраційно-судовими компетенціями, це - королівський муж довір"я. Уряд цей новий навіть у Польщі, бо виник лише на початку XIУ ст. Староста був у кожній землі так само, як і каштелян. Його судова компетенція обмежена шляхетським земським судом; судить він лише селян в королівщинах у всіх справах, а всіх інших - лише в більших карних справах - вбивстві, ґвалті, підпалі, зґвалтуванні жінки; це є т.зв. " 4 ґродські артикули". Суд старости носить назву ґродського суду. Львівський староста, хоч і далі все ще носив назву генерального старости - насправді не мав більшої влади,ніж її мав перемиський чи галицький староста. Всі вони підлягали безпосередньо королеві,а дотеперішню централізацію з I434 р. знесено.

С у д и на Галицькій Україні.

Якщо дехто вважав, що I434 рік був роком введення в Галичині польського права, то це може хіба відноситися в повнім значенні лише до устрою польських судів і адміністрації на території нашої ближчої батьківщини. До цього часу були в нас лише п у б л і ч н і с у д и с т а р о с т и , інакше кажучи воєводи,що цілком відповідали судам нашого посадника з I-ої доби. Цей суд був колегіяльний, тому що воєвода чи староста судить в оточенні визначних шляхтичів землі, як асесорів. Проводить староста чи воєвода-залежно від того, хто є начальним адміністраційним урядовцем округи. Там же воєвода є тільки заступником старости,там він його заступає лише в випадку його неприсутности. Крім предсідника і асесорів виступає також суддя; він звичайно лише формулює осуд. Ці королівські суди дотримувалися польського формального права та матеріяльного права - права підсудних. А що підсудними були звичайно українці, тому в практиці держалися місцевого звичаєвого права. Цього права звичайно предсідник не знав, тому суддя,що сформульовував суд, був звичайно українського походження. Компетенція цих судів поширювалася на всі цивільні й карні справи (крім справ,які

судили міські та сільські громадські суди). Вищою,апеляційною інстанцією для них був суд генерального старости руської землі у Львові.

Року 1434 введено тут на польський лад ґродські й земські сили; тим способом всі суди набрали станового характеру. Ґ р о д с ь к и й с у д - це суд старости ґроду, йому до помочі стоїть ґродський суддя. Старосту в випадку його відсутности заступав польський земський урядник - воєвода. Компетенція ґродського суду розповсюджувалась на всіх мешканців округи в великих карних справах, т.зв. 4 артикулах ґродських,а на королівських селян - у всіх справах; в іншому випадку це був,по суті, домініяльний суд короля як власника дібр, сповнюваний через старосту.

З е м с ь к и й суд - це немов самоуправний шляхетський суд. Керує ним земський суддя ,а судить у присутності асесорів-шляхтичів. Засідає суд в головнім городі кожної землі. Його компетенції підлягали всі цивільні справи,а маєткові лише до висоти 30 гривень вартости. Що 4-ої неділі сходилися посилені земські суди з збільшеним числом асесорів - знавців справ,які розглядалися в суді. Книги судів ґродських і земських звуться акти ґродські й земські ; вищою інстанцією для ґродських і земських судів є ш л я х е т с ь к і в і ч е в і с у д и ; збираються вони 4 рази в рік під проводом воєводи з цілого воєвідства. Деякі важливіші судові справи, також і апеляції виношено і на соймики з цілого воєвідства, що збиралися щороку.

Побіч цих державних і шляхетських судів маємо в цей час г р о м а д с ь к і с у д и , міські й сільські. Перші - це переважно суди міст німецького права. Судять в них лавники під проводом війта всіх міщан у всіх справах - карних і цивільних. Міщан іншого права (вірмен, жидів) судили суди мішані, де асесорами були люди цього права.

Вищою інстанцією для міських судів був суд німецького права при королі. Подібно були уряджені суди сіл німецького права - з тим лише, що апеляційною інстанцією для них був суд старости ґродський,а не суд найближчого німецького міста,як це всюди було на заході (в Чехах, Угорщині, Німеччині).

Г р о м а д с ь к і с у д и сіл українського,частково і волоського права, нічим не відрізняються від наших громадських

судів І-ої доби: склад його такий самий ; старець, чи там отаман, в окруженні старших громадян (добрії люди) судить всі дрібні карні справи і всі справи маєткові. У більших карних справах ведуть вступне слідство старим звичаєм, цебто " гонять слід" - громадою або копою, звідси - і назва - копні суди. Громада поручається за доставлення висліджeного злочинця до суду.

Залишалися б ще д о м і н і я л ь н і с у д и або приватні суди пана,що саме тепер проявляються в Галичині. Ця інституція панського суду над селянами прийшла вже готова з Польщі,але в перші часи це був, властиво, публічний суд над селянами,лише доручений панові. Ця еволюція на наших очах переводиться на українських землях вел. князівства. Тому цей суд лише на перший погляд подібний до давнього приватного суду пана - власника над рабами. Домініяльний суд - це колегіяльний суд ,в оточенні селян,давній приватний суд над рабами - це суд одиничний. У домініяльному суді зобов"язує право (існуюче формальне і матеріяльне право підсудного.), у приватнім суді не зобов"язує ніяке право, крім волі пана. Від домініяльного суду в деяких випадках є відклик до публічного суду, у приватнім ніякого відклику не може бути.

Домініяльний суд звичайно є тепер вищою інстанцією для громадських судів,а також деякі більші справи пан резервує під свій осуд. Стає, отже, ясно,що домініяльний суд готував цілковитий занепад і розлад громадського суду.

Побіч цих згаданих вище світських публічних і приватних судів безперечно існували й наші духовні суди.

Хоч про їх устрій і діяльність на цій землі не маємо ближчих даних з того часу,проте можемо припускати,що вони мало чим відріжнялися від тих судів, що були в І-й добі. Хіба що лише їх особова компетенція була обмежена неприхильною новою владою лише до виключно духовних осіб.

-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-.-

ОГЛЯД ДЕРЖАВНОГО ПРАВА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ.

I. Міжнародньо-правне становище Великого Князівства.

Історію литовсько-руської держави з огляду на її міжнародньо-правне становище можна поділити на три періоди:

I) До 1386 р. 2) від 1386 до 1569р. і 3) після 1569р.

До 1386р. литовсько-руська держава була незалежною державою. В згаданім році настає переміна. Великий князь Ягайло одружується з Ядвигою і стає польським королем. Однак, тут зайшла не лише персональна унія, бо 1385р. (кревським актом) змінено міжнародне становище держави. Тим актом пообіцяв Ягайло приєднати навічно Литву і Русь до Польщі. Польські історики вважають,що тоді наступила інкорпорація великого князівства, себто найзвичайніше включення князівства до польської корони; українські та російські історики вважають цей акт лише персональною унією. На наш погляд, тут наступила реальна унія у відносинах підпорядкування великого князівства під зверхне становище корони. На нашу думку,кревський акт давав згоду на те, що по смерті Ягайла міг бути виборний великий князь, але його становище було підпорядковане польському королеві. Та кревську угоду Ягайло зробив на власну руку, без згоди т.зв. "старих дум", себто ради князів роду, чого вимагало зобов"язуюче звичаєве право, через що цей акт втрачає силу. Таке міжнародне становище великого князівства довго не втрималося, бо незабаром по тому настушила деяка зміна. Віленська умова з 1401р.ліквідує силу підпорядкування, а українсько-литовська держава відтепер є знов самостійна, лише зв"язана з короною охоронним,зачіпновідпорним союзом. Та вже тоді передбачено можливість персональної унії в майбутньому, тому що в городежській умові (1413р.) допущено можливість вибору окремого в.князя для Литви. Тим способом виник тісний союз між обома державами; вони могли вести свою окрему закордонну політику, лише не мали права заключати трактатів одна з одною. Ця злука, однак, не виходила поза межі союзу в значенні міжнароднього права. Польща старається тепер,щоб великий князь і

король були стало одною особою, але така річ не завжди вдавалася. Трудність була в тому,що в Польщі зобов"язувала елекція короля,а Литві - спадщина. Це було причиною того, що ця особова унія часто зривалася, приміром, у р.р. 1440 - 1447 та 1492 - 1501. При заключуванні союзних умов контрагентами вже є в них не лише два пануючі вел.князь і король, а й ради панів польських і литовських,які виставляють від себе окремі грамоти.

В Мельницькій унії 1501 р. проектовано спільний вибір вел.князя і короля, але цей проект не дістав санкції якраз з литовського боку. Як з цього виходить, Польщі не вдалося підпорядкувати литовські землі кревським актом і в наступних століттях.

Засадничу зміну приніс акт 1569 р. - Люблинська Унія.Від кревської унії по Люблинську багато польських правних інститутів, головним чином в обсягу державного права - дісталось до литовсько-українського права, як от воєвідська адміністрація,сойм,соймики, судова організація І-ої інстанції і т.д. Та,не зважаючи на те, не було політичної злуки обох держав, хоч дрібна шляхта як литовська, так і українська задля станових інтересів підтримувала повну злуку. Люблинська унія принесла реальну унію. Цей реальний характер унії полягав у тім : 1) що мав бути завжди спільний володар, вибраний на землях корони, 2) король стверджує закони обох держав і 3) мав бути спільний сойм в обох палатах послів і сенаті (до сенату допущено з вел.князівства латинських єпископів,воєвод і 5 двірських в.княжих урядників); 4) спільна монета,окремо бита в кожній державі; 5) збереження в вел.князівстві в силі всіх законів, виданих до 1569р.; в майбутньому мав видавати спільні або окремі закони для кожної території спільний сойм. Вся адміністрація лишалась окрема. Таке правне становище великого князівства дожило аж до упадку Польщі.

П. Т е р и т о р і я .

Вел.князівство не розвинулося в одну державу з одноцільної території як з етнічного ,так і з устроєвого погляду.Виникло Велике князівство з різних етнографічних одиниць і земель з своєю державною історією. Велике князівство - це федеративна держава, осередком якої стала перша територіяльна група,тобто властива Лит-

ва. Поза етнографічною Литвою (середня Поніманщина) ввійшли в її склад білоруські етнографічні території, т.зв. Чорна Русь,а в першій половині XIУ ст. і українське Підляшшя, Берестейщина, північна Пінщина і край між долішньою Прип"яттю і Сожжю. Ці простори не творили ніколи окремої землі в час київської держави.В пізньо-земському періоді творили ці землі або дрібні князівства, або уламки інших земель як Чернігівщини, Київщини,Смоленщини. Важливе це тому,що ці відламки і князівства не мали традиції окремої держави - землі й ввійшли в склад литовської держави без застережень і окремих земських прав. На початку XУ ст. прийшла Жмудь, і так виникла властива Литва як окрема територіяльна громада адміністраційних одиниць. В другій половині XIУ ст. ввійшов до складу вел.князівства цілий ряд українських і білоруських земель, з яких кожна творила окрему територіяльну цілість, як : Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ, Київщина, Волинь, Сіверщина (Чернігівщина) і Поділля. Ця друга група ввійшла іншим способом і тим самим здобула в вел.князівстві інше правне становище. Вітебськ і Волинь ввійшли шляхом спадку, Сіверщина шляхом завоювання, решта шляхом добровільної умови.Єдине, що було спільне між ними, це те, що вони не були відламками земель без державної традиції; кожна з цих земель творила і мала означену територію і до деякої міри свій окремий державний устрій. Прим., у Вітебщині й Полоцьку проявлялися риси самоврядування міського населення, Волинь мала могутню боярську аристократію. Ці землі не можна було безоглядно включити до князівства; треба було зберігати їх устрій,а до того на тих землях сиділи Рюриковичі і Ґедиминовичі, і їх не можна було усунути. Тому приключення тих земель мало той наслідок, що ці князівства переміняють литовську державу в державу федеративну.

Цю другу громаду будемо називати " землями і уділами", деякі звуть їх також анексами. Державне українське право,домінуюче на просторі земель і уділів, впливало і на територіяльний поділ властивої Литви. За Ольґерда і Кейстута Литва розбивається на дві територіяльні одиниці: Віленське і Троцьке князівства,до яких підходить і Жмудь, як третя одиниця. Коли мова йде про означення території, прим., троцького і київського князівств,то існує засаднича ріжниця між старими землями і новими. У перших територія була точно

означена. Коли в літопису йде мова про старі землі,то на означення території вживалося фрази: "ято коли тягло і тягнет ко городу"... Землі ще немов знані вже кожному, бо поділ на землі був опертий на глибокій старині.

Інакше було в новоутворених князівствах: Віленським і Троцьким,що не мали окремої традиції як держави. Тому в джерелах подається точні їх границі (назви рік, потоків, сіл). Троцьке князівство, як окреме князівство, не втрималося,а колишній поділ на двоє князівств полишив по собі такий слід, що цю територію поділено пізніше було аналогічно на двоє воєвідств - Троцьке і Віленське. Землі та уділи зберегли свої території як окремі одиниці, до і по поділі на воєвідства. Їх територіяльної непорушности подібно, як і права землі, берегли вел. литовські князі окремими земськими уставами. Територіяльні назви : земля, князівство залишилися теж впродовж всієї II доби. Вел.князі визнають їх, як окремі одиниці з своєю правовою минувшиною, доказом чого є те, що всі земські устави навіть уже в час станової суспільности XVI ст. відносяться звичайно не до одного стану, а до цілости території і надають деякі права всій землі. Великі князі,проте, шанували територіяльну традицію поодиноких земель, полишали їм навіть власних удільних князів, про що буде мова в іншім місці.

Удільні князі є немов посередніми між вел.князем і служебними князями, землі яких не раз було більше. Деякі,однак,землі з часів київської держави не могли таки уникнути поділу на дрібніші уділи (верхівські князі, Сівершина, частково й Волинь),так що ці колишні цілі землі опинилися в литовсько-руській державі,як збірка дрібних уділів, лише з моральною перевагою удільного князя головного города. Звідси то ми взяли й назви : "земля" та "уділи" на означення прилучених до властивої Литви українсько-білоруських земель, чи то ще цілих, чи розбитих уже на дрібні уділи. Особливо на східнім пограниччі у велике князівство входив цілий ряд велик руських князів, т.зв. Верхоокські князі, що стояли у правній залежности від обох володарів - литовського вел.князя і московських вел. князів. Як з згаданого виходить, землі - це більші одиниці,не подроблені ще - це землі київської держави, уділи - це вже подроблені землі, а єднає їх в один комплекс хіба історичний спомин.У деяких землях і уділах сиділи удільні князі, деяких князів уряд усунув,

але територіяльний поділ через це не змінявся. З огляду на зміну представника влади (намісник замість князя) така територіяльна одиниця - земля - прибирає часом назву замість князівства - намісництва. В ХУ стор. зустрічаємо вже намісництва не лише на території анексів, а й на території властивої Литви. При кінці ХУ і з початком ХУІ ст. наступив поділ на воєвідства, який, хоч роблений на зразок аналогічного поділу в короні, був оснований на історичній традиції землі. Виникає цілий ряд воєвідств. У властивій Литві: Віленське, Троцьке й Жмудське,на українській території : Київське, Волинське, Берестейське і Брацлавське (над рікою Богом); Підляське Поділля в половині ХУ ст. ввійшло до корони. Назвою для так установленої територіяльної одиниці під проводом воєводи (декуди старости) є воєвідство або держава, волость,повіт і т.д. Під кінець цієї доби в час Люблинської унії усталено назви для більших територіяльних одиниць: назву "воєвідство" (для Жмуди - "староство"), для менших територіяльних одиниць назву польського походження - "повіт" (часом називають їх і "державою") . Повіти діляться на волості, а волості - на села. Та цей поділ не міг бути послідовно переведений,а саме з огляду на території службових князів і церкви, себто з огляду на екземпти (вийняття з-під судової адміністрації влади намісників чи воєвод). Право екземпти діставали не лише службові князі,а й маґнати,особливо цим правом користувалися " Пани Ради ".

Нижчою одиницею від повіту були волосні громади,що складаються з кількох присілків. Вони були найменшою адміністраційною одиницею. Однак, шляхетське землеволодіння розбило волосну організацію (давня в нас вервна), себто ширшу громаду, на ряд дрібних сіл, громад. Бо траплялося не раз,що з тієї самої волости одно село діставав пан, друге - церква,а ще інше діставалося під владу князя. Те пошматування волости між різних власників розбило її на дрібні одиниці. Зв"язок між ними був можливий лише тоді, коли вся волосна громада знаходилась у одного посідача; волосні громади в той час занепадають,а села, досі лише господарські одиниці, стають поволі найменшими адміністраційними одиницями.

Ш. Населення.

Якщо територія творила собою не якусь одноцільну одиницю, а конґльомерат різних одиниць, то так само й під національним і суспільним оглядом населення не було одноцільним.

В склад держави входили: литовці, що заселяли басейн Німану і Жмуді; українці і білорусини входили майже в цілості, крім української Галичини і Холмщини. Крім того, були нечисленні польські, великоруські, татарські та жидівські колоністи. Під суспільним оглядом населення вел.князівства - це була мішанина різних суспільних груп. Розглянемо населення під етнічним і суспільним оглядом.

А. Населення вел.князівства за етнічно-релігійною приналежністю.

І) "Литвини" і "русини".

Релігійно-етнічна приналежність, цебто приналежність до якоїсь віри чи етнічної групи, була у вел.князівстві джерелом іншого правного положення в державі. В джерелах до історії права цієї доби зустрічаємо ми назви " Руси " і " Литви ", " русинів " і " литвинів " , яких правне становище не завжди було однакове. Під цими назвами розуміється приналежність або територіяльна до властивої Литви чи анексів, або релігійна чи визнавців східньої віри. По унії з Польщею під Литвою розуміється рідше етнографічну приналежність, в більшості розуміється приналежність до римської віри, так як під Руссю - до православної.

Коли мова йде про правне становище в державі одних і других, то до унії 1386 р. під етнічно - релігійним оглядом не знаємо ніяких обмежень населення. Ліберальний огляд толеранції старої української держави і для чужовірців, прим. гостей, - перенесено і до вел.князівства. Поганська віра перед правом була управнена й толерована нарівні з православною і католицькою; на становищі удільних князів і в Раді зустрічаємо князів різної віри, християн і нехристиян, католиків і некатоликів. Лише унія впроваджує релігійні

ріжниці й правні обмеження; релігійна приналежність може тепер уже впливати на правне становище даного горожанина в державі. Робить це вже перший привілей Ягайла з 1387 р.; він ділить суспільність на християн (католиків) і нехристиян, чим визнавці грецької віри мали б бути поставлені на рівне положення з нехристиянами.Однак, у практиці під правним оглядом уже тепер можна розрізнити католиків,православних і нехристиян (жидів і татар). Згаданий вище привілей наказує литовцям і русинам прийняти католицьку віру, забороняє подружжя між католиками і некатоликами. Приналежність до католицької церкви став основою корисніпого становища під правним оглядом.

Привілей з 1387 р. постановляє,що лише католик може мати землю на повнім праві ("плєно юре "), може бути власником без всяких обмежень. Католикам з шляхти надано також більші особисті права. Католиків звільнено від державних тягарів (будова мостів, замків). Хто хотів мати ті самі права, мусив перейти на католицьку віру.

Другий т.зв. городельський привілей з 1413р. визнає нові права й свободи тільки католикам. Лише католик може прийняти герб. Коли хто прийняв католицизм і тим самим набув привілеї,а пізніше відпав від католицької церкви, - тим самим втрачав набуті привілеї. Цей привілей стосувався в дійсності лише до властивої Литви,де прийнявся католицизм. Там православне населення стало тепер уже неповноправне; хоч ці привілеї не стосувалися до земель і уділів (анексів) та все таки зустрічалися православні шляхтичі й пани з тих земель з обмеженнями - особливо, коли має стосунки з центральним урядом. Не могли вони займати становища в центральних урядах і належати до княжої Ради. Цим відсунено більшу частину шляхти від впливу на державні справи,що спонукує її ставати в ряди опозиції до уряду.

Другу фазу щодо правного становища католиків і православних у вел.князівстві починають роки 1432-1434. В цей час зрівняно православних панів з католицькими. Православні одержали право необмеженого посідання майна (плєно юре), можливість дістати герб; тепер стало заборонено карати їх без попереднього суду,відбутого за зобов"язуючим правом даної місцевости, звільнено їх від оплати т.зв. "дякла" (данина худобою або збіжжям). Та все таки централь-

ний уряд вважав неможливим доступ для некатоликів на центральні уряди, хоч ця засада не могла втриматися з огляду на більшість православних; в цей час зустрічаємо ми православних у вел.княжій Раді; прим. кн.Острозький був троцьким воєводою.

Привілеями з 1563 і 1568 р. цілком зрівняно православних з католиками, і це трапилось з огляду на майбутню унію. Але в практиці все таки роблено православним всякі труднощі й обмеження.

2) Ж и д и.

Ж и д и з"явилися у властивій Литві в половині XIУ ст., а в українських землях - раніше. В литовській державі,як і в Західній Европі, правне становище жидів було цілком своєрідне:вони жили на правах чужинців, не зважаючи на те, що жили постійно в державі. Розглядані як чужинці, тимчасово оселені, жиди не підлягали місцевим органам, а стояли під опікою великого князя або князя землі, де він ще був. Подібно як і на заході, стояли жиди під опікою короля, за що платили окремий податок, т.зв. "жидівське регале". Правне становище жидів у вел.князівстві було краще,ніж на заході. Вони стали найважливішим фактором у фінансових справах в державі. Вони через свої організації - " кагали " позичали магнатам і державі гроші, переводили фінансові трансакції з баришем для себе і другої сторони, в разі потреби уділювали кредиту, віднаймали коршми і мита. Це було причиною їх вигідного фінансового і економічного становища. Уряд допускав їх до великого впливу в державі.Ця фінансова сильна опозиція жидів має наслідки в їх правнім становищі.Вел.князі своїми привілеями ставлять їх вище від місцевого населення міст, ставлять їх нарівні з шляхтою, і зовсім звільняють від державних тягарів.

Перші жидівські привілеї Витовта 1388 і 1389 р.відносяться до поодиноких жидівських громад Троки,Берестє і Гродно. Та якраз ті поодинокі (особові й групові) привілеї стали поширювати на все жидівство в державі, так що Жигмонт I-й санкціонував і дотеперішні привілеї доповнив ще новими привілеями для всіх жидів.

Року 1495 наступає для жидів погірщення їх правного положення у вел.князівстві. Вел.князь Олександер мабуть з релігійних мотивів велів прогнати жидів поза межі держави. Та ці зарядження не

вдалося здійснити. Вже 1503 р. приймає він жидів назад у велике князівство.По їх прогнанні заряджено конфіскату жидівського майна на користь держави, всі довги мали уважатися за неіснуючі,а довги, затягнені у жидів на ґрунти, мали вплинути до державної каси. 1503р. жидам повернено назад усі права. Крім цього,здобули собі жиди ось які права особові й маєткові. Особові права:1) за вбивство жида карано смертю (за вбивство селянина такої кари не було); 2) за образу й побої - кара грошова і відшкодування за муку, нарівні з шляхтою; 3) в жидівські свята не вільно було кликати жида перед суд, заборонено займати їхні синагоги і осуджувати за ритуальні вбивства. Маєткові права: 1) жиди могли брати в заставу речі рухомі, крім церковних і закривавлених речей (закривавлені тому,щоби не заходило підозріння,що речі, здобуті розбоєм) ; 2) могли брати в заставу й нерухомі речі. В разі претенсії третьої особи щодо даної в заставу речі, жид оправдувався присягою,що не знав про таке право третьої особи ; 3) жиди мали право торгувати нарівні з іншим місцевим населенням по містах. Жиди були зорганізовані у кагали - жидівські збори, які опікувалися всіма жидами; мали своїх шкільних вчителів, своїх канторів і синагоги. Через кагали впливали гроші до вел.княжої каси. На чолі кагалів стоять виборні старости,які під проводом рабина навіть у цивільних справах судили жидів між собою. Карні справи судив намісник; апеляції від кагалів ішли до докторів жидівського права. Навіть у тих випадках, коли лише одна з спірних сторін була жидівська,судив т.зв. жидівський суддя; звичайно ним був підстароста.В справах образи жида йшли скарги прямо перед вел.князя.

У містах,що їх власниками були пани,могли поселятися жиди лише за дозволом власника і то на договорених умовах.Судити справи між жидом і нежидом мав пан; та жидів і тут судили кагали (рабин і виборний староста).

На початку XVI ст. настановлено начального жидівського урядника т. зв. старшого над жидами, який з жидівськими докторами мав право вирішати судові справи між жидами в II-й інстанції і репрезентувати жидів перед осереднім урядом. Та цей уряд не втримався.

3) Татари.

Татар зустрічаємо в воєводстві Троцькім вже під кінець XIУ ст. Походять вони з татарського полону і добровільних емігрантів. Соціяльно діляться: на селян ("што людей не мають"...) і князів. Положення правне селян рівне з нашими. Несуть вони, однак, воєнну службу, двоє або троє татарських господарств дають одного салдата. Деякі з татар мають своїх "підданих" чи "людей", дістають села на "службу", як і інші бояри, маєтності посідають на тім самім праві. Судили їх старости. Це правне становище татар потвердив Жигмонт Август. Лише Волинський Статут передбачає деякі обмеження прав татарського населення :

1. Татари не могли мати невільників - християн.
2. Не могли входити до публічних урядів.
3. В суді не могли виступати як свідки.

До соймиків татарська шляхта доступу не мала. Татари, рушаючи в похід, ішли під своєю хоругвою, коли ж їх було мало - йшли під хоругвою старости, як його приватне військо.

Татар зустрічаємо за кн. Олелька в XУ ст. і на Київщині. Вони виконують всіляку службу. Їх багато в Черкаському повіті, але з часом перемішалися вони з місцевим воєнним населенням - козаками.

А. НАСЕЛЕННЯ ЗА СУСПІЛЬНИМ СКЛАДОМ.

За суспільним складом населення в П-й добі ще не є становою суспільністю, але воно перебуває вже в переходовій стадії на шляху до неї. Лише в час Люблинської унії остаточно закінчується поділ на стани. У зв"язку з цим в період перед люблинською унією мали силу всі інститути українського права. Та військові вимоги і намагання держави створити якнайбільшу кількість кінної служби стає рушієм у виникненні та розвитку окремої службово-військової лицарської кляси, подібної до західньо-европейського фев-

далізму, з другого ж боку реципування польського права (1374р. кошицький привілей) впливає на суспільні відносини також в українсько-литовській державі. Після Люблинської унії давні суспільні кляси остаточно формуються в стани привілеями і спеціяльними законами,а в другій половині ХУІ стор. поділ на стани стає доконаним фактом.Все повноправне населення вел.князівства в наслідок цього поділяється, як і на заході,на три групи : І) духівництво, 2) бояр - шляхту, 3) міщан. Селянство потрапило остаточно в повну залежність від власників землі лише в першій половині ХУІ ст., а вся ця маса населення опинилася у приватно-правнім відношенні в залежності від шляхти або церкви, і тому її не можна вважати окремим станом. Зате невільництво під кінець цієї доби доживає останні свої дні. Але хоч і не можна говорити про станову суспільність у ХІУ і ХУ ст., та все ж і в цей час видно гуртування населення в групи,а наслідком цього - поділ на стани.

І) Д у х і в н и ц т в о .

Вже в час української київської держави духівництво з церковними людьми було найбільш відокремленою клясою від інших груп населення, найбільше набрало форми суспільного стану. Все таки воно не встигло замкнутися в окремий фактично і правно зорганізований стан, як це було на заході. В час прилучення українських земель до литовської держави наше духівництво опинилось без опіки центральних властей, бо з початку на великокняжім престолі сиділи нехристияни,а пізніше пануючим став римський обряд. Духівництвом опікувалися хіба удільні князі; владики,наприклад, беруть участь у радах удільних князів. Причиною поганого становища було те,що не було міцного церковного цечтру,бо значення митрополії значно занепало. Погіршало і становище грецького духівництва в новій державі,тому що ставлення до грецької віри було цілком неприхильне. У Вільні, Києві, Володимирі, Бересті та на Жмуді настановлено єпископів і їх підтримували центральні керівні кола. До того й римо-католицьке духівництво вважало себе членом окремого стану - сильно зорганізованого на заході, а особливо в союзній Польщі.

Привілей з 1387 р.затримує "привілегіум форі" духовних осіб,а латинське духівництво здобуває собі ще звільнення від усіх тягарів,чого не мали грецькі духівники, і повну ексемпцію від адміністраційних урядів. Найбільшим здобутком латинського духівництва було те, що їх єпископи (чотири) входять до складу великокняжої Ради як члени і зараховуються до Панів-Ради, звідки й виникає її поділ на духовних і світських панів. Все таки такого значення, як деінде, латинські духовні у вел.князівстві не мали тому, що їх було небагато.

З приходом реформації і в великому князівстві з"являються нахили зменшити привілеї духівництва, головним чином знести "привілегіум форі". Постановлено, щоб духовні не могли у світських справах позивати церковних людей перед церковний суд,жадано, щоб духовні особи не мали права засідати у світських судах. Під цим розумілося: усунути латинських єпископів з великокняжої Ради,яка була теж і найвищим державним судом. Постановлено також,що духовні маєтки повинні виставляти й нести військову службу. Це вводить в загальний закон Литовський Статут з 1529р.,в якому поміщена стаття, де сказано,що з земських маєтків,які набули духовні, вони повинні відбувати військову службу. Це стосувалося й до латинських і грецьких духовних маєтків,в наслідок чого духівництво мусило своїм коштом утримувати бояр і панцирних людей, які й виконували за них військову службу. (Печерська Лавра висилала,напр., 10 озброєних вояків). Та мимо цих обмежень латинське духівництво творило замкнений в собі стан. Становище гр.духівників було далеко гірше.Основою правного становища грецького духівництва стало аж потвердження в 1499р. відомого фальсифікату з XIУ ст.,що носить назву - " ЦЕРКОВНИЙ УСТАВ ЯРОСЛАВА". Він потверджує грецьким духовним особам значні права, головним чином "привілегіум форі", цебто устав про церковні суди. Все таки: 1) вел.князь вмішується і в церковні суди грецьких владик, 2) справа десятин відносно грецької церкви є неунормована, 3) прохання волинської шляхти,щоб вибір на вищі духовні посади відбувався на місці православними, а не щоб їх йменував вел. князь, залишилася без успіху, 4) грецьке духівництво не здобуло собі політичних прав навіть по флорентійській унії,передовсім не здобуло доступу до вел.княжої Ради.

Це все вказує на пониження грецького духівництва.У вел. княжій Раді засідають лише латинські єпископи не лише з-за протегування осереднім урядом, а й тому,що вони походили з вельможних родин. Лише за Свидригайла і Казимира зустрічаємо в вел.княжій Раді православних єпископів. Старання потрапити в склад княж.Ради під кінець ХУ і протягом ХУІ ст. не мали ніякого успіху. Грецькі владики не одержали місць у велико-княжій Раді,засідали тільки в радах удільних князів.

Права духівництва римської церкви були заведені в писані правні норми, а грецького духовенства - ні ; через те в ту добу наше духівництво не творило стану в такім розумінні як на Заході.

М а є т к о в і п р а в а д у х о в н и х . Грецька держава, як юридична особа, мала маєток, прив"язаний до поодиноких бенефіцій. Виходячи з загальних обов"язків власників землі,Литовський Статут запровадив військову службу з цих маєтків. Маєтки були по суті власністю селян,а до церкви належали прибутки лише державного характеру (податки, полюддя, посошне) і "дакла" (под. "ін натура "). Деякі маєтки мала церква в повній власності й на них господарювала за допомогою невільників,а коли під кінець ХУІ ст. було введено кріпацтво,- селяни обробляли й церковні маєтки.

2) Ш л я х т а - б о я р и .

Коли йдеться справа про бояр - шляхту,то треба ствердити дві речі :

І) Що друга доба - це час кристалізації шляхетства як окремого стану. Тоді ще була можливість різним людям з різним правним становищем увійти до шляхетської кляси, лише під кінець ХУІ ст. формується шляхта в окремий стан в правному розумінню.

2) На цю кристалізацію впливали: норми українського права, литовського (воєнно-службові інститути) і польського права (ідея рівности шляхти).

Певна річ, що основою вищої кляси стало старе наше боярство. Боярин в розумінні старого українського права - це ніщо інше, як багата людина; тут не відограє ролі родова традиція,головне - чинник плутократичний - багатство. З протягом часу роздроби-

лися маєтки бояр, але все таки назва "боярин" зберігалася й далі, хоч не один з таких зубожілих бояр став маєтково рівний ,або й бідніший від смерда. В наслідок того багаті бояри починають здобувати іншу назву - "панів ", потім польську - "земян". Вища верства бояр-шляхти створилася з наших князів і литовських магнатів.Наші князі стояли ,власне кажучи, понад суспільністю як представники зверхньої влади, але зберегти собі становище суверена могли лише уділні князі. Інші династи були або на дворах братів на хлібі (на кормленію) або займали становища намісників у пригородах,але не мали там зверхньої влади. Часто таке становище займали на окремих умовах з сувереном. В той спосіб виникли служебні князі,яких зустрічаємо вже в західньо-українській державі (згадка про них у Волинському літопису); багато їх було і на Поліссі. Крім назви і походження з Володимирового племени ці князі нічого більше не мають спільного з поняттям князя як зверхника землі. Це собі звичайні власники великих земельних площ - просто магнати.

Окремий спосіб військової організації в Литві змушував велик.князя віддавати великі латифундії в руки панів за військову службу, через що виросла тут магнатська кляса. На переломі XIУ і XУ ст.ст. вони становлять найвищу верству тутешнього бояpства й здобувають уже відому назву - "пани",а на землях,що межували з Польщею, - назву "земяни " . Ці пани разом з князями заповнюють велико-княжу Раду, звідси й назва їх - П а н и - Р а д а .Стара назва - "боярин" залишилася вже лише для дрібної шляхти; особливо найбідніші її верстви виступають під назвою бояр - "п у т н и х б о я р " . Отже з цього генетичного погляду в склад найвищої групи шляхетського стану увійшли, з одного боку, - наші давні князі, з другого боку, - наділені маєтками за військову службу литовські магнати. Значний вплив на формування шляхетського стану мало також і польське право своєю тенденцією зрівняти правно всю шляхту (кошицький привілей 1374 р.), що в час люблинської унії правно нарешті стає доконаним фактом. Та тут вже ставало актуальним питання про те, хто належить, а хто вже не належить до шляхти-бояр,бо,як відомо, українське право не знало правної перегороди між поодинокими клясами населення, а перехід між бояр був можливий і багатому смердові, коли той розбагатів. На оформлення шляхти в окремий стан в литовській державі вплинули :

I) Військова служба цього часу. В нас військова служба була загально обов"язкова. Інакше було на заході. Там старе германське ополчення давно замінила кінна служба лицарства,і це стало там головним нервом, що впливав на витворення окремого шляхетського стану, бо витворився погляд,що той є шляхтич, хто виконує військову службу. Так само у вел.князівстві вже від ХШ ст. була кінна військова служба; в теорії був загальний обов"язок військової служби,але в практиці виходило таке,що лише багата людина могла нести військову службу на коні чи особисто, або могла висилати кінні загони. Шляхта виконувала службу особисто,а селяни (громади) висилали спільними силами лише кількох їздців (мабуть - і одного їздця). Але в час роздрібнення маєтків бояр були й такі випадки, що деякі давні бояри не могли нести військової кінної служби, і навпаки - деякі багатші смерди могли це робити й службу виконували. А що під тодішній час виконання кінної військової служби було ознакою приналежности до шляхти,то й доступ до шляхти ще протягом ХУ стор. був можливий і нижчим верствам. Протягом всього того сторіччя видно в шляхетській верстві вічну флюктуацію,особливо в нижчих групах.

2) Другою ознакою приналежности до шляхетської верстви було володілння гербами. Герби заведено на початку ХУ стор.Щодо римо-католицької шляхти , то їй дозволено прибирати герби городельським привілеєм I4I3р. від польських родів,але цим правом користувалася головним чином литовська шляхта; українській же шляхті Жиґмонт Кейстутович I432-47 дозволив прибирати польські герби,але вона заводить у більшості своїй власні герби (головним чином на Волині). Але не було такого закону,який би наказував усій шляхті прибирати герби, тому то й наявність їх або відсутність в декого не була справжньою ознакою приналежности до шляхетського стану.

З вищесказаного видно, що ні військова служба,яку міг ще в ХУ ст. виконувати і шляхтич, і людина з нижчих кляс, ані герби, яких уживання не було примусове, не змогли відокремити й замкнути шляхту в окремий стан.

Лише в першій половині ХУІ ст. починається пересівання: хто шляхтич, а хто ні. Перша спроба була зроблена великокняжим привілеєм з I522р. " О виводі шляхотства за примовою", згідно якого

у випадку, коли виникав сумнів щодо приналежности когось до шляхти, зацікавлений повинен був поставити двох свідків-шляхтичів,які заприсягнули б,що він є їхній родич від діда-прадіда.Якщо не було двох свідків, - вистарчало одного, але тоді повинен був присягати й зацікавлений; коли ж не було жодного свідка, - вистачало подати стару грамоту з часів від Витовта до Казимира,яка стверджувала б, що предків зацікавленого тоді уважали за бояр.

По Литовському Статуту з 1529 р. шляхтич на доказ свого шляхетства має поставити двох свідків з сторони батька і матері, при відсутності двох - одного,а шляхтич з чужої землі повинен був показати грамоту. В той спосіб шляхетство встановляв чи підтверджував немов окремо піднятий судовий процес,а в наслідок його зацікавлений одержував грамоту,що підтверджувала його шляхетство.Але такі випадки траплялися лише тоді,коли хтось заперечував шляхетство іншого, так що хоч установлено правні норми,які постановляли, як доказати шляхетство, то все таки не пересіяно було всіх крізь сито приналежности до цього вищого стану. Справу на практиці доволі загально перевів перший раз в 1528р. військовий перепис,який переведено було в усьому вел.князівстві. Цей перепис установив хто повинен яку виконувати військову службу. Він став у майбутньому немов родовою книгою шляхти вел.князівства і на неї часто поклику-валися зацікавлені, так що в першій половині XVI ст. здебільшого наступило замкнення в собі шляхетського народу в окремий стан,доказом чого є практикований вже в той час інститут нобілітації (надання шляхетства),про що маємо сліди вже в третьому десятилітті XVI ст. (нобілітація жида Михеля Йозефовича). В 1557р. вийшла т.зв. устава поміру за волоки, волочний закон (волочний помір ґрунтів). Цей закон признавав відмолодування "отміну" за ґрунти, забрані під помір лише для шляхти. З цього видно,що вже визначено, що був окремий стан шляхти, пізніше дехто і покликувався на той закон, яким він одержав як шляхтич отміну, як на доказ свого шляхетства. Все це вплинуло на те, що вже перед Люблинською унією шляхта була замкнена в окремий стан,доступ до нього був неможливий. Цей стан мав окремі права і привілеї як особові,так і маєткові, спільні для всіх членів шляхетського стану його вищих і нижчих груп.

Особові права шляхти.

Право вважало шляхтича за людину добру і благородну.В першій редакції Литовського Статуту з 1529р.передбачається за вбивство та за інші злочини супроти особи шляхтича вища кара,ніж за вбивство людини іншого стану. Зате навпаки - злочини, що їх вчинив шляхтич, тягнуть за собою нижчі кари, ніж для нешляхтича. Уся карна процедура супроти шляхтича йде в той спосіб,що дає можливість шляхтичеві дуже легко викрутитися від відповідальности. Коли не було свідків його вчинку, або його не зловлено на гарячому - він міг очиститися присягою, коли ж вдруге піднесено проти нього закиди, - він очищувався присягою двохъсвідків, втретє - шістьох свідків, і тільки після такої процедури винного шляхтича могли засудити.

Нешляхтич за першим разом платив кару, коли ж вчинив злочин вдруге - його засуджувано на смерть. За злочин недолітка - шляхтича батько вичагороджував шкоду і на тому справа закінчувалася, недоліток же нешляхтич міг підлягати ще й карі,яку визначав суд. Кара за образу шляхтича - в"язниця, за нешляхтича - грошова кара. За вбивство, вчинене кількома шляхтичами, - підлягав карі лише один з них, решта ж лише платила гуртом поголовщину; коли ж вчинили вбивство селяни, - відповідали всі співвинні головою, однак, не більше сімох чоловік.

Присяга шляхтича в суді мала більше значення,ніж нешляхтича. Шляхтича може судити державний суд ,але ніколи не може судити приватний. Навіть державні урядники, т.зв. тіуни - намісники не могли судити шляхтича. Шляхтича викликали перед суд позовами,і тільки після двократного безуспішного позову йшов до нього дітський. Лише шляхтич міг брати участь у вальнім соймі,що мав законодатну владу. Арештування шляхтича перед переведенням процесу було заборонено. Не можна було також без розправи казнити його конфіскуванням майна. (Про це говорить привілей Казимира 1447р.).Відповідальність шляхтича за злочини вузько особиста,крім випадків державної зради; за провини нешляхтича відповідала в деяких випадках уся його родина. В ХУ ст. поширено всі ці шляхетські права на

всі землі князівства. Шляхтич може покинути землю,на якій живе,навіть коли є "під господарем", тобто ,коли підлягав другому шляхтичеві або вел.князеві і хоч би жив на ній від непам"ятних часів. Може навіть зовсім покинути землі вел.князівства,але не сміє лише перейти до ворожої землі. Деякі історики твердять,що шляхтич ще в XIУ ст. міг перейти до іншої держави навіть з маєтком,тобто увійти в склад іншої держави; але є докази, що такий перехід в останні роки в XIУ ст. був заборонений. Умова Витовта з кн.Борисом Александровичем Тверським вважає такий вихід неможливим. Взагалі шляхтич не мав ніяких особистих обмежень,а такі обмеження як обмежена спадщина для дочок та вихід заміж шляхетської сироти лише за дозволом великого князя - це скоріше маєткові обмеження,які зрештою вже в першій половині XУ ст. було знесено.

М а є т к о в і п р а в а . Як особові,так і маєткові права шляхти дбайливо береже тодішній закон. До половини XУI ст. право володіти земельними добрами мали й нешляхтичі,але вже в час Ш ред.Литовського Статуту право посідання маєтків визнано лише шляхті. Маєтки шляхти були двох видів: отчини і помістя. Отчина - це власність по батькові, помістя - це маєтності,надані під умовою виконання військової служби. За старої української держави маєткові обмеження були взагалі невідомі. Обмежене право спадщини застооовувалося з державних інтересів лише щодо смердів. В XIУ ст. ті обмеження вже мають і бояри. Полягали ті обмеження в тому,що після смерти батька одержували спадщину лише сини, дочки ж не одержували нічого; коли ж залишалися самі дочки,то одержували спадщину під умовою, що вийдуть заміж за дозволом великого князя за людину,здатну до військової служби і лояльну супроти великого князя. До часу роздрібнення боярських маєтків таке обмеження було зайве, бо власник великих маєтностей виконував військові повинності й так не лише особисто, а ще з великим загоном. Лише в наслідок роздрібнення, коли власник ґрунту особисто мусив вирушати в поле на випадок потреби, таке обмеження ставало оправданим.Тому князь застерігав собі апробату подруж боярських дочок. Це обмеження було чисто маєткове і стосувалося воно не лише до отчинних дібр, а й помісних; як сказано, його було знесено в І-й половині XУ ст.До отчин стосувалося ще одно обмеження, - з сторони самої родини.Власник-

боярин не міг продати більше I/3 маєтку без згоди цілого роду.

Помістя (служба, жереб, слід) - це маєтки,надані великим князем за військову службу, вони подібні до західніх европейських ленів. Але між помісними і ленними виникає деяка ріжниця. Суб"єктом помісного права міг бути лише шляхтич до часу замкнення шляхетства в окремий стан, лише той, що ніс військову службу.Об"єктом були маєтки різні - оброблені й необроблені, церковні,манастирські й села. З тими останніми зв"язане лише право стягання полюдь, посошного і дякла, та деколи сільська людність робила панові толоку (2,3,4 або 6 разів на рік) за харч та забаву, але,розуміється, обов"язково. За одержане помістя або службу мусив обдарований виконувати військову службу в кількості й якості згідно умови.Помістя могли бути відібрані. Звернемо тут увагу на ріжниці,що виникають між леном і помістям. Що помістя не були ленами, видно з того, що вони не зберегли на ввесь час умовности надання. Помістя надавано :

I) До волі господарської, тобто - князь міг в кожну хвилину його відібрати, до такого помістя не стосувалося право спадщини. Воно було часто виразно обмежене до I,2 або 3 животів (покоління), та пізніше воно таки тратило характер умовности.

2) Помістя на т.зв. леннім праві, крім назви ленного права не мали з ним нічого спільного. Тут тільки було поставлено умову,що майно перейде на чоловічих спадкоємців.

3) Помістя були надавані на вічність,що відразу зносило характер посідання. Але з усіми цими видами помісних надань був зв"язаний обов"язок військової служби. Зате в феодальнім наданню умовність ніколи не втрачалась,а тут вже сам час, довший чи коротший від хвилі надання, відкидав цю умовність. Помістя роздають удільні князі,а в їх землях - вел.князь аж по усуненню удільних князів під кінець XIУ ст. Коли на їх місця настали намісники,то вони роздають помістя,що свідчить про їх державний характер. Посідач міг помістя продати і відступити, але лише за згодою вел.князя. Хоч помістя одержували в спадщину лише чоловіки, пізніше дано було можливість одержувати їх у спадщину й жінкам.

З старих часів першої української держави лишилися на боярах різні обов"язки :

I) Будувати укріплення й замки ("рубати городи ").

2) Всі посідачі землі мали обов"язок реставрувати старі замки, будувати мости і дороги ("теребити путь "),обов"язок повозу (підводи і т.д.).

Ряд привілеїв,особливо привілей з I447 року,обмежив ці обов"язки,особливо щодо будови нових замків,а обов"язок будови розкладено було на всю державу. Залишався лише обов"язок консервувати старі замки та укріплення. Коли в Польщі шляхта була цілком вільна від усіх тягарів,то в литовсько-руській державі несла вона всі тягарі до початку XУI ст. Лише I50Iр.звільнено,напр., волинську шляхту від поволовщини,а I509р.звільнено київську шляхту від подимщини. Все таки обов"язок військової служби залишився цілком і був суворо виконуваний,цілком навпаки тому, що було тоді в Польщі.

Як сказано, лише під кінець XУI ст. замкнулася шляхта в один шляхетський стан, але й в ньому були ріжниці між поодинокими шляхтичами, головним чином через маєткове становище, що відбилося частково також і на їх правнім становищі.Ріжниця полягала головним чином в залежності від адміністраційної влади на місцях. Одні підлягали прямо центральній владі, інші - адміністрації старостів і воєвод. Річ природна,що під маєтковим оглядом не було між шляхтою рівности. Зустрічаємо менше маєтних шляхтичів,та навіть таких, що жили в маєтках багатих шляхтичів і великого князя. Шляхетський стан можна поділити на чотири групи:

I) Князів і панів.
2) Бояр - шляхту в державних землях.
3) Бояр під господарем.
4) Путних бояр або панцирних слуг.

CURIE GEN. O.S.B. BIBLIOTHECA ROMÆ

а) К н я з і й п а н и .

Князі - це наслідники колишніх наших князів.У другій половині нашої доби вони втратили вже зверхні права,так що в

час виникнення Литовського Статуту, втративши характер начальників земель суверенів, вони залишилися лише маґнатами, великими землевласниками. З ними злилися й маґнати литовські. Їх окремішність полягала на тім, що вони були наділені екземптами від місцевої адміністрації. З початку відбувався такий вихід з-під місцевої великокняжої адміністрації шляхом привілею, але пізніше вийшли не лише майже всі князі, а й великі маґнати. Їх піддано було під центральну адміністрацію вел. князя, що сталося вже на початку ХУ століття. Князі - пани, крім екземпт, мають необмежене право до своїх маєтків, вони посідають їх повним правом і панством. Це необмежене право до майна полягало в довільнім розпоряджуванні маєтками (не було обмеженого спадкоємства дочок). Їх окреме становище виявлялося в тім, що такі князі й пани відбували військову службу не в полках загальнодержавних під повітовою хоругвою, а під власною хоругвою, а пан чи князь був немов комендантом свого власного полку. Це право власної хоругви, звідки й їх назва х о р у г о в н і п а н и, подібне до інституту угорських бандеріяльних панів. Другою познакою приналежности до групи князів і панів було те, що князі й пани були вийняті з-під судів великокняжих намісників, вони підлягали лише великому князеві і то з всіма своїми маєтками. Цей привілей судової екземпти знесено аж 1564 р. напередодні появи П-го Литовського Статуту з 1566р. Другий Литовський Статут заводить земські суди і то в наслідок жадання дрібної шляхти, щоб усі пани підлягали земським, себто шляхетським судам. Виняття з-під юрисдикції великокняжої провінціяльної адміністрації мало той наслідок, що великий князь заводив стосунок з панами і князями прямо окремими листами, а загальні розпорядження воєвод не стосувалися до панів і князів.

Хоруговні пани і князі - це власники великих земських посілостей, що об"являлися в їх земській службі, себто в їх обов"язку військової служби. Вони висилають на війну велику кількість їздців (напр., одна лише литовська родина Кезґайлів виставляє 768 їздців), врахуємо, що 10 господарств мало обов"язок виставити одного їздця, а господарське волочне мало 33 морґи пересічно, зрозуміємо, якими великими земськими посілостями вони володіли. Там і князі й пани мали всі ті самі приві-

леї, що й литовські. Взагалі хоругвних панів і князів від іншої шляхти правно відрізняє лише пряма залежність від великого князя. Вони мусили дотримуватися тих самих законів і виконувати ті самі обов"язки. Деякі пани і князі мали деякі полегшення щодо виконування державних тягарів,що мало на меті лише користь держави,напр., наші князі Острозькі з огляду на їх пограничне положення мусили дбати лише про утримання своїх власних замків і були звільнені від направи державних замків. У своїх добрах мали пани не лише підданих, а й шляхту, яка мала ті самі шляхетські привілеї,а лише відрізнялися від панів тим, що йшли під хоругвою свого пана.

Ці шляхтичі під господарем мали повне право виходу,коли і де хотіли. Бояри панських дібр підлягали юрисдикції панів. Маєтки діставали на умовах,як це приписувало помісне право.

б) Дрібне повноправне б о я р с т в о .

Це шляхта, що жила на територіях,які не належали ні до якогось хоругвного пана, ні до князя, а підпадали під великокняжу адміністрацію. Між цими боярами були багаті, що досягали своїми маєтками панів, але через те,що не мали права екземпти,мусили служити під повітовою хоругвою. Але були між ними такі бідні, що не могли мати залежних від себе інших шляхтичів,але могли мати селян. Такий шляхтич мав таке саме право до свого маєтку,як і пан,а маєтком міг володіти або на отчинним або на помісним праві. Такого шляхтича не міг пан подарувати іншому панові (про це згадує виразно Литовський Статут).Дрібна шляхта підлягала вел. княжим, пізніше земським судам.

в) Б о я р и під "г о с п о д а р е м ".

Між боярами - шляхтою у вел.княжих добрах зустрічаємо окремий тип т.зв. бояр під "господарем ".

Так називали деколи і бояр, що жили в добрах хоругвних панів, були вони особисто вільні, а пан мав над ними право суду,

але передовсім під тою назвою виступають бояри,що жили у вел.княжих особистих добрах, які вел. князь набув від хоругвових панів, чи то шляхом конфіскування за державну зраду, чи то як виморочні грунти, які переходили у власність вел.князя в наслідок вимирання цілого роду хоругвового пана. Ті бояри під "господарем",вирушаючи в похід, ішли під хоругвою воєводи або старости,немов особистий загін вел.князя, і тим відрізнялися від бояр шляхти, що виступали під повітовою хоругвою. Вони виконували також на користь вел.князя деякі роботи.

г) Путні бояри і панцирні слуги.

Треба під кінець згадати про групу сумнівно боярську, тобто таку, щодо якої заходив сумнів в шляхетському походженні тих бояр. Такою є верства переходова між боярами і селянами,яку звали "путними боярами" тому,що вони робили путну (подорожну) службу (кур"єрів, гінців вел. князя і т.д.).

Вел.князь ,бажаючи мати своє приватне військо,оселював бояр, або зубожілих бояр, або вільних смердів, або й невільників, що вже виконали військову службу на державних добрах,і зобов"язував їх нести сталу військову службу; звідси й назва їх - "панцирні слуги". Походять вони немов прямо від наших отроків з І-ої доби, але через те, що несли військову службу,здобувають собі вище становище і підходять до найнижчих верств боярства. Живуть вони в державних добрах - вел.княжих добрах, у приватних добрах - їх майже немає. До них, як сказано, входять і деякі з зубожілих бояр, які вступають теж в службу путних бояр або панцирних слуг. В їх склад входили й деякі багаті селяни. До путних бояр,проте, входять колишні невільники, селяни й зубожілі бояри,а спільна їх прикмета та, що вони виконують військову службу. Цей переходовий стан тривав до військового перепису 1528 р. З цим роком немов би знесено цю групу, бо частині путних бояр і панцирних слуг заборонено нести військову службу,а частину перенесено у шляхетський стан. Але все ж таки впродовж усього XVI ст. існують путні бояри. Деякі з них діставали потвердження на свою частину від вел.князя, інші не одержували.

Другий Литовський Статут постановляє,що з путних бояр до шляхти приналежні лише ті, що мають підтвердження про власність хочби найменшого кусника землі великим князем.

Поділ шляхетськогостану на ці групи не згоджувався з рівністю шляхти, тому коли до литовського права увійшла польська засада рівности усієї шляхти, ця дрібна шляхта підносить домагання зрівняння. Першим їх здобутком було заведення земських судів 1564 р. В той спосіб поволі наступило зрівняння шляхти,що з Люблинською унією 1569р. сталась довершеним фактом у загально-шляхетськім вальнім соймі.

3) М І Щ А Н С Т В О .

Третім станом у суспільнім устрою литовсько-української держави було міщанство, та станом воно в значенні західньо-европейського міщанського стану в нас ніколи не стало,бо поки наші міста змогли замкнутись в окремий стан на основі маґдебурзького права, починається повний занепад наших міст. Українські міста принесли з собою в Литовську державу зовсім інші правні поняття, ніж це було на Заході й в Польщі. На Заході місто в XIII і XIУ ст. це торгова оселя, яка не мала участи в самоуправі землі. Місто обмежувалось лише своїми мурами і кількакілометровим простором поза мурами.З територією навколо міста західні міста нічого не мають спільного, і їх мешканці творять юридично окремий стан.

Інакше було в Україні. Аж до упадку західньо-української держави не було в нас міст в такім значенні. Наші міста були справді торговими осередками, скупчували в собі людність,але вона не творила окремого міщанського стану; жили там,крім міщан, бояри і селяни. Місто не було замкненою одиницею,а було лише найвизначнішою громадою землі,що надає цілій землі тон; земля зв"язана з містом, місто впливало на пригороди і тим самим на цілу землю. Цей фактичний стан впливу осередної громади - города має й правне значення, що й відбивається у юридичній приказці: "на чім

старші городи здумають,на тім і пригороди стануть", себто, що ухвалить місто, те мусять прийняти і пригороди. Якщо місто зростає фактично і правно, то не лише завдяки торговому становищу,але й політичному та військовому. Наше місто було в певній мірі укріпленням,яке підтримувала вся земля. Самоуправа міста зосереджується у міському вічу з значенням як віча цілої землі. Ще в XII та XIУ ст. зустрічаємо на землях давної київської держави міста з таким правним становищем. В той самий майже час (XIУ ст.) наступає усунення удільних князів, адміністраційну владу яких переймають великокняжі намісники по містах. Та як колись князів,так і тепер намісників затягає місто в залежність від себе. Такий правний стан зустрічаємо частково на Волині,а перш-за-все в Полоцьку і Вітебську, де здобувало собі голос при призначуванні й усуванні великокняжого намісника. У джерелах від 1503 року про Вітебськ читаємо таке: " Міщани просять князя настановляти намісників по старому праву", себто по волі вітебчан.

Намісник чи воєвода після приїзду до міста має цілувати хрест перед вітебчанами, присягати, тобто повинен присягати, що не буде карати без суду, а допоміжні органи- воєводи,ябедники і подвойські повинні бути вибирані з-поміж міщан. Воєвода збирав оплати лише від чужинців,а судові оплати і діцькування мав брати лише за означеною мірою. Деякі міста були зовсім вільні від мита й інші тягарі несли нарівні з громадами волостей. Опираючись на силу землі, місто ставало її справдішнім осередком. Таке становище було майже у всіх землях і не допускало до подавлення правного і економічного становища міста іншими чинниками, такими,прим.,як боярство. Подібний стан бачимо у містах всіх тих земель,де не вкоріпився шляхетський стан,напр., у Київщині. Впродовж XУI ст. міста Подніпров"я виконують повні обов"язки військової служби,виконують земську оборонну службу нарівні з іншими клясами населення.

Це становище було викликане наявністю близьких ворогів-татар, бо чимдалі на захід військова служба міст ставала менша або була замінена іншими тягарами. Там зате міста чимраз більше відрізані від території землі. І так вже кияни, київські міщани, зобов"язані ставати до військової служби лише в надзвичайних ви-

падках,а брацлав"яни звільнені зовсім від військової служби.Зате ті міста,які не несуть військової служби,платять міські оплати на утримання замку і на справлення військових таборів. Таким способом у наших містах ще в XIУ ст. збереглася вічева самоуправа; до міст належать ще великі простори, якими всі користуються,у місті судяться пригородяни, словом, в XIУ стор. зустрічаємо ще старе українське місто.

Та в нашу добу під впливом всемогутнього становища бояр шляхти правне становище міст змінилося. Міста дістають магдебурзьке право, що змінило дотеперішнє правне становище міста.Надавання магдебурзького права наступає у кожнім окремім випадку немов шляхом привілею до того часу, ах поки всі важливіші міста держави не спинилися під магдебурзьким правом. Так що вже в 1557 звільняє Чигмонт всі міста від "земських повинностей", визначує кількість податку, визначує простір міського ґрунту і в той спосіб міста втрачають владу і вплив на територію.

Звичайно, під магдебурзьким правом розуміється широку автономію, але тут маємо скоріше карикатуру на автономію,бо т.зв. магдебурзьке право, застосовуване в вел.князівстві, не багато мало спільного з магдебурзьким правом Чімеччини. Здавалося,що міста здобувають широку самоуправу,а насправді міста втрачали те значення в землі, яке до цього часу мали. В порівнянні до давної самоуправи, нова має дуже мізерчий вигляд. Міста дістають ще,щоправда, виборчих урядників і раду, але їх не вибирає віче,а йменує наставлений війт - у вел.княжих добрах вел.князем,а у приватних добрах - паном.

Вел.князі привілеї на магдебурзьке право,за їхніми словами, мали на меті підвищити добробут міст, але фактично вони лише звалювали на міста тягарі (утримування коштовних замків), яких хотіла позбутися шляхта землі. Зате міста були занадто слабі, щоб утримувати такі твердині,що відбивалося і на економічній ділянці міст, і на боєздатності твердинь. Право надавати магдебурзьке право мав великий князь; навіть приватні міста могли одержати магдебурзьке право лише за дозволом князя.

Міста, що дістали магдебурзьке право, переходили три стадії. Перша - стадія влади війтів. Війт або закладав місто,або переводив існуюче місто на німецьке право.Війтівство було спадщинне. В деяких містах війтівство було зв"язане з адміністраційними урядниками. Війт може війтівство продати, відступити,замінити. Він бере I/3 судейських оплат, I/6 податків, крім цього дістає святкове, приноси, право риболовства,млин,право вибудувати крамниці на ринку і т.д. В деяких містах війти довго не втримувались, бо місто звичайно викупляло війтівство,а війт ставав виборним урядником і тоді місто входило в другу стадію розвитку. В і й т - це осадник міста з широкими маєтковими і судово-адміністраційними прерогативами,про що вже була мова. Його уряд є спадщинний.. Війт - це найвищий суддя в місті за магдебурзьким правом, голова лави присяжних.

Л а в у п р и с я ж н и х вибирає війт разом з міщанами. Крім цього в місті є міська рада. Лава складена звичайно з I2 або менше членів; заступником війта в лавничім суді є "лентвійт". До компетенції судейської лави належать всі цивільні й карні справи, крім більших карних справ (ґвалт, підпал,окалічення шляхтича,зґвалтування жінки) , злочини,що приблизно покриваються з польськими т.зв. 4-ма ґродськими артикулами. Згадані більші карні справи судив вел.княжий суд, намісників,воєвод,старост, до якого покликувано тоді й одного з членів лави. Був це,проте,міщанний суд. Особова компетенція лави сягала на всіх мешканців міста. Коли шляхтич на території міста вчинив злочин, то міські власті мали лише право його затримати й відіслати на суд старости. Під карне судівництво лави підлягали всі горожани,зате дрібні карні справи та цивільні лише ті, що підпадали під загальноміську юрисдикцію; мешканці окремої національної юрисдикції Вірмени, жиди судилися в тих справах у власних судах. Апеляційною інстанцією від міського суду був суд більшого взірцевого міста,напр., Берестя, Троки і Вільно. В теорії міста німецького права муоили користуватися німецькими міськими законами,але з огляду на низьку освіту лавників користувалися місцевим звичаєвим правом,хоч часом цитовано закони з " Саксеншпігель", чи ,як казалося, "Саксона".

М і с ь к а р а д а - це адміністраційна колегія,в її склад входять райці в числі 10,20 і більше,відповідно до величини міста. Щодо складу ради у вел.князівстві дотримувалися однієї засади : половина райців має бути грецької віри,половина - латинської. Найбільший вплив на вибір першої ради має війт,пізніше рада доповнюється через кооптацію. Рада вибирає двох або чотирьох бурмістрів, але часто всі райці по черзі виконували функції бурмістрів.Уряд в лаві був на все життя,а членів ради добиралося на кілька літ, наслідок був такий, що часто така рада цілими десятками літ знаходилася в руках кількох родин. Рада мала законодатну й адміністраційну владу.

З а к о н о д а т н а в л а д а Р а д и . Місто було вийнято з-під державних законів. Воно мало право само встановляти собі закони, т.зв. велькери. Ухвали Ради мають повну силу закону. Здавалося,що цей привілей дав містам велику силу, але не так сталося насправді,тому що не було таких людей,які б могли встановляти закони, а також не було зв"язку поміж містами з метою порозумітися в створенні спільних міських законів. Кожне місто видавало різні закони, з тієї причини міста не мали в державі ніякої сили і навіть репрезентації на соймах, як це було на заході. Правда, часом до сойму кликали репрезентантів деяких найбільших міст, але їх було занадто мало, щоб мати якенебудь значення в державі. Міста також не мали права участи в шляхетських повітових соймиках; не знаємо також ніяких міських з"їздів ані міських союзів, що були дуже поширені в Німеччині (Ганза,Рейнбунд,Швабський союз міст).

Адміністрація міста належала до Ради,до неї належало публічна безпека, керування міськими маєтками,обчислення прибутків та видатків міста. Урядуючим тілом був магістрат.В ширшім значенні - це Рада з бурмістром на чолі, у вужчім - це урядуючий бурмістр і платні урядники. Такими платними урядовцями були т.зв. "шафери", що завідували прибутками і видатками міста. Двох вибирала Рада, двох інших - поспільство. У менших містах не було тих урядовців, а був лише писар, поліційний урядник інстигатор,який слідкував за збереженням спокою в місті і публічною безпекою.Ад-

міністраційні справи були доволі широкі. Місто має право поставити ратуш з крамницями, мати міську воскобойню,лазню,кухню.Прибутки з цього йшли до міської скарбниці; один ключ цієї скарбниці - "скрині" мав бурмістер, другий - один з членів Ради. З цих прибутків місто покривало видатки,такі, як серебщину до державної каси, та видатки на збереження замків. На підтримку замку призначувано навіть окремі прибутки, як помірне і мостове.Помірне це мито за кожну міру проданого збіжжя, отже, це мито платили всі люди землі, що продавали в місті зерно. Подекуди накладалися навіть окремі податки,які в цілості йшли на підтримку замку,а також податок від дому, нарешті восковий і соляний податок. Декуди,а головним чином ближче до Польщі,в містах не виконували військової служби, але старалися лише про табори, в деяких землях литовської держави було затримано військову службу і в зв"язку з тим ті міста мали право набувати земські маєтки.

Введення магдебурзького права на землях давньої київської держави натрапляло на численні труднощі,зв"язані з дотеперішнім правним і фактичним станом наших міст. В наших містах крім міщан жили бояри і селяни, які мали там свої маєтки, і тепер виникало питання про розподіл міських тягарів: чи всі поселенці міста мають їх нарівні платити, чи ні. Тенденція магдебурзького права прямувала до відмежування території міста від території волости, міщанам заборонялося мати маєтки поза мурами міста,зате шляхтичеві заборонялося мати в місті доми і вести торгівлю.Тому, щоб узгіднити дотеперішній стан з новим,дозволено також шляхтичам мати лише один дім в місті і від того шляхтич платив податок.А міщанам заборонено зате купувати земські посілості,а тих,що їх уже посідали, муеили до якогось часу позбутися. З введенням магдебурзького права становище наших міст лише підупало і на цілім просторі українських земель ледве чи двоє-троє міст мали такий самий устрій,ані одно з них не відповідало самоуправі західніх міст. Інші міста були піддані самоволі шляхетського стану,коли візьмемо ще до уваги ,що в місті резидував і великокняжий урядник, воєвода,староста,звичайно, муж довір"я шляхти. На той час можна поділити міста н а :

I) великокняжі міста з повним магдебурзьким правом;
2) великокняжі міста з обмеженим магдебурзьким правом;
3) панські міста (вони завжди були лише з обмеженим магдебурзьким правом.

Ад.I) У містах з повним магдебурзьким правом міська аристократія - патриціят, позбувшись через викуп війта, захоплював у свої руки всю владу ; звичайно, проти такого стану починає боротьбу поспільство,що виборює собі право вибору т.зв.колегії 40-ових з регентом на чолі. Ця колегія в Польщі в ХУП та ХУШ ст. носить назву "ізба ґмінна". Її компетенція - це контроля міського господарства. Вплив цієї колеґії на законодатні справи міста починається аж в ХУП стор. Та хоч ці міста вважалися містами з повним магдебурзьким правом, - це були міста повністю вийняті з-під центральної влади. В місті, як сказано, резидував староста і бурґграф,до якого належало наглядати чи місто виконує обов"язок зберігання замку.Обидва були наставлені центральною владою з-поміж шляхти,а,як сказано, тим самим були її мужами довір"я. В місті тим способом було немов дві адміністраційні влади,а покривджене могло бути хіба лише слабше міське населення, бо наставлені центральним урядом урядники втручалися у справи, що належали виключно до міської влади. І так, з привілею Казимира з I492р. довідуємось, що воєводи в українських містах привласнили собі поліційні функції,сами наставляли поліційних урядників,що їх звали осминниками,та загарбували в свої руки право суду. Крім того, великі вклади на замки,нормовані лише самоволею старости чи бурґграфа, підривали добробут міста.

Ад.2) Міста з обмеженим магдебурзьким правом мали ще менше прав. Бо коли у перших економічне життя належало по праву повністю до ради, а коли старости мішались, то лише безправно,то в цих містах старости мали право нормувати економічне життя народу. Староста встановляє податки, ваги і міри, нормує торгові ціни виробів майстерських, розуміється так, як це було вигідно шляхті. У цих містах зустрічаємо часто війта з успадкованою владою, буває ним також староста.

.Ад.3) П а н с ь к і міста були основані на зразках великокняжих міст. Та як у тих була хоч сяка-така самоуправа,то у приватних містах самоуправу зовсім обмежено. Міста ці у правнім значенні не були навіть містами, бо не мали свого міського ґрунту, доми і площі від часів ІІІ Статуту були приватною власністю пана.Пан мішався до всіх військових справ,а лава і рада - були виконавці панської волі.

Н а с е л е н н я великокняжих міст було вільне,але все таки його можна поділити залежно від того,в якім відношенні воно було до міських властей, на дві групи:

І) Міщан, що підлягали загально-міській юрисдикції;до них належали у вел.князівстві міщани латинської і грецької віри.

2) Міщан, що підлягали окремій своїй національній юрисдикції, як вірмени, жиди, сарацини.

Вірмени мали окремі лави, судились за своїм національним правом,так, як жиди. Інше населення міста підлягало під загальноміську юрисдикцію. Перед правом були всі рівні, але фактично ділилися на патриціїв - багачів і міське посполство - ремісників,поділених на цехи, що творили окремі корпорації. Кожний ремісник мусив вступити до цеху; хто до цеху не належав, відчував це дуже боляче, бо на кожнім місці зустрічався з обмеженнями і сикатурами. (Ремісників з-поза цеху називали партачами, ті що в а "парте"). Цехи - це фахові організації,передбачені магдебурзьким правом і нормовані міським законодавством. Міста на Україні не розвиваються,бо шляхта своїми впливами обмежує місто на кожному кроці. Не допомагала опіка короля,мимо його привілеїв і полегш, які мали на меті піднести добробут міст, оживити їх торгівлю.До таких привілеїв належало: звільнювання міст від державного мита, право складу, яке полягало в тому, що кожний чужинець-купець мусив вступити до даного міста - виставити там свої товари на продаж,але міг їх продавати лише " ен грос ",а не вроздріб. Таке право складу мав Луцьк і Львів. Деякі міста мали привілеї уряджування гуртівень, напр., соли (Луцьк, Кремінець), вина (Кам"янець,Могилів); полягав цей привілей у тому,що лише купці цих міст мали право ці

товари продавати вроздріб.Деяким містам надавав король право продавати і виробляти гарячі напої,що було державною монополією.Та всі ці штучні способи не могли розбудити міст до економічного життя, а козацька держава застає наші міста в повнім упадку.

4) ЛЮДНІСТЬ СІЛ - НЕПОВНОПРАВНІ ВЕРСТВИ.

В першій половині нашої доби до утворення міського і шляхетського стану селянство є ще вільною клясою населення.Лише в час Люблинської унії і ІІІ Литовського Статуту селянство потрапило в кріпацтво і стало залежне від шляхетського або духовного стану,як єдиних власників ґрунту, неначе інвентар, приналежний до ґрунтів їх власників. Селянську людність творили зовсім неоднорідні елементи.В ХІУ і ХУ і до половини ХУІ століття ціла ця група населення перебуває в стадії кристалізації; знаходимо там і невільників,ґрупу рабів, прикріплених вже до землі, зубожілих бояр і цілу масу вільного селянства,колишніх смердів. Тільки під кінець ХУІ ст.ціла мішанина різнорідних елементів творить одну масу селянства,прикріпленого до землі.

До остаточної кристалізації селянського стану,значить, до кінця ХУІ ст., можна поділити селянство під правним оглядом на три головні групи:

1) невільну людність;
2) людність з обмеженою свободою;
3) вільних селян.

а) Невільна людність.

Бувші раби-невільники з І-ої доби тепер ще існують.Ця верства людей (а вірніше речей, згідно з сучасним правом) тепер вже виступає не як однорідна верства.Правне становище бувших холопів тепер різне. Одні є такими самими рабами,як були, інші піднялися вже вище і хоч ще не зовсім вільні люди, мають,проте,багато вже атрибутів правної особи, як право мати власне рухоме майно, право бути свідком і т.п.

Вже під кінець земської доби завважуємо між рабами немов дві групи. Одні з них працюють на дворі пана з призначенням або

до вищих послуг (тіуни, отроки),або до нижчих,як чорні робітники. Ті, що виконували вищі послуги,перейшли навіть не в клясу смердів, а в боярство;фільварочні ж раби, чорні робітники і в нашу добу виступають ще в повнім значенні як невільники.Друга група рабів жила не на фільварках своїх господарів, а поза двором пана,вони господарили на виділенім паном шматку ґрунту,за що давали панові спершу всі зібрані плоди, крім кількости ,потрібної на власний прожиток і на посів, а пізніше замість того платили панові відповідний стало умовлений чинш збіжжям. Пан міг кожної хвилини відібрати виділений ґрунт, а раба знову взяти на роботу у свій двір,тому правне становище цієї групи рабів ще нічим не відрізнялося від першої. Та,залишаючи його на виділенім ґрунті впродовж цілих десятків літ, цей раб немов засиджується там,бо пан був зацікавлений,щоб він на ґрунті працював і йому давав чинш. Пан не переносив його, але й раб не мав права відійти,бо ж він був раб. В той спосіб виникає тип рабів-селян,прикутих до своєї землі.Вони ще всі невільні, та їх фактичний стан - можливість мати рухомий маєток,подібність їх заняття до праці вільних селян-смердів хоч робить з них і правно ще рабів, але зовсім іншого,немов вищого ступеня.З них то й виникли селяни - отчичі. Еволюція до П-ї доби зовсім подібна як і в Галичині, про що була мова.

Перейдемо тепер до невільників в повному значенні,цебто до рабів.

Р а б и в П-й добі, як сказано,походять або з тієї І-ої групи невільників,що працювали на дворах пана,або з воєнних полонених. Вони тепер є ще річчю, а не особою. Однак,становище невільників взагалі в цій добі лагідніше, ніж це було в першій земській добі. Вони здобувають тепер щораз більше особових прав, їх допускається як свідків,а навіть помітна тенденція цей правний інститут зовсім знести, особливо під впливом правних понять Західньої Европи і навіть сусідньої Польщі, де невільників вже не було, а в однонаціональній Галичині цей інститут вже занепадав.Кількість невільників щораз меншає, і їхнє становище кращає. Невільник все ще таки не має особистої свободи,але закон починає вже ним опікуватися. На своє утримання невільник одержує визначену кількість харчів, т.зв. "місячину". Хоч раби особисто не вільні,але можуть

мати приватне майно т.зв. "бонду" і набувати приробки.Двірські невільники виступають під назвою "парубки". Джерела невільництво в тій добі такі самі як і в першій, але вже помітна тенденція обмежити джерела невільництва. Стати невільником можна було тепер через продаж, полон і видання судом, за винятком - за крадіж. І-й Литовський Статут подає ще як джерело невільництва свідоме подружжя особи вільної з невільною, хоч такого на практиці не бувало,бо в половині XVI стор. зустрічаємо подружжя, з котрим одна сторона вільна, а друга - ні. І редакція Литовського Статуту постановляє, що чоловік, виданий в неволю за грошові претенсії,залишається в неволі тільки до відроблення ціни, забороняє продавати кріпаків у неволю, самопродаж був теж уже тепер недопустимий, так само як і продаж дітей у час голоду. Якщо хто продався в час голоду,то залишався невільником лише на час відробку уділених йому коштів для прожитку. Між іншим подібно постановляє і Руська Правда, і Литовський Статут визначає точно, скільки має становити той відробок. Жиди і татари не могли мати невільників християн, коли ж хтось з них вже приймов невільником - християнином,то він лише 7 літ міг бути невільником (пізніше і це заборонено). Коли пан проганяє невільника в час голоду, невільник стає вільний.Невільники не могли бути свідками ані за паном, ані проти нього. Оця постанова свідчить,що в інших справах міг бути свідком (Руська Правда передбачала можливість покликати свідка-невільника лише тоді, коли не було іншого).

Щодо маєткових справ невільників,становище не ясне.Перший Литовський Статут згадує, що невільник може мати "бонду",а П-й забороняє панові записувати невільникові майно; наперед мусить його випустити на волю. Зате інші джерела згадують,що невільники мали приватне майно. Крім того, обидва статути забезпечують право пана щодо невільника доволі твердими постановами: а-) хто допоміг би викрасти невільника або допомогти йому втекти - підлягає карі смерти (розуміється, якщо допомагав би нешляхтич) ;
б-) той, хто допоможе невільникові втекти, повинен заплатити відшкодування панові за кожний тиждень неприсутности невільника ;
в-) до невільників не відносилося десятилітнє задавлення.

Як бачимо, обидва статути кажуть, що невільник є річчю пана, немов би його інвентарем; та вже третя редакція статуту,під

впливом ліберального руху в сучасній Європі,хоч не ліквідує невільництва,зате вже старається обминати назву невільник; замість цього невільників окреслює назвою - двірська челядь.

В покращенні становища невільників відограв велику роль волочний перемір. Якщо з одного боку він став підставою закріпачення цілої маси селянства,то з другого боку - він поліпшив становище невільників,бо зрівняв їх з селянами - кріпаками. Тоді кожний невільник одержав кусник землі та став огородником (загородником).

Військових невільників Литовський Статут вже відрізняє від рабів і зве їх полоненниками. Окремого закону про знесення невільництва у вел. князівстві не було,інститут невільництва під кінець ХУІ ст. сам заник. На початку ХУП ст. рабів уже зовсім не було.

Непохожі селяни або отчичі.

Назва їх походить від того,що ці селяни не мали права покинути землю; в литовських землях вони виступають під назвою - "коймінці ". Вони найбільше наближені до повних невільників,як своїм виникненням, так і правним становищем.Це колишні повні раби. Невільники були лише розселені по окремих господарствах, про що вже була мова. Отчичі - це селяни вже прив"язані до землі, а назва їх походить від того, що вони тримали землю з давних давен під батька й далі старим звичаєм.

В ХІУ і ХУ ст. вони були особисто невільні. Однак їх неволя не така, як раніше, бо власністю пана вони є в залежності від того, наскільки прив"язані до ґрунту. Отчич не міг покинути ґрунту, а коли це зробив, його можна було зловити і повернути на старе місце. Джерела дають нам на це аж занадто багато доказів. Та не мало випадків, головним чином під час волочної реформи,коли їх перекидували з місця на місце. Коли отчич утік і протягом ІО років пробував на іншім ґрунті, він ставав прив"язаним до іншого ґрунту. При волочнім перемірі кожний отчич дістає лише І/8 волоки (9 - ІІ морґів),а вільний селянин - цілу волоку (53 морґи).Такий стан був у державних добрах.В приватних добрах отчичів не тільки перекидають, але й відступають без ґрунту,на що є докази в

судових актах XУ і XУІ ст. З судових актів виходить,що велися процеси між власниками за отчичів,що їх можна було навіть купити та продавати без землі, хоч приписи того не дозволяли. Деякі історики твердять,що отчичі були прив"язані до власника,а не до землі; але цей погляд,мабуть, нестійний, довільне ж перекидання отчичів на ґрунт іншого пана, продаж та купівля його траплялися лише в наслідок зловживання панів своєю владою.

В зв"язку з тим, що отчичі були особисто невільні, вони не платили ніяких державних податків,не робили ніяких повинностей державного характеру, платили лише власникові ґрунту чинш,звичайно, натурою та працею. Праця на ріллі наближала отчичів до вільних селян,а коли прийшла волочна реформа, обидві ці рільничі верстви змішалися між собою. Та ще до волочної реформи в склад отчичів увійшли ті вільні селяни, які одержували від пана ґрунт на правах непохожого селянина і в наслідок задавнення справи втрачали право виходу,а за ним і особисту свободу. Це підтвердив Жигмонт у своєму листі,а потім в І статуті каже,що коли хтось має у власності селянина від Казимира аж до Александра,то селянин нехай не протестує проти визнавання його за непохожого і ніхто за нього нехай не домагається і він не має на доказ ніяких документів про те,що він вільний. Над ним пан набуває таке право, як право до непохожого селянина без особистої свободи.

б) Людність з обмеженою свободою - "люди в пенязіх" - закупні.

Між отчичами і вільними селянами заслуговує уваги середній стан - л ю д и в п е н я з і х або з а к у п н і в. Це старий інститут нашого права - "закупи", що перейшов без змін у другу добу. Люди в "пенязіх" - це ті люди,що взяли гроші на відробок,а в заставу дали свою волю; це в засаді люди вільні,бо після відроблення довгу здобували назад повну волю. Своїм становищем на деякий час вони відрізнялися від челяди і вільних людей. Вони підпадають під суд панів. Коли закупень втік, пан мав право його розшукувати і невертати назад ,але, правдоподібно, він волі назавжди не втрачав. Виникнення закупництва полягало на двосторон-

ній приватно-правній умові. Литовський Статут говорить небагато про закупів,тому що відносини між закупнем і паном нормував кожного разу окремий запис, тобто умова. Зате Статут встановляє річну ціну, яку закуп міг відробити,коли б її в запису не було усталено. Перший Литовський Статут встановляє річну ціну І5 грошей за чоловіка, ІО - за жінку; другий статут встановляє вже за чоловіка І/2 рубля і пів копи за жінку; Ш-й Статут - за чоловіка І рубель, за жінку І копу. Коли " людина в пенязіх" або закупень помер,за нього повинні були останню частину "пенязій" відробити діти,але не відробляли довше як сім років. Закуп у нехристиянина не залишався довше як 7 років. Третя редакція Литовського Статуту згадує ближче обов"язки, які пан має щодо закупа: закуп має дістати у пана крім поживи ще одяг і харч. В джерелах П-ої доби зустрічаємося з закупами, що працюють на невеликих ґрунтових господарствах, що є власністю панів, вони виступають звичайно під назвою "людей в пенязіх". Це дало декому підставу твердити, що " люди в пенязіх" і закупні - це не є те саме. На їхню думку, закупні - це такі самі закупи, як закупи з часів " Руської Правди", а "люди в пенязіх" - це непохожі селяни. На нашу думку,між ними немає правної ріжниці, відріжнялись вони лише фактичним станом; перші працюють на дворах, другі - в окремих господарствах. Відповідають вони нашим двірським і ролейним закупам з доби " Руської Правди". Що між ними не було ріжниці ,на це є той доказ, що як закупень,так "людина в пенязіх" ,який працював на ґрунті пана, після повернення грошей міг залишити землю, до якої, проте, не був прив"язаний так, як непохожий селянин. Двірський закуп оплачував довг своєю працею відробком - "людина в пенязіх" давав щороку певну кількість плодів, доки не виплатив інвентаря, який дістав від господина; після цього він ставав вільною людиною.

У джерелах ХУІ ст. зустрічаємо випадки,коли багато непохожих селян утікали і в інших околицях вписувалися як "люди в пенязіх". Вел.князь Жигмонт видає наказ,що непохожого,який утік і вписався на другого пана, як " людина в пенязіх", треба відібрати, але старий власник непохожого селянина повинен заплатити за нього попередньому вірителеві " записані, себто підбрані гроші ".Як у добу " Руської Правди" закупництво вело у невільний стан,так тепер вело у стан кріпаків,бо закупень,не викупляючись,до смерти за-

лишався як непохожий, а такими залишалися і його діти.

в) Вільне - похоже селянство.

Називають їх також від найчисленнішої групи вільного селянства, тяглими селянами. Це ціла маса вільного селянства,а назва їх - " тяглі " походить від тягла,тобто від їхніх тягарів : обов"язків публічно-правного характеру. Фактично і юридично це наслідники наших смердів,бо в той час, коли ні невільник,ні непохожий селянин не платив податків,то єдиною податковою силою держави були ці вільні "тяглі " селяни. Всі їхні обов"язки підходять під спільну назву " тягло ". В другу добу виступають вільні селяни під назвами: люди, мужики, селяни. У протиставленні до отчичів, вся маса вільного селянства має назву " похожі люди ", бо має право виходу.

Особові права селянина. Селянин цілком вільний,а його особові права боронить закон. За вбивство селянина платилося кару грошову на користь держави (давня вира) і поголовщину на користь рідні. В той час у Галичині поголовщина за селянина вже ділилася між паном і рідней.За вбивство селянина була насправді менча кара, ніж за шляхтича, але це не свідчить про відсутність особистої волі; це свідчить лише про нерівність селян і бояр перед правом. Селянин може ставати як свідок,а навіть Лит. Статут надає в двох випадках свідоцтву селянина більшу вагу,ніж кому іншому, а саме: I) у випадку нападу на двір, розмір шкоди було оцінювано по свідоцтву селян ; 2) в справах меж не лише селянської земської посілости, але й шляхетської. Селянин може бути свідком за і проти пана,що третій Литовський Статут зносить.Якщо хто б закинув неслушно селянинові фальшиве свідоцтво, платив т.зв."нав"язку", себто таку саму кару,як за зранення, і то таку саму, як шляхтичеві. Селянина можна закликати як сторону (добрі люди) при виникненню процесу при шляхетськім наїзді; завданням їх було оглянути сліди наїзду або вбивства. До часу виникнення третьої редакції Литовського Статута селянин міг бути свідком при всіх тестаментах. З особовими правами селянина пов"язується повне право виходу,яке

селяни ще в той час без застережень мають.Лише в випадку,коли селянин жив у пана, чи у великокняжих доменах " на волі " ,тобто не платив податку, мусив стільки літ відсидіти на землі, скільки літ мав волі, цебто не платив податку. Так само, коли б селянин хотів вийти,а власникові ґрунту винен роботизну,то за кожний невідроблений день право передбачало означену плату. В той час в Галичині вихід селянина вже не був можливий,а якщо можливий,то на дуже важких умовах. Привілей Казимира з 1457 р. обмежив право виходу селянина з приватних дібр у великокняжі і навпаки,а третій Литовський Статут ліквідував право виходу зовсім.

М а є т к о в і п р а в а т я г л о г о с е л я н и н а повністю оберігає закон, Земля їх творить вічне і потомне володіння і то як у великокняжих, так і панських добрах; з цього і назва селянської власности : " земля власна ", "отчизна ", "куплена" і т.д. Доказом повної власности є те, що селянин може землю купувати і продавати.Найважливішим джерелом набуття права власности у селян є:

а) Дідицтво. Це таке сильне право, що назва селянських дворищ береться від головного власника. Селянські землі переходять до часу люблинської унії без перешкоди на спадкоємців,або на основі заповіту , або по закону. Зустрічаємо формальні заповіти,підтверджені урядом, а провідною думкою уміщених в них правних норм є правні ідеї " Руської Правди" (згідно яких дім завжди належить при спадщині наймолодшому синові,який живе при батьках). При відсутності заповіту майно переходить по закону рівними частинами на чоловічих спадкоємців. Брати повинні постаратися про віно для сестер. Коли ж залишилися самі доньки,то вони мають право одержувати спадщину; тут бачимо вже перемогу приватного права спадкування рідні над правом князя,як це є у "Руській Правді". Вдови розпоряджаються майном малолітніх дітей. Коли власник землі помре без дітей, спадщину беруть брати, хоч вдова може затримати хату,прийнявши приймака, але під умовою,що він виконуватиме тягло.Рухомості належать завжди вдові. Розділ майна рішають копні суди. Право спадщини переходило на десцендентів і в бічній лінії. Спадкоємці мусили перейняти всі обов"язки щодо держави. В XVI ст. появляється спершу лише в судовій практиці тенденція поставити обов"язки щодо дер-

жави - "тягло" перед правом наслідства родичів бічних ліній,що вело прямо до заперечень права власности селянам взагалі.

Другим способом набуття прав власности на землю було право першого з а н я т т я або р о з р о б л е н н я (окупації). Селяни могли обробляти необроблювані ґрунти і таким чином здобували їх у власність, але щоб це право встоялось, мусила бути хоч тиха згода влади. Це "право роз.роблення" є таке сильне,що перед ним уступає навіть дарування. Маємо випадки,що князь подарував землю, а, довідавшись про заняття і оброблення її вже кимсь іншим, - відкликував даровизну. В більшості це право полягало на корчуванні лісу.На Подніпров"ю ще в половині ХУІ ст. люди орали міську землю де хотіли,а коло Канева і Корсуня могли це робити ще і в половині ХУП ст. Дальшим титулом набуття власности була купівля або застав від людей якогонебудь стану. Численні джерела дають безсумнівні докази,що контракти купівлі-продажі і між селянами визнавались державою, якщо їх робили за вимогами всякої формалістики того сучасног права. З джерел виходить,що селяни могли набувати землю також титулом наділу з сторони князя, хоч звичайно наділи землею мають застосування до бояр, але все таки існування таких наділів є доказом що той титул набуття права власности на землю був можливий і для селян. Похожі вільні селяни могли своїм майном розпоряджатися за своєю волею, міняти, продавати, могли складати контракти при свідках так зв. "листи" та заповіти. Лише, коли земля переходила в руки іншого стану,напр.з боярських рук у селянські, або навпаки - потрібний був на це дозвіл влади, але дозвіл уділювала влада звичайно при самому списанні контракту. До половини ХУІ ст. селянин мав право набувати і збувати майно нарівні з боярином. Лише від половини ХУІ ст. негативно вплинуло польське право на право володіння маєтку селянами. В судових актах появляються нові розуміння та погляд,що селянські ґрунти - це державні ґрунти, або панські, і селянин не може їх збути на вічність. І хоч такий закон ще не вийшов, та практика починає вже підготовляти і такий правний стан. Перед нами виступають нові правні поняття, змінюючи цілий суспільний устрій, поняття прямо протилежні правним засадам про повну власність селянина на свій ґрунт,що існували протягом цілої доби " Руської Правди" і першої доби Литовського права, аж до половини ХУІ ст.В судових актах з"являється щораз більше практичних випадків запере-

чування селянинові права продавати землю навіки,а коли селянин покликувався на стару практику,то це обмеження пояснювали тоді тим, що колись право не було списане,а писане право Ш-й Литовський Статут це обмеження права власности селянина знає. Таким чином, поява Ш Литовського Статута, дальше вплив польського права та замкнення шляхти в окремий стан - все це було остаточним правним завершенням судової практики, що вкорінилася вже протягом кількох десятків років та довела до введення кріпацтва.

До цього ж часу, до обмеження права власности селянина, допускалися , крім продажі маєтків, також їх заміна,дарування,застав, на що складалися відповідні акти. Набуття шляхтичем помістя не значило, що він одержує у власність всі селянські ґрунти в волості. Значило лише те, що всі обов"язки селян,що йшли перед тим на користь держави, мають тепер іти на користь шляхтича.

В достатутовій добі селяни як у великокняжих,так і в панських добрах залишаються ще повними власниками землі. Часом правні відносини між паном і селянином укладались спеціяльними умовами.

Найвільніше становище селян і то найдовше збереглося в церковних маєтках і маєтках хоруговних панів; маєткове становище цих селян не відрізнялося від становища тих, що жили у великокняжих маєтках. Найбільших обмежень зазнавало селянство у землях дрібних шляхтичів.

Ф о р м а селянського землеволодіння.

Д в о р и щ е . До волочного переміру одиницею земельного володіння селян було д в о р и щ е,по всій правдоподібності, походженням з давніх історичних часів. Дворища зустрічаємо на Поліссі, бо там найдовше збереглися наші старі правні інститути,але не мало їх також у польських південних та західніх українських землях, між іншим, і в Галичині та на білоруських землях. В XУIст. зустрічаємо на Подніпрянщині меншу одиницю, ніж дворище, під зміненою назвою - " осілий дим ".

Походження дворища старе,сягає ще родової організації, а в наш час дворище - це господарська одиниця,визнана державою.

З правного боку можна розуміти дворище в значенні п і д м е т о в і м і п р е д м е т о в і м.

Дворище в значенні підметовім - це товариство одиниць, зв"язаних головним чином своєю родовою єдністю (хоч допускається чужинців) , що має свого голову і членів, званих поплечниками або потужниками. В значенні предметовім - це частка землі (господарство), що складається з загороди, землі,придатної до обробітку, і земель, якими мешканці дворища користуються, звані угоділми.

П і д м е т о в и й склад д в о р и щ а.

Хоч дворище в підметовім значенні - це товариство людей, то звичайно в джерелах згадується лише ім"я голови з додатком з "своїми потужниками". У дворищі є один голова, і від нього бере бі дворище назву, хоч зустрічаємо і географічні назви дворищ. Дв рище записане на ім"я голови,але він не є його власником, бо всі жителі дворища є співвласниками, всі вони перед правом є власника ми дворища.

У дворищі живе часто 20-40 осіб. Члени дворища,звичайно, родичі. Рідні брати виходять часто з спілки,коли знайдуть собі деінде землю. Коли дворище розростається, ділиться на півдворища. До дворища пристають як члени, так і чужі елементи,які не змогли собі закласти власного дворища. На Україні називали таких чужинців "сябрами",а їх посідання " сябривщина ", в джерелах вел.князівства виступають також під назвою " приймич ". Його зв"язок з дворищем слабий. Спершу він не має права посідання, але чим довше працює,його право збільшується,а коли помре, його діти стають повними співвласниками дворища і можуть добиватися свого права і в суді. В той спосіб бурлака міг стати співвласником,а праця на землі стає джерелом для набуття права власности на цій землі.

П р е д м е т о в и й склад д в о р и щ а.

Як сказано,в підметовім значенні дворище - це майно збірного підмету, складене з загороди,обробної землі і угодій.Це один двір,але складений з кількох хат - з димів, яких було звичайно 2 - 8 ,але менше як 10. Кількість ріллі одного дворища не була

точно означена. Були дворища не більші волоки (33 морги),але зустрічаємо й більші дворища - до I8 волок (до 500 морґів).

Дворищна земля була порозкидана в різних місцях околиці, що було одною з причин для зарядження державою волочного переміру, зв"язаного з комасацією. Кожний член - співвласник дворища. Коли виходив - втрачав право до нерухомостей, але коли повертався, право його поверталося. Крім маєтків управлених і майна, дворища мали свої пасовиська, мочари, входи в пущі (право закласти пасіку в пущі) і це все називалося угодіями. Продаж або застав дворища може наступити за згодою всіх членів дворища. Коли дворище розродиться - ділиться на півдворища, чвертьдворища або й ще менші одиниці - на огороди (халупники). Дворище, як цілість, давало державі повинності, т.зв. "тягло". Тому дворище було визнане державою як одиниця оподаткування. Спершу держава не визнавала поділу на півдворища , але пізніше з поглядів податкових у власнім інтересі цей поділ визнала. Дворище, як сказано, - це явище,оперте на первісній родовій організації, і є одиницею селянської служби в деяких джерелах зустрічаємо його також під назвою "жеребей".

С е л о.

Кілька дворищ становило село, але це не було село в значенні села з часів " Руської Правди " як двора,ані села в теперішнім значенні як адміністраційної громади, лише становило щось середнє, немов ширше господарство.

Село - це кілька дворищ ; воно посідає з одного боку спільні ґрунти, пасовиська, угіддя, з другого боку воно має право до всіх ґрунтів, навіть приватних дворищ. Проте, це кілька дворищ, а ця одиниця опирається на приватно-правнім співволодінні.Господарський зв"язок кількох дворищ полягає на праві жителів села до всього ґрунту. Село,як сказано, має право до ґрунту,що становить власність дворищ; такими спільними землями могли бути й оброблені вже дворищами землі, але воно має також право і до ґрунтів,не поділених поміж дворищами. Село може зарядити обкроєння дворщинного ґрунту на спільні потреби. Напр., коли село приймає до себе священника, може йому призначити частину ґрунту коштом

дворищ.

Джерела свідчать,що більшість церковної землі - це надання з дворищного ґрунту. З судових актів ХУІ ст. виходить,що представники села виступають як сторони у приватних процесах за дворщинну землю. В актах пінського староства 1501р. є відомість, що громада стає в обороні пустих дворищ (що є в обсягу села), дарованих князем третій особі, і виграють справу,обороняючи право власности села до покинутого дворища.

Кілька сіл становить в о л о с т ь . Це вже чисто-адміністраційна одиниця, яка не має ніякого права до приватного маєтку ні села, ні дворища. На Київщині, однак, де ще населення рідке, волость становить ще маєткову одиницю. Тут ще не існує цілком відрубна приватня власність, що з огляду на близьке сусідство з татарами було непотрібне і неможливе.

В о л о ч н и й п е р е м і р .

Село, господарські одиниці і дворище існували ще до половини ХУІ ст. і занепали аж під час волочного переміру. Волочний перемір,який почато переводити в половині ХУІ ст., був опертий на т.зв." у с т а в і н а в о л о к и " . Безпосередньою причиною перемірення на волоки було бажання держави зрівняти всі селянські одиниці, з яких ішло тягло на користь держави,і тим самим зрівняти тягарі всіх та їх всіх збільшити, уодностайнити обов"язки. Як відомо, дворища були і більші і меньші, а всі несли приблизно однакові тягарі. Крім того, волочний перемір мав на меті повизначати фільварки на безпосередні господарства держави і панів. Досі фільварків не було, тому що ніхто не вирощував більше збіжжя,ніж треба було для власного вжитку. Лише попит на збіжжя в Европі звернув увагу шляхти на користь відпродукування збіжжя для експорту. Треба було здобути те збіжжя,а це вже вело до збільшення обов"язків селянства, до збільшення переважно працівних обов"язків.Спершу селяни відробляли толоку 8-10 разів на рік на безпосередньо господарьованім ґрунті пана, залежно від потреби.Між іншим ніхто не цінив і не побивався за селянською працею. Лише з виникненням фільварків почали тягти селян до більшої праці. Визначування фільварків з дворищних ґрунтів відкидало селянське право власности до

дворищної землі,що вже Ш-тя редакція Литовського Статуту завела в норму зобов"язуючого права. Відтоді вже лише шляхтич може мати у власності землю. Інший ґрунт поза фільварками було ділено на волоки. Волочний перемір практично виявив правний стан селянина до його землі. Шляхтичам за забраний ґрунт давано відшкодування "одміну",а селянам - ні. Нижчі службові люди, як от "путні бояри" і "панцирні слуги ", діставали по дві волоки, невільники діставали окравки, т.зв. "огороди", звідси і їх назва - огородники. Цим всіх рабів зведено до ролі дрібних непохожих селян,отчичів до огородників. Тоді переведено рівночасно і комасацію селянських ґрунтів.Волочний перемір переведено було найскоріше на Білій Русі і Поліссі, на Волині - під кінець ХУІ стор.,а на Київщині - ще пізніше.

В більшості областей спершу переведено було волочний перемір лише у державних ґрунтах, пізніше пани переводили його й на своїх ґрунтах. Людність протестувала проти цього і то в той спосіб що як мала людність,то втікала, або й силою не допускала до переведення перемірів. Звичайно, такі протести не приносили ніякого успіху.-

Право суду над селянином.

Селянство було залежне від панів не лише в той спосіб, що давало їм тягло ,а також тим способом, що панові відступала держава право суду над селянином. Вже 1457 р. великий князь переносить на панів право суду над селянами, цебто пан одержує через помістя або службу право судити селян. Здавалося, що це обмежувало особові права селян, однак, у той час це ще не було обмеженням особових прав. Бо в той час право суду держава вважає скоріше за джерело прибутку, ніж за вияв публічної влади. Тому перенесення права суду було лише делегування пана судити,а що важливіше - стягати прибутки, зв"язані з судом, цебто всі судові оплати. Таке перенесення права суду має ,проте, характер чисто фінансовий. Під кінець ХІУ і на початку ХУ ст. надавання права судити відбувалося шляхом привілею поодиноким особам, та вже з 1457 р. відано всім приватним землевласникам право суду над селянами в їх волостях. Таким чином Казимир виключив усіх селян від державної юрисдикції у більшості

справ. Та наданим становим привілеєм з 1457 р. вел. князь відступає панам ще властиво лише роль дітського, пан має доставити винного до суду,за що стягав оплату,належну досі дітському,з чого виходило б, що судження ще належало до держави. Та вже судебник вел. князя Казимира з 1468р. віддає в руки панів не лише обов"язок дітського, а повне право суду; все ще, однак, держава наглядає, чи суд дійсно належно виконуваний. Лише в другій половині XУ ст. виробляється засада державного права, що право суду стисло зв"язане з посіданням землі. Компетенція приватного суду поширилася лише на своїх селян, коли вони виступали як обвинувачені; у справах між селянами різних панів справа вийшла на суд пана обвинуваченого селянина. Спершу справи між селянами великокняжими і панськими судили державні суди, згодом увійшла в ужиток засада, що компетентним є суд пана обвинуваченого селянина; отже, для вел.княжих селян - державні суди, для приватних - приватно-панські. Приватно-панський суд обмежено остільки ,що з-під приватної юрисдикції пана були вийняті більші злочини,тому що їх карання особливо важило для державної влади,а влада не мала віри в те, що пани виконуватимуть як слід суд над винними. Тому від домініяльних судів відбирається право судити всі більші злочини. Та мимо цього судові оплати йдуть панові оскарженого селянина. Волинська земська уставна грамота перераховує ті злочини, які повинен судити староста,а не пан; ці злочини: розбій, наїзд, насильство над шляхтичем і жінками,покалічення шляхтича і підпал. В той спосіб перехід права суду на панів відбувався скоріше, ніж позбавлення селян права власности.Очевидно, що приватне судівництво було одною з причин,що побіч маєткової залежности вело до кріпацтва. Третій Литовський Статут забороняє зовсім вмішуватись публічним судам до справ над панськими селянами, крім згаданих вище більших злочинів.

Повинности селян.

Хоч загал селянської людности мав свої ґрунти як власність,та мимо цього це посідання було умовне і залежне від обов"язків супроти держави - т.зв. "тягла ", яке, як вже сказано, перенешено на приватних панів, власників служб.

До таких селянських повинностей - "тягла" - крім грошової дані, належали дякло, цебто податок натурою, стації, підводи,

толоки і т.д. Група селян,що виконувала всі повинності,була найчисленнішою. Менша група селян не виконує тягла,але як ремісник має доставити на вел.княжий чи панський замок свої вироби,їх називано ремесленниками. Наближалися до ремісників і ті,що мали спеціальні заняття для замку, як рибаки,сокільники,бобровники,осочники, побережники. Вони також мають землю, але на них тяжить повинність відповідного їх фаху. Третій ряд - це путні бояри,які не платили дякла і не працювали як ремісники, але виконували службу кур"єрів і військову службу. Нарешті 4-та група селян - чиншівники.Чиншівник,який платив чинш за ґрунт і довго на нім працював,набував на нім право власности.З цього вийшло,що дуже високо цінено було тоді труд, коли ним можна було добути ґрунт на власність.Правний характер повинностей у державі ,без огляду яка група їх виконувала це обов"язок щодо держави і то або чисто-державного характеру,коли повинності йшли на державні потреби, або півдержавного, коли вони йшли на утримання князя. В XIУ ст. всі повинності збирає держава, та вже під кінець XIУ ст. починає вел. князь титулом помісного права роздавати приватним панам-шляхтичам цілі волості з вільними селянами, під чим розумілося не право шляхтича до селянських земель, а лише право стягати державні досі повинності від селян.

Так само це перенесення повинностей з держави на приватних шляхтичів не змінило становища селян; тягарі, збирані панами, все ще мали характер державних тягарів. Та все таки пересунення обов"язків селян з держави на панів стало першим етапом селянської залежности. Тим самим селяни були цілком звільнені від державного податку.

Як бачимо, замість виконування військової служби селянство несло тягарі іншого характеру. Та в той час,коли в державних добрах ці повинності не були так скоро змінювані,то у приватно - панських добрах ці повинності зростають швидким кроком. Траплялося, що пан переносить селян з одної повинности на іншу, напр., з тяглої на ремісничу або навпаки, або заводить нові оплати,збільшує дні панщини і т.д. Тим способом перенесення тягарів на приватних панів відкривало дорогу до надужить, так що в половині XУI ст. пани довільно збільшують собі повинності селян, аж доки третій Литовський Статут не робить селян кріпаками. В зв"язку з тим заборонено селянам право виходу і введено багато інших обмежень.

Звертаючи увагу на зріст селянських повинностей, можна помітити одно : на західньо-українських землях повинності більші, ніж на сході через те, що можливість військової служби для селян в західніх землях вже не існує, тоді як на сході вона ще затримується.

Говорячи про селянські повинності,ми зустрінулися з кількома групами селян, яких відріжняло один від другого не що інше, як спосіб виконання своїх повинностей. Одні селяни - рільники давали т.зв. тягло - це тяглі селяни; другі давали,як повинності, свої ремісничі вироби та працю свого фаху або службу - це ремісники і службові селяни; треті давали лише чинш - це чиншові селяни, звані теж данниками. Тому тепер розглянемо уважно всі три групи вільних похожих селян. Про путних бояр не будемо говорити, бо про них, як про посередню групу між боярством і селянством, була мова вже на іншім місці. Почнемо від т я г л и х селян.

А. Т я г л і с е л я н и .

Тяглі селяни - це прямі наслідники наших смердів.Можна напевно твердити,що ціла маса селянства - смердів на протязі XIУ і ХУ століть, якщо не розгубилася в інших станах у вищих чи нижчих, перейшла у групу тяглих селян. Тягло значить те ж ,що - запряг, тобто стосувалося до такого селянина, який працює на ріллі з допомогою худоби; дальше - це обов"язки щодо держави, визначені для такого господарства при однім запрягу. Порівнюючи інших тяглих селян з ремісниками, чиншовими селянами і невільниками, треба стверднти,що тяглі селяни творили переважну більшість всієї селянської людности. Тяглі селяни - це жителі дворищ; до початків ХУ ст. вони найголовніші податники держави. В першій половині ХУІ ст. вони ще вільні,а в другій вже закріплені.

Повинності тяглих селян були зв"язані не з особою селянина, а з ґрунтом, і ґрунт, дворище було предметом оподаткування. Так само ці повинності - це не чинш за володіння ґрунтом, а податок від власного ґрунту, виявлений у різній формі: в грошах,натуральних податках, праці та інших видах служби. Як згадано,одиницею

оподаткування було дворище та кількість худоби, тягла,що вказувало на величину дворища. Повинності, як сказано вище, виконувалися натурою, грішми і працею, тому їх можна поділити на такі 3 групи:

а) Г р о ш о в и й п о д а т о к - ішов в користь держави і ввесь час,поки держава його збирає, називається серебрщина або серебрина дань. Та це назва офіційна; кожна ,одначе,земля називала їх по-своєму; напр., на Україні називали податок подимщиною,на Пінщині і Білорусі - посощиною. До посощини чи подимщини приходить сталий податок в грошах - "полюдіє" - прастарий податок в доказ залежности від держави. Подимщина чи посощина разом з полюдієм творить серебрину дань. Після переходу цих повинностей на приватних власників, вони збирали обидві дані. Дань - "полюдіє" становила стало 7 грошей і 4 пенязі, подимщина чи посощина - залежно від величини дворища, кількости димів і т.д. Коли грошову дань було перенесено в користь панів, стала називатися вона "грошовий плат". Коли ж дань збирає держава,вона зветься все ще серебрщина або серебрищиною. Після переходу грошової дані до панів під серебринщиною розуміється надзвичайний податок в користь держави,який не стало платили всі, навіть інші від всіх повинностей звільнені приватно-панські селяни.

б) Крім грошової дані,яку князь збирав у користь держави, і тепер пани за свою військову службу платили ще з населення з давних давен податок "ін натура " на утримання приватного двора князя, його столиці, або в час переїзду по дань. Цей податок носить у другій добі назву " д я к л о " і " стації ",а звідси й тяглі селяни носить не раз назву " дякольній селяни ". Дякло - це назва для найрізнородніших оплат "ін натура" (збіжжя, сіно, мед, худоба, вівці, воли і т.д.). Кожний з тих податків в поодиноких землях має свою назву, напр., на Волині й Київщині відома поволовщина - дань волами. Натуральними повинностями були також стації. Це давній обов"язок годувати князя, коли він іде через землю,давати на його прохарчування курей, гусей, яйця і т.д. Тепер стацію в приватних добрах бере пан, і стація стала сталим щорічним натуральним податком, а не лише з нагоди перебування князя на землі;однак вони затримали свою первісну форму. Населення дає кури,гуси, яйця і т.д. Деколи тепер називають стацією також прокормлення війська (реквізиції).

в) Третя група повинностей тяглих селян - це особиста служба,яку селяни могли відбувати або худобою, або без худоби.До цієї служби належить давній повіз, тепер - підвода. Це обов"язок возити князя і його дружину і чужоземних послів, що їдуть до князя.До таких служб належить : гвалти (шарварок) - обов"язок поправляти мости, греблі, пошкоджені несподіваними подіями,напр.поводдю, звідси і назва їх - "гвалти ".Дальше належить тут "сторожівщина", - обов"язок відбувати сторожу на степах, замках і т.д.Сюди належить також "пригін", тобто обов"язок працювати на панському полі."Пригін" подібний до толоки,а відріжнявся він від неї тим, що толоку робить ціле село разом, при чому одержує від пана харчі, а часом і забаву, як музику і т.д.; пригін робить кожний особисто, і це вже немов би зав"язок справжньої панщини.Всі оці згадані повинності можна було замінити грішми,а джерела точно подають замінну ціну.

Передання тягла в руки панів стало причиною того,що селянин позбувся всіх тягарів у користь держави,за винятком нестало серебрщини. Виняткові обставини були в Київщині,де всю грошову да держава резервувала собі. Це сталося тому, що тут на прикордонні д жава віддавала панам маєтки на виключно леннім праві; але тому,що великий князь все ще резервував собі право до цих волостей і їх віддання йому було все ще умовне,тому грошову дань,як стисло державну, він забирав собі.

Б. Ремісники і службові селяни.

Це група далеко менша від групи тяглих селян.Причина цього та,що їх держава багато не потребувала; зустрічаємо їх лише коло замків,бо там їх найбільше було потрібно. Через відсутність фабричного промислу замкам треба було мати всякі вироби в себе на місці. Коли було винайдено порох, то цілі села займалися виробом пороху. Зате вони не давали ніякого тягла, а давали лише вироби свого ремесла, або свої послуги. Це землеволодіння тяглих селян було умовне, залежне від виплати ними тягла, так і землеволодіння ремісників було умовне ,залежне від виконання ними робіт,зв"язаних з ремеслом. Спадщину брати після ремісника можна було лише тоді, коли син навчився цього ж ремесла. Таким чином в усієї групи селян обмежен-

ня спадщини було більше, ніж у тяглих селян,бо після тяглого селяни на родина одержувала спадщину незалежно від того чи діти навчилися працювати на землі, чи ні; врешті, таку роботу кожен може виконувати і без науки. З ремеслом було інакше; тут знання ремесла було необхідне. Джерела не роблять правної ріжниці між тяглими селянами і ремісниками.Можна лише сказати,що ремісники є немов би протеґованими селянами,в наслідок того,що вони жили звичайно коло замків і ними опікувався або князь, або його намісник.

Ремісники були розселені по окремих селах; були цілі села колісників, ковалів, пекарів і т.п. Люди кожного відрубного ремесла творили сотню, якою керував сотник. Цим вони подібні до наших галицьких сотенних людей з часу,що його звали "добою руського права".

При замках жили також селяни, які робили службу,а саме: або чисто економічну, або виключно- державну. Ті,що виконували виключно державну службу, перейшли у групу бояр, а ті, що виконували чисто-економічну службу, як рибалки, бортники, сокільники, конюхи осочники і інші, залишилися у селянській верстві. Ці послуги були менше цінені, ніж послуги ремісників. Вони не жили сотнями,бо їх стільки не треба було, самих хіба конюхів було багато. Оселені вони у великокняжих добрах коло замків; а тому, що вел.князь роздавав волості панам, то зустрічаємо їх також коло замків. Слуг вищого роду зустрічаємо передовсім у прикордонних землях,напр.,у Київщині, де треба було боронити кордони. Це довело до того,що вони злилися з боярами і пізніше з нашими козаками.

Замкова служба була вигідна. Тому деякі тяглі селяни переходять на ремісничі або службові посади,головним чином у XVI ст., коли у приватно-панських добрах збільшується працівна повинність.

Ремісники і службові селяни - це люди вільні. Виникає лише питання про те, чи й своїм походженням вони вільні.

Хоч сотенна організація ремісників подібна до військової, і це вказувало б на те, що вони своїм походженням вільні люди, бо військові, одначе, ближчі дослідження показують дещо інше. На нашу думку, вони виникли з невільного населення. Ремісники - це колишня невільна людність, зв"язана з замком, а розселена як ремісничі оселі коло замку сотнями. Стала їх служба на замок для військових цілей довела до того,що їх немов би змілітаризовано.Зберігаючи свою

сотенну організацію, вони виникли проте, мабуть, з невільних людей, яким казали вивчитись ремесла. На це вказують також подібні оселі в Галичині. В час, про який іде мова, вони вже вільні люди, бо їх ремесло було потрібне державі. Тому держава їх цінила й їм було легше висунутись на становище вільних, що й сталося в другій половині XVI сторіччя.

В. Чиншові селяни.

Данники або чиншові селяни - це також вільні селяни. Вони мають у власності землю під умовою сплачування чиншу. Але вони відрізняються від чиншових наємців нинішнього часу тим, що вони мають не чужу землю в наслідок найму, а свою власну, лише під умовою, що платитимуть чинш. Поява цього роду селян пізня, мабуть аж в XVI ст. Це чиншове володіння поширюється головним чином у час волочного перепису, коли всі дрібні куски землі було роздано на умові чиншу. Але чиншове землеволодіння не було новиною і в попередніх століттях; воно спершу мало характер справді приватно-правної умови; однак, коли чиншівник користувався полем протягом одного або двох поколінь, то тим самим набував на поле права власности під умовою, що зобов"язується платити чинш. Чинш платили збіжжям, медом і шкірою.

Причини витворення чиншових селян є різні:

1. Держава або пан, не маючи фільварків, не потребували селянської праці, тому деяких селян переносили на чинш. Не раз зустрічаємо, що одна частина волости платить дякло, а друга частина - чинш.

2. На їх витворення вплинуло також географічне положення околиці. Двори в деяких землях були далеко віддалені від людських осель, так що селяни не могли йти на замок чи фільварок робити; тому власник мусив замінити тягло на чинш. З цих причин чиншові господарства були поширені передовсім у недоступних околицях панської землі. Чиншові селяни, як скоро виникли, так скоро й зникли; головним чином, розріст фільварків примушує панів перетворювати чиншівників на тяглих селян, так що в час. виникнення III-го Литовського Статуту данників майже вже немає.

З а к р і п а ч е н н я с е л я н .

Обмеження під кінець ХУІ ст. селянських прав маєткових, особових, віддання їх під приватну юрисдикцію панів та заборона виходу - це всі чинники, які разом дали одно правне поняття закріпачення селян або кріпаків. Ідеться про те, які правні елементи входять в поняття закріпаченого селянина. Вихідною точкою закріпачення селян був волочний перемір. Відбувався він повільно, від часу появи устави на волоки. Переведено його на Поліссі в половині ХУІ ст., на Волині - в другій половині ХУІ ст. В Київщині його зовсім не переведено, бо перервала його Козаччина.

Волочний перемір має велике значення з огляду на правне становище селян, яке він змінив. Ним заперечено право власности на ґрунт, що й було найважливішим правним елементом у закріпаченні селянина. Волочним переміром держава витворила правну ріжницю між особою шляхтича і селянина щодо права на землевласність, бо коли шляхтич при поділі на волоки одержував відшкодування, то селянин не діставав. Тим самим сказано, що відтепер власником може бути тільки або шляхтич або церква, а селянин взагалі не мав права мати ґрунту. Це правне становище селянина остаточно вирішив Ш-й Литовський Статут. Уряд, опираючись на Ш-й Литовський Статут, стоїть на тому становищі, що не роздані ще шляхтичам селянські землі на Подніпров"ї - це речі нічиї, і тому роздає їх шляхті. Тут, проте, оце роздавання конституювало, що селянин вже не має права власности на землю. Селянин може мати у власності лише рухомі речі. З позбавленням селян права власности логічною необхідністю повинно б бути і звільнення від тягарів (тягла), бо тягло платилося при умові володіння землею . Та очевидно, коли йшлося про користь шляхти і держави, то цього не зроблено, бо тягарі залишилися і надалі і відтепер тягарі прив"язуються вже не до ґрунту, а лише до особи селянина. Здобувши в цей спосіб монополь на право власности до землі, власники землі-шляхта приступає до загального збільшування панщини, і це збільшення працівного обов"язку є немов другим елементом, що вплинув на закріпачення селян. Вже волочна система збільшила тягарі селян, бо коли до цього часу селяни платили тягарі від дворища, то ті самі тягарі платяться тепер від волоки, далеко меншої від дворища; в цей

спосіб селянські тягарі збільшилися не раз вчетверо,а то й більше разів.

В княжих землях це збільшення повинностей відбувалось повільніше, бо наступало лише після приказу згори, а коли то тут,то там селянські повинності збільшуються,то це наступає лише в наслідок зловживання княжих урядників, чому все таки можна було запобігти скаргами. У приватних панських добрах на селян накладалися тягарі безконтрольно, і тому тут висувається між обов"язками на перше місце панщина. В списках інвентарів в кінці ХУІ ст. виходить,що панщина огородника (халупника) становила І00 днів на рік,з заміною на гроші - 200 грошей (коло 20 корон золотом),на дворищах накладено від І90 - 200 днів панщини. В ХУП ст. панщина зросла вже в порівнянні до кінця ХУІ ст. вдвоє і втрое. Зате селян-вольників майже не зустрічаємо, бо селянин воліє ліпше утекти в степи,ніж осідати на волі, готуючи собі і своїм дітям вічне закріпачення. На шляхетських соймиках зате зустрічаємо акцію шляхтичів з намаганням накладати на селян стало і рівномірно обов"язки і тягарі,з тією метою, щоб селяни не тікали від одних панів до інших; отже, щоб не робити собі конкуренції. Напередодні виникнення козацької держави повинності за вживання не свого, бо відібраного від селян, ґрунту становили 6 днів на тиждень крім інших тягарів. Тяжким ставало господарське становище селянина, коли візьмемо до уваги ,що йому доводилось ще обробляти і свій ґрунт. До того, панщина тривала від сходу до заходу сонця, в літні дні з триразовою одногодинною перервою,коли селянин працював кіньми, і півгодинною для безкінного робітника.Як виходить з цього, довша перерва була встановлена лише з огляду на худобу,а не на людину. Коли хто не став на роботу і не повідомив про це двірську управу, платив І гріш кари і мусив ,крім того, цей день все таки відробити ; коли не явився вдруге - платив за кару барана,за третій раз - били на лаві бичем.

За цим ішло цілковите обмеження права виходу селянина,що стає третім правним елементом у тому стані,що зветься кріпацтвом. Досі вихід був дозволений,і селянин міг продати ґрунт і відійти, куди хотів. Вихід був тоді умовний, коли селянин сидів на волі.Відібрання права виходу наступило в Галичині вже під кінець ХУ ст.,на інших землях - на І00 літ пізніше аж в добу Ш Статуту,та й у вел. князівстві закріпачення селян не наступало всюди рівночасно. Під

кінець XVI ст. у Київщині зустрічаємо випадки,що селянин,заплативши панові 20 грошей, міг відійти. Після заведення волочної системи селянин стає вже прив"язаний до землі, так,немов інвентар приналежний до ґрунту. Одне, що селянина не можна було продати без землі,отже селянин не є невільником, - його можна було позбутися, але тільки разом з землею. Також зустрічаємо випадки,що пани відступали селян без землі іншим власникам;в таких випадках маємо вже безправство; правна засада була та, що селянин прив"язаний до ґрунту. Селяни бороняться проти того, доводячи, що вони люди господарські, вільні. Розуміється,що селянинові це тяжко було доказати,що жив з діда-прадіда на землі; легше це вдавалося доказати волокитам без осідку, які в практичнім житті переходили з місця на місце.Тому мандруючий пролетаріят найдовше обороняв своє право переходу і найпізніше був прив"язаний до землі. В той спосіб селянин,обтяжений панщиною,не міг покинути своєї волоки, коли ж до цього додати право суду пан над селянином, то перед нами виринає правний і фактичний образ кріпака-селянина.

Досі не було згадки про обмеження особових прав селянина. Питання особової волі в тім випадку є чисто теоретичним, бо коли обмежено волю селянина в той спосіб,що веліли йому працювати на панській землі, відібрали в його право власности землі та право виходу,то хіба є тут ще місце на особову волю. Одно лише вказувало на те,що селянин щодо особових прав відрізнявся від раба першої доби,- його не можна було безкарно вбити. Та це практичного застосування не мало, бо й так пан був зацікавлений в тому,щоб селянин жив.Це вказувало лише на колишнє краще правне становище селянина.В XVI ст. зливаються в той спосіб всі групи селянства в групи кріпаків,так що немає вже ріжниці між похожими і непохожими селянами.Під той час занепадає також інститут путних бояр і панцирних слуг,бо одні переходять у шляхетський стан,а другі зливаються з масами закріпаченого селянства. Напередодні козацької держави зустрічаємо на наших землях три стани: духівництво, шляхту,рівну вже перед правом, і міщанство з правом мати ґрунт у місті,а не поза мурами міста. Зате селянство не вважається вже навіть за стан, бо це був лише інвентар,прив"язаний правно до землі, інвентар, який не мав права мати у власности нерухоме майно.

Ш. В Л А Д А.

Питання влади належить до найбільш неясних з державного права вел.князівства,тому що влада протягом всієї цієї доби переходила різнородну і швидку еволюцію. Поперше, еволюція від родово-удільної влади ХУ ст. до магнатської держави з кінцем ХУ ст.Друга еволюція поступила в тім напрямі, що коли в ХІУ ст.маємо цілком федеративну державу, то в ХУ ст. виступає литовсько-українська держава як одноцільна держава, лише з самоправними областями. На формування влади впливали, з одного боку, приклади старого удільного українського права, далі - магнатсько-службова ідеологія литовського права і ідеологія польського права - рівности всієї шляхти. Щокількадесят літ то один, то другий, то третій носій правної ідеології - удільні князі,пани,магнати,загал шляхти - підносить право стати носіями або напівносіями зверхніх прав. Майже кожне півстоліття підносить своє право до чинника влади інший чинник, так,що не раз важко сказати,в чиїх руках саме тепер перебуває влада.

Коли йдеться про прослідкування розвитку, який переходить влада, то тут треба розрізнити три епохи. Перша до кінця ХІУ ст., друга, що триває ввесь І5 вік, епоха,в якій зверхню владу ділить вел. князь з магнатами, третя епоха - від люблинської унії,епоха поділу зверхніх прав між шляхтою і вел.князем.

Перша епоха характерна тим, що зверхня влада перебуває в руках княжого роду,який не поділяє її з боярством, її репрезентують в поодиноких землях лише поодинокі удільні князі. Тому зверхню владу має, власне, цілий княжий рід, що його внутрі й назовні репрезентує вел.князь. Під кінець ХІУ ст. вел.князь відсуває удільних князів від співучасти у зверхній владі й заміняє їх намісниками,які рекрутуються з магнатів. Всі права вел.князь перебирає на себе і в той спосіб змінюється і носій влади. Допущене до співуправи магнатство прибирає більшої ролі, доки аж привілеями І492 і І506 р.р. не приходить до найбільшого впливу в інституті Ради Панів. Вел.князь не має тепер права нічого вирішити без Панів-Ради, він не може вести самостійно закордонної політики, зате Пани-Рада можуть навіть без згоди вел.князя приймати рішення в державних справах, так що врешті Пани - Рада вибивається навіть на перше місце перед вел.кня-

зем. В третій епосі вел.князь поділяє владу з загалом шляхти,а саме з її репрезентацією - соймом. Цей загальний шляхетський сойм з"являється з кінцем ХУ ст.,але спочатку він не має великого значення. Напередодні Люблинської Унії цей сойм вириває владу з рук Панів-Ради і перебирає на себе, як представника загалу шляхти.

I) КНЯЖИЙ РІД - " СТАРІЇ Д У М И " .

Рід князів, як збірне тіло, і представник зверхніх прав, виступає під назвою " старій думи ".В половині XIУ ст.зустрічаємо при владі по всіх українських землях ще удільних литовських,а де-не-де й давніх українських князів. Як колись " Володимирове плем"я" панувало на українських землях,так тепер "Ґедиминова чадь" розсілася по всіх уділах. Кожна гілка роду має свою землю,а всі землі перебували під начальною владою вел.князя в Вильні. Залежністю удільних князів від великого князя у Вильні відріжняється устрій вел.князівства від устрою київської держави. Бо коли верховне становище князя в Києві не було оперте на юридичній підставі,то в литов.-українській державі воно було виключно юридичне. Засада удільно-княжої влади виникла з ідеології нашого старого державного права, це та сама засада, відома в добі " Руської Правди", що вся земля - це власність Володимирового племени,а поодинокі князі - це носії тієї влади. Ріжниця лише та, що тут зверхній князь є юридичним і військовим начальником цілого союзу земель, а у вел.князівстві бачимо вже численні відступлення від цієї загальної засади. Як відомо, і в київській добі ця засада ,що цілий рід є власником землі,не утрималася в чистій формі, бо право було виправлено правом отчинности. Кожний з удільних князів старається замкнутися на своїй землі,прибрати до неї більшого права, ніж інші. В литовській державі вел.князь, як зверхник цілої держави, на основі права отчинности старається закріпити свою владу збереженням права отчинности до виленського стола у своїй родині. Та все таки він не в силі заперечити цілому родові права до цілого вел. князівства. Можна б навести цілий ряд доказів ,що в XIУ ст. зверхня влада перебуває не в руках вел.князя, а в руках цілого роду. Княжий рід репрезентують княжі з"їзди,що носять назву " старої думи ". В ньому мають право і обов"язок брати

участь всі дорослі князі роду і навіть визначні жінки.Лише "старії думи" можуть вирішувати важливіші справи, такі,напр., як закордонні умови, особливо такі, якими мають наступити обласні зміни. Також важливіші зобов"язання для всієї держави можуть бути заключені лише за згодою родової ради князів.

Це право династів було відоме не лише внутрі держави,а й закордоном, доказом чого було те, що всі закордонні документи були адресовані не лише до великого князя,а й до князів роду. Коли Ягайло увійшов у порозуміння з Польщею, то Польща жадає не лише його особистої поруки, а й поруки інших князів роду. Зустрічаємося з тим фактом, що й визначні жінки є членами " старих дум". Цього вже вистачало, щоб доказати, що влада була спільна і знаходилася в руках усіх князів роду " старих дум ".

В останні роки XIУ ст. вел.князь Витовт підняв замах на існуючий стан справ. Він поусував князів від уділів,не скликає більше " старих дум",а їх атрибути на якийсь час перебирає на себе."Старі думи" зникають,а їх місце займають вищі урядники в характері придворної Ради вел. князя. Тепер покищо вони висуваються перед князями роду на перший плян,але все таки лише з дорадчим голосом для великого князя, так що в першій половині ХУ ст. питання влади стає неясне. З I452 р. після смерти Свидригайла, останнього з старих удільних князів, можна сказати занепадають і удільні князі як спільники влади, а ті удільні князі,що залишилися, вже носять лише назву удільних; це, власне, лише магнати, обдарені широкими екземптами,які вел.князь відступає їм з доброї волі,а не з обов"язку. Різниця між теперішніми і давнішніми удільними князівствами та, що раніше удільний князь виконував зверхні права своїм іменем,як член суверенного княжого роду, а тепер - лише за згодою з назначення вел.князя.

2) ПРАВНЕ СТАНОВИЩЕ В Е Л. К Н Я З Я .

Великий князь, начальник федеративної держави,виступає під назвою " великий князь", а його уряд - " великое княженіе".Від ХУ ст. він має назву " государ" і найбільше поширену назву - "господар". Трохи світла на його правне становище ми вже кинули,говорячи

про владу роду " старих дум". В XIУ стор. влада великого князя обмежується родовою радою. Безпосередні зверхні права має вел.князь лише над Виленським уділом, з яким зв"язана і начальна влада над удільними князями.

Друга фаза правного становища вел.князя в державі,як уже сказано,починається в останні роки XIУ ст.,а закінчується в другій половині XУ ст. Тоді влада перебуває в руках великого князя.Юридично він повинен її поділяти ще з занепадаючими вже удільними князями, але фактично виконує він її сам,а до ради від своєї волі закликає лише Панів-Раду.

Під кінець XУ ст. починається третя фаза великокняжої влади. Привілеями з I492 р. і I506р. стають Пани - Рада співвласниками зверхніх прав, так що зверхні права перебувають тепер у руках вел.князя і Панів - Ради. Цими привілеями вел.князь зобов"язується не вести самостійно закордонної політики без відома Панів Ради,н вицавати нових законів, не настановляти урядів і т.п.

Від Люблинської Унії починається четверта фаза великокняжої влади. Дотеперішнє правне становище Панів-Ради зносить Люблинська Унія і переносить ті всі права на загально-шляхетський литовсько-польський сойм - "сейм вальний" , який, як фаза, триває аж до занепаду польсько-литовської Речі Посполитої.

Право спадщини влади великого князя у вел. князівстві.

Виникає питання: яка дорога вела на великокняжий стіл ?В нашій добі не було про це писаних постанов і наслідство на вел.княжий стіл відбувалося на основі звичаєвого права. Теоретично і тут панувала загальна ідеологія старшинства, змінена правом отчинности. І на це право Ґедиминовичі в часи урочистостей покликуються: " ти старший брат - тобі подобає княжити " : такі поняття зустрічаємо в Литві ще в XIУ стор. Та виходячи з права отчинности, у практиці виробляється право призначення попередника на княжий стіл. Попередній князь звичайно призначає одного з своїх синів; за поняттями Литовського права повинен би ним бути найстарший син. Та вел.князь звичайно настановляв не зацжди найстаршого,а найздібнішого, і цей назначений таким чином стає немов найстаршим; виробляється свого роду юри-

дичне старшинство з назначення, умовлене старшинство, знане в сучасним московськім праві. Розуміється, що так назначений вел.князь розпоряджає реальною силою батька, і становище його міцнішає, якщо він має моральну підтримку населення землі.

З I449 р. це право захиталося, бо в ХУ ст. моральна підтримка землі висувається на перший плян і підготовляє новий правний порядок, що веде до виборности вел.князя. В I440р. перший раз застосовано право виборности до вел. князя Казимира, коли мимо волі польського короля Володислава вибрано вел.князем його сина Казимира. Щоправда, городельський привілей говорив, що право виборности вел.князя польським королем здійснюється за згодою шляхти, але право, списане в городельськім привілеї, залишилося мертвою буквою; право виборности усталилось самостійно в половині ХУ ст. за Казимира. Якийсь час зобов"язує одна і друга засада, аж доки в ХУІ ст. право вибору не стає єдиним та все таки те право виборности було обмежене правами роду; шляхта може вибрати, але лише когось з роду Ґедиминовичів, і ця засада була ввесь час аж до Люблинської Унії. В Польщі панувала абсолютна елекційність. Щоб погодити ті дві засади обмеженої виборности у вел.князівстві і абсолютної в короні, останній вел.князь Август напередодні Люблинської Унії I564 р. зрікається права династії до вел. князівства і тим способом дає можливість соймові вибрати на великокняжий стіл того, кого захочуть - отже, і тут взяло силу право абсолютної виборности. Право вибору в ХУ ст. виконували Пани-Рада при співучасті делегатів - шляхти земель, в добі Люблинської Унії - загально-шляхетський сойм. В ХІУ ст. при існуванні спільної влади роду вибір був обмежений лише до вибору когось на князя у Вильні, бо великокняжа влада була виключно пов"язана до престолу в Вильні.

Наставлення вел. князя.

Вибраного великого князя " підносили " на великий княжий стіл окремим церемоніялом, що звалося " возведеніе", або поднесеніе на " великое князівство ". Вибраного всаджали на великокняжий стіл, і цей акт означав, що великий князь здобуває правно владу вел.князя. Це відбувалося в присутності бояр, а маршалок вручав посадженому інсигнії. Чи була при тім яка церковна церемонія, невідомо. Мабуть

не було, бо про це очевидно були б якісь відомості. З часів вибору Александра збереглася формулка, яку вживали при піднесенні вел.князя на "велике княженіе". Маршалок зачитує її, просячи великого князя рядити ними на засадах литовського права, вел.князь обіцяє рядити за старим звичаєм і це була немов присяга вел.князя на конституцію. Але вел. князь не завжди присягав таки зараз. Возведення має деяку подібність до умови - старого ряду, бо вел.князь видає рівночасно звичайно цілий ряд привілеїв.

Права і обов"язки великого князя.

Супроти удільних князів вел.князь є начальником федеративної держави. В XIУ ст., коли влада перебувала в руках членів роду, вел.князь є їх правним зверхником. Князьповинен був дбати про обсадження всіх земель. Коли звільнився стіл удільного князя,то його місце,якщо був син, засідав син, коли ж рід вимер,тоді вел. князь мав право і обов"язок в порозумінні з родом подумати кого осадити на стіл, одначе, не з-поза роду Гедиминовичів. Вел.князь н мав права усувати удільного князя, коли він виконував усі земські обов"язки супроти цілої держави. Хоч деякі історики права визнають таке право за великим князем уже в XIУ ст.,то ,на нашу думку, такий погляд є невиправданий,а опертий на кількох фактах з часу Витовта. Та як ми вже згадували,поступки Витовта мають всі ознаки замаху на зобов"язуючий стан справ і ніяким способом не можуть ілюструвати зобов"язуючого правного становища. Пізніше великий князь повинен настановлювати намісників по землях спершу лише в порозумінні,а потім і за згодою з Панами - Радою.

Як уже сказано, великий князь не мав права усунути удільного князя, якщо той виконував свої обов"язки; з цього виходить,що великий князь мав право слідкувати за тим, чи удільні князі виконували свої обов"язки, передовсім обов"язок військової служби,плачення данини для загально-державних інтересів,на доказ визнавання своєї приналежности до вел.князівства, т.зв. "підданче" або "серебрщину".

Великий князь був начальним вождем збройної сили цілої держави. Він міг дати розпорядження покликати до війська, і то в

той спосіб,що повідомляв лише удільних князів,а ті мусили виставити означену кількість війська. Після настановлення намісників дбає про це намісник або воєвода, виконуючи точно доручення великого князя. До великого князя належали справи війни та миру і ведення державної політики. В XIУ ст. ці справи належали до "старих дум", хоч підготовчі переговори може вести великий князь на власну руку. Торговельні договори міг вел.князь і в XIУ ст. заключати самостійно. В ХУ ст. ролю " старих дум" перебирають Пани - Рада,а пізніше - загально-шляхетський сойм.

З а к о н о д а т н а в л а д а в е л . к н я з я в XIУ ст. була обмежена до отчинної землі до князівства виленського, бо кожний удільний князь мав законодатну владу на своїй землі. В ХУ ст. вел.князь здобув законодатну владу над цілою державою;під кінець свого століття розділяє її вже з Панами Радою,а в ХУІ в. - з загально-шляхетським соймом.

Тому,що підставною засадою литовсько-українського права була засада дотримання старовини, тому великий князь вважається охоронцем тієї старовини й захищає її від замахів Панів-Ради.

Найвищі судові права великого князя.

За загальним переконанням, вел.князь - це не лише найвищий, але й найкращий суддя. Однак, у XIУ ст. його судова влада була поширена лише на його землі. Вел.князь не мав права судити підданих удільних князів. Від рішень удільних князів не було апеляції до великого князя. Громадяни удільних земель так само не мали права евокації якоїнебудь справи перед вел. князем. У ХУ ст. і це повне право суду переходить на всіх землях до рук великого князя. По землях судять тоді намісники чи воєводи, однак, уже з доручення і від імени князя. Тому від їх рішень існує тепер і право апеляції, і переносу деяких справ перед суд великого князя. Більше того,великий князь застерігає собі навіть право суду над цілими групами населення.

Під кінець ХУ ст. Пани-Ради здобувають собі право суду разом з вел.князем і то так далеко,що ті всі,що мали право екземпти, отже, право бути судженим лише вел.князем, підлягали судові великого

князя або Панів - Ради без ріжниці ,а І Лит.Статут ідентифікує суд великого князя з судом Панів - Ради.

Начальна адміністрація - належить також до великого князя,але не лише щодо центральних - двірських урядів, а й щодо провінційних намісників, воєвод та старости. В ХУ ст. в справах щодо провінційної й центральної адміністрації мали також вирішальний голос Пани- Ради. Деякі землі, як от Полоцька,Вітебська і Волинська,опираючись на розвинену віддавна самоуправу, визнану привілеями, мали право висловлювати свої бажання в час призначення адміністраційних урядників для їхніх земель. В інших випадках право усунення контролю, удідювання наказів та інструкцій для урядників належало вел.князеві і Панам- Раді.

3) ПРАВНЕ СТАНОВИЩЕ УДІЛЬНОГО КНЯЗЯ.

Хоч інститут удільних князів в П-й добі тривав недовго - приблизно 100 років, та все таки на нього треба звернути увагу,бо він перебуває в суттєвому зв"язку з інститутом удільних князів київської держави більше, ніж якийсь інший. У ХІУ ст. цей інститут перебуває в стадії повного розвитку,але в останні роки цього століття починає вже занепадати, поборюваний Витовтом за підтримкою Польщі.

Після усунення удільних князів їхні землі на правах провінцій вводяться в склад великого князівства. В деяких землях залишаються ще удільні князі, але їхнє правне становище не можна вже порівняти до становища в ХІУ столітті.

Остаточно цей інститут нашого державного права в такому розумінні удільних князів, як зверхників своєї землі, занепадає в першій половині ХУ ст. Коли йдеться про точніше встановлення дати, то беруть 1434 рік; в цьому році був виданий привілей для шляхти, сила якого поширювалась також на удільних князів і то на їх прохання. Таким чином, удільні князі визнали, що вони вже не почувають себе зверхниками своїх земель і товаришами вел.князя у владі,а почувають себе лише його підданими, для яких він може видавати привілеї так само,як і для інших підданих.

Ріжниця між удільним князем з ХІУ ст. і удільним князем з ХУ ст., як уже сказано на своєму місці, та, що перші виконують зве-

рхню владу від власного імени, а другі - лише від імени вел.князя з його доручення.

Займемось правним становищем удільних князів з XIУ ст.і то перш за все їхнім правним становищем у своїй землі,а пізніше - в цілій державі,тобто у відношенні до інших удільних князів і вел. князя.

У д і л ь н и й к н я з ь у своїй землі виступає в XIУ ст. під назвою " князь " , або " князь литовський", його влада називається " княженіе" або " власть княженія", по-латинськи - "юс дукале".

П р а в о н а с л і д с т в а удільних князів.

Стати удільним князем можна було або в наслідок спадщини або в наслідок надання уділу вел.князем за згодою роду. Є історики, які заперечують право наслідства удільних князів,але на нашу думку воно існувало, хоч оперте було лише на звичаєве право. Існувала засада,що після смерти князя спадщина на княжий стіл переходить його дітям і родичам. Побіч самих фактів переходу уділів шляхом спадщини, в деяких джерелах (шпитковий документ) маємо з"ясоване це право удільних князів, як один з атрибутів " юс дукале " удільних князів Литви і українсько-білоруських земель. Право спадщини удільним князям там були повні й визнавались. Кожний князь, який сидить на землі протягом одного покоління, набуває до землі право отчинности, а до неї мають право вже його чоловічі й жіночі нащадки .Чоловічі нащадки діставали спадщину всі разом, при чому спадок ділили,коли було більше земель. Коли була одна земля, що виступала проти поділу, тоді діставав її в спадщину один з спадкоємців. А хто саме ? Той, кого призначував попередник. Та не тільки десценденти мали право діставляти спадщину; це право мали й бічні родичі.

В другій половині XIУ ст. маємо на це докази. Напр.,три брати Корятовичі ідуть після смерти свого батька на Поділля і перейнають землю, як належну їм шляхом спадку, не питають навіть великого князя. Правда, при перейняттю треба було підтвердження великого князя, але вел.князь не міг не підтвердити, коли удільний князь був лояльним щодо держави і вел.князя; а підтвердження великого князя було скоріше немов лише ствердження,що удільний князь,який пе-

ребував уділ, є вже князем і залишається лояльним щодо вел.князя.В ХУ ст. після розгромлення удільних князів затвердження набирає характеру надання. Право надання вел. князем стає тоді сильніше від права спадщини.

Права удільного князя.

Удільний князь мав у своїй землі законодатну й виконуючу владу, отже , право видавати закони, привілеї та їх виконувати. Він не був у цім напрямі правно кимсь обмежений, обмежувала його морально лише опінія землі. На допомозі удільному князеві стояла його рада, з якою він міг, але не мусив рахуватися,хоч звичайно все таки рахувався. Ця рада - це вже не боярська рада з першої доби.Бо, коли влада удільного князя в І-й добі була обмежена боярською радою ,то тепер ця рада має лише дорадчий голос. Княжа рада складалася з службових князів, бояр, більших урядників землі й єпископа. Земські віча лише в деяких білоруських землях (Вітебськ) мають ще юридичне значення. Всюди, врешті їх значення, як і значення існуючих де-не-де боярських з"їздів, лише моральне їх завданням було вислухати удільного князя і висловити свою згоду, що носила назву " примовленіе", так само, як у московськім праві - "приговор". Під кінець ХІУ ст. і на початку ХУ ст. виробилась засада,що удільний князь видавав рішення законодатного характеру за порадою ради і проголошував його на вічу, яке давало своє "примовленіе" або згоду.

В час занепаду удільних князівств удільно-княжа рада і шляхетські боярські з"їзди стараються обмежити владу удільного князя. Удільні князі не виступають проти цього; причина цього та,що вони хотять опертися міцно проти центральної влади на місцевих людях. Та ані з"їзди , ані ради не набрали правної сили,бо поки вони перетворилися в земські соймики, удільних князів уже не стало.

Поруч з законодатною владою в землі удільні князі мають і виконавчу владу, напр., іменування урядників, тіунів; але удільний князь завжди рахується з голосом ради. Але,не зважаючи на це все, удільний князь є найвищим с у д д е ю з е м л і , адміністратором; йому належить контроля землі, він дає інструкції, приймає апеляції і т.д. Його рішення - остаточне, його підданих ніхто не міг

судити. Коли є відомості, що вел.князь вмішується в справи уділь-ного князя, то це стосується до князів, які вже не були князями з повними суверенними правами. Уділький князь є також н а ч а л ь-н и к о м збройних с и л і організатором армії в своїй землі. На поклик вел.князя він мусив дбати про те, щоб усі зобов"язані до військової служби були готові до походу, мусив дбати про утримання замків на території своєї землі. Йому належала ф і н а н с о в а у п р а в а , заряд державними добрами, він має право приймати від умерщини. Добра він може дарувати церкві. Прибутки від землі йшли до його каси, з якої він повинен покрити видатки приватного і публічного характеру. Він може також декого звільнити від податків, навіть звільнити від загально-державної серебрщини, бо цим самим він не зменшував прибутку вел.князя; земля бо завжди платила визначену суму до центральної каси.

Таке було правне становище уділього князя у його землі.

П р а в н е с т а н о в и щ е уділього князя в державі.

Уділні князі були між собою теоретично рівними, але в практиці відріжнялися між собою залежно від уділу. Правної ріжниці між ними не було, а якщо прерогативи деяких були більші, то лише були оперті на умовах з вел.князем, а по правді кажучи - більше залежали від фактичної сили. Уділні князі мали право заключати між собою договори та союзи, одначе, не звернені проти вел.князя. Суперечки між уділними князями вирішує вел.князь.

Відносини між уділними князями і великим князем.

Не зважаючи на ніби то самостійність уділних князів, вел. князь був для них завжди зверхником; відносини між вел. князем і уділними, як уже сказано, відріжнялися від відносин у київській державі, де була лише моральна зверхність київського князя, його становище було лише " в отца місто "; правних зв"язкових, які б змушували уділних князів слухати київського князя, - не було. Київська держава - це був союз держав лише не в міжнародним характері. Навпаки, у лит.державі залежність від зверхника була оперта на

правній залежності, і удільний князь мусив слухати великого князя, якщо не хотів поступити проти звичаєвого права і наражати себе на втрату уділу. Та мимо тієї залежности поодинокі землі все ще мають характер державного організму. Це рід вільної залежности, немов "держава держав". З часу Витовта устрій князівства змінюється, хоч велике князівство ще залишається федеративною державою. Але з того часу окремі територіяльні одиниці хоч і користувалися інколи широкою самоуправою, але вже не в характері держав, а в характері провінцій. А всі вже т.зв. " удільні князі" - це не володарі тих держав, а лише немов намісники князя.

Права і обов"язки удільного князя щодо великого князя.

Удільний князь, як член роду і зверхник однієї землі, має щодо вел.князя права і обов"язки. До його прав належало:

I. Він міг жадати від вел.князя, щоб його позиція була забезпечена від посягань інших; вел.князь мав дати чинну допомогу на випадок порушення його уділу. Далі він має право брати участь в "старих думах", що є рівночасно і його обов"язком. Обминути його в цей час вел.князь не міг; коли б вел.князь поминув удільного князя і не допускав його до участи в "старих думах", удільний князь міг таких постанов не визнавати і не слухати. Оперте це на домінуючій в середніх віках засаді одноголосности ухвал.

Обов"язок удільного князя щодо вел.князя опирався на двох мотивах: на обов"язку удільного князя щодо вел.князя як начальника держави і як провідника роду. Джерела з часів Кревської Унії I386р. висвітлюють ті обов"язки, хоч тут уже існує тенденція зменшити права удільних князів. Вони виражені в двох словах: "вірність і служба". Під " вірністю" розуміються обов"язки негативного характеру, тобто удільний князь не повинен покидати цього і не шукати іншого пана, не діяти на шкоду держави, не виступати проти вел.князя і вірних йому удільних князів, не виступати проти заряджень вел.князя, коли вони є згідні з правом, ні словом, ні ділом, ні радою. Під цим розуміємо взагалі лояльне поступовання супроти вел.князя. Удільним князям не можна було зв"язуватися з закордоном проти вел.князя, дозволені були лише договори торговельного характеру.

Під "службою " розуміються обов"язки позитивного характеру. До них належала чинна служба, рада,прихильність до вел.князя, обов"язок перестерігати перед небезпекою. (Джерела кажуть: " а їх ку доброму радити, а лихого вірно остерігати").

Удільний князь зобов"язаний виступити збройною силою на кожний поклик вел.князя і проти кожного ворога. В практиці вирушали всі удільні князі і лише в більші походи,на війну з Польщею і татарами, вирушали звичайно удільні князі сусідніх земель,головним чином українських. Лише в дуже великих походах ,найчастіше проти Ордену і татар, була зобов"язана брати участь вся держава - отже, всі землі.

Удільні князі зобов"язані служити радою і осторогою, з огляду на відсутність комунікації і розвідчої служби в цей час. Очевидно підстава, на основі якої вел.князь має право всіх цих обов"язків вимагати, є скоріше інтерес всієї держави,а не стільки інтерес вел.князя. Як раз на цю підставу вел.князь завжди покликується.На державний інтерес покликався Витовт навіть тоді,коли ламав силу удільних князів, отже, поступав проти зобов"язуючого звичаєвого права. Ролю удільних князів ,як чинника влади в державі, перебирають у XУ ст. - Пани - Рада.

4) П А Н И - Р А Д А.

Ґ е н е з а Р а д и . В XIУ ст. в старих думах,крім Ґедиминовичів, зустрічаємо бояр, урядовців і представників міщан, звичайно бурмістра Вильна, але ця не династична частина Ради не мала вирішального голосу. Роля цієї частини Ради була більше пасивна. Члени її знали настрій землі, могли давати поради і виступають звичайно в характері свідків - " свідоки ". Таке їх становище залишалося до кінця XIУ ст. У всіх державно-правних актах беруть активну участь лише князі династії, зате роля нединастів бояр і магнатів незначна, лише після перевороту Витовта, коли дійшло до знесення "старих дум", - наверх виходять службові князі й магнати - звичайно досі ці пасивні члени великокняжої ради. Побіч них вибиваються на перший плян в оточенні вел.князя і намісники. На цю маєткову і урядничу аристократію опирався Витовт. Вони починають виступати як ве-

ликокняжа Рада. Її активну ролю зустрічаємо перший раз в 1401 році, у першій виленській унії. Одначе,становище їх і тоді ще далеко не дорівнювало значенню "старих дум". Великокняжа рада ще не є інститутом державного права, отже, не є державною радою; вона є лише побічною радою вел.князя. Вел.князь потребує її поради, але все ще вел.князь міг брати до уваги її раду, а міг і не брати. Так було до половини ХУ ст. До цього часу великокняжа рада при виготовленні правних актів є не стороною,а тільки свідком,бо,як виходить з джерел цього часу, роля дорадника вел.князя і його свідка в той час була змішана. В ІІ половині ХУ ст. склад ради змінився, а доступ до неї був можливий кожному, якщо його тільки кликав вел.князь.За Витовта зустрічаємо в раді латиноких єпископів, дрібних удільних та сл ужбових князів, великокняжих намісників,головним чином з виленської й троцької землі. З українських земель і уділів бачимо лише головніших намісників, хоч з самої Литви брали участь у раді й намісники дрібних областей, пізніші старости,а також визначніші двірські урядники вел.князя.

Під кінець панування Витовта починається до деяких осіб застосовуватися право сталої участи в великокняжій раді, і цим чином їхня участь немов забезепечується правом. Великі князі їх називають уже своїми дорадниками - " консіліярії". За Витовта цей титул діставав земський маршалок, навгородський намісник та інші. Щоб показати,що деякі урядники є сталими членами ради, вел.князь надає їм титул воєвод. Зразком у цьому було польське право, бо воєводи в Польщі були сталими членами ради короля - сенату. Такі групи у великокняжій раді фігурують протягом усього ХУ стор. Незамкнений був склад ради аж до часів вел.князя Казимира; лише виняткові обставини за часів цього вел.князя стали причиною того, що великокняжа рада замикається,набирає характеру державної ради, а під кінець його життя великокняжа Рада, звана - Пани - Рада,здобуває собі такі правні атрибути,що навіть поділяє владу в державі з великим князем.

Сталось це так: князь Казимир був рівночасно і вел.князем литовським і - польським королем, що змушувало його часто перебувати поза кордонами великого князівства. З тих причин важливі справи він доручав виконувати в час своєї відсутности своїй раді.В наслідок цього великокняжа рада веде самостійно закордонну політику, виконує

судівництво і т.д. Судебник вел.князя Казимира постановляє навіть,що в час неприсутности великого князя багато справ судити остаточно,а в випадках наїздів усталити сам факт має право великокняжа рада, тобто - Пани-Рада. Вони мають у випадку потреби дати розпорядок затримати винних до приїзду вел.князя у межах вел.князівства. Що більше, - великокняжа рада стає немов другим представником влади. В джерелах, ще перед появою привілею з 1492 р. читаємо: У договорі з Новгородом є згадка про те, що в час відсутности великого князя Пани-Рада могли навіть видати розпорядження про мобілізацію землі, щоб поспішити союзникові на допомогу. Такий фактичний стан,що витворився за Казимира, набирає щораз більше правного характеру. Зараз за Александра великокняжа влада старається це становище затвердити законом. І так, привілей з 1492р. легалізує це становище,великокняжа рада стає державною радою під назвою " Пани - Рада ". Цим привілеєм легалізовано правне становище ради і унормовано її склад та компетенцію.

Привілей Жигмонта 1506 р. поширив права великокняжої ради і вона поділяє від цього часу верховну владу з вел.князем. Відтепер влада над вел. князівством знаходиться в руках великого князя і Панів-Ради.

С к л а д в е л и к о к н я ж о ї р а д и був незмінний до початку ХУІ століття і ах пізніше підпав зміні. До кінця ХУ ст. до вел.княжої ради належали: 4 латинські єпископи, деякі удільні князі, які ще є немов останками старих дум, намісники, як представники адміністрації, староста жмудський і двірські урядники, коли йдеться про намісників, то засідали там лише намісники більших земель, щодо дрібних намісників корінної Литви,то деякі з них також брали участь у засіданнях Панів-Ради. З великокняжих урядників належали: канцлер, маршалок,земський,підскарбний земський,гетьман найвищий та інші. Від початку ХУІ ст. склад великокняжої Ради змінявся,бо не стало в Раді княжого елементу, крім луцького князя, який залишився в Раді до Люблинської Унії. Відтоді в Раді засідають лише: чотири єпископи, всі єпископи, два існуючі каштеляни - виленський і троїцький, староста жмудський і луцький. Поруч представників провінційної адміністрації засідав також маршалок волинської землі та цілий ряд членів - покликаних урядників,яким великий князь

надавав титул маршалка, з правом засідати у великокняжій раді.Це маршалківство "ад персонам " давало місце у великокняжій раді. Це була друга група представників адміністрації. З двірських урядників зараховуються тут: канцлер, гетьман найвищий або земський і польний, підскарбій земський і двірський, підчашій, стольник,конюший, хорунжий, мечник і т.д. Всі вони мали в Раді своє означене місце по гідності. Кількість членів доходила до 80. Ці дві групи провінційних і центральних урядників творили групу світських членів Ради, що відріжнялись від групи духовних членів. Згідно з постановами городельського привілею, доступ до Ради був можливий лише членам латинської віри під тим приводом, що,мовляв, члени православної віри не можуть працювати в Раді та не вміють дотримувати тайни. Але в практиці цього не дуже суворо дотримувалися,бо ще навіть в XVI ст. зустрічаємо православних магнатів не лише в раді,але й на передових державних становищах: князь Острозький був воєводою Троцьким і найвищим гетьманом. Пани Рада ,як сказано,нараховувала до 80 членів і тим самим була сама неповоротливим тілом,бо її не можна було в кожну хвилину скликати. Тому великокняжу раду скликали рідко, звичайно в час " вального сойму ", зате князь користувався сталою Радою, найбільше з 8-10 членів, що звалася " тайною радою". До цієї ради входили: латинські єпископи, воєводи і кашеляни та 4 великокняжі урядники. Це був справжній сенат,немов виділ цілої Ради.

К о м п е т е н ц і я Р а д и . Вже в XV ст. було значення Ради велике, головним чином у політичних справах,але правної компетенції Рада не мала. Привілеями в 1492 і 1506 р. її правне становище в державі змінилося ,а вся влада у вел.князівстві перейшла до вужчої Ради разом з вел.князем. Рада з дорадчого органу стає носієм влади, обмежує і ділить атрибути вел.князя. У законодатній праці Рада не має законодатної ініціятиви і її завдання - лише радити над запропонованими вел.князем законами. Правда, вже привілей з 1492 р. каже, що Рада має лише радити, а не вирішувати, але рівночасно постановляє, що кожну справу ,яку вел.князь дав під рішення і ухвалу Ради - не міг уже сам змінити. Ще точніше вирішив компетенцію Ради привілей з 1506р. Він постановляє,що зміна земських статутів, отже, старого звичаєвого права не могла наставати без згоди Ради. Перший Литовський Статут з"ясовує законодатну

владу князя і Панів -Ради в 6 артикулі. До компетенції Ради належала закордонна політика і висилка послів;це - докази того,що до компетенції Ради тих справ належить далеко більше, бо ніяких важливіших політичних справ не вирішує великий князь без Панів-Ради.

Внутрішня адміністрація.

До Панів Пади разом з великим князем належать також справи внутрішньої адміністрації. В порозумінні з Панами Радою великий князь надавав уряди центральні й провінційні, а настановленого урядовця в порозумінні з Радою вел.князь не міг уже на власну руку змінити. Надавання помістя могло наступити також лише за згодою вел.княжої Ради, а надавання землі на вічність - лише за згодою ширшої великокняжої Ради,що постановлює перший Лит.Статут.

В привілею з 1492 р. була заборона для вел.князя вивозити закордон прибутки без згоди вел.княжої ради. Вище судівництво мала великокняжа Рада над хоругвними Панами нарівні з великим князем. Їх судили на т.зв. " великих роках",що відбувались на св. Мартина і Покрови. Побіч справ хоругвних панів, Рада Панів полагоджувала апеляції від воєвод і старостів, скарги на обласних урядників, якщо вони провинились, розпоряджаючись майном,а також над спеціяльно для контролі назначеними комісарами, якщо вони надужили б своєї влади. В час відсутности великого князя та під час безкоролівства заступає всі функції князя Рада-Панів.Тоді переходить на них вся великокняжа компетенція. Пани-Рада заряджують все потрібне для оборони землі, переводять мобілізацію,ведуть закордонну політику, можуть накласти навіть надзвичайні податки і віддати державні добра в заставу ,коли цього вимагає крайня потреба для добра держави. Пани-Рада судять також суперечки між шляхтою за майно, наїзди, гвалти, надужиття і т.д. Це все передбачає Литовський Статут.

Наради Панів-Ради відбувались з повною свободою. Члени могли висловлювати одверто свою думку. Наради як тайної, так і широкої Ради відбувались під проводом вел.князя.Хто проводив, як не було князя - невідомо; здається,що маршалок земський.

Треба згадати про наради ширшої великокняжої ради в повнім складі,що звались " сойми Панов - Ради ". У практиці вони сходились рівночасно з соймом і дуже часто займалися тими самими справами, що й вальний сойм. В той спосіб ті "сейми Панов Ради" мали вигляд немов вища палата сойму - Палата-Панів. Крім цього вони сходились ще два рази на рік на судові роки, що відбувались на великокняжім дворі.

З Люблинською унією наступав занепад Панів Ради. Рада вже перестає існувати як державний інститут. Значення набирає вальний сойм. Деякі члени Ради увійшли до сенату,напр. лавинські єпископи, всі воєводи, жмудський староста, каштеляни і 5 двірських урядників, всі інші ж перестали бути членами Ради і не увійшли до сенату.

5) ВАЛЬНИЙ СОЙМ.

Вальний сойм шляхетського поспільства у Люблинській Унії здобуває перемогу над Панами-Радою; до цього ж часу його вплив не міг рівнятися з впливом Панів-Ради, яка до Люблинської Унії потрясала цілою державою. Та вже від XIУ ст. у Польщі приходить до значення дрібна шляхта, і ця обставина : впливає на зміцнення сили дрібної шляхти у вел.князівстві. В Польщі сойм мав уже державну владу,в той час, коли у вел. князівстві був він ще ледве в пелюшках. Але помалу почав загал дрібної шляхти цікавитися державними справами. При вирішенні більш важливих актів, щоб надати їм більшої сили, великий князь старається крім Панів Ради втягнути і загал шляхти. Також вибір вел.князя зацікавлював загал шляхти, і 1440р. шляхта бере вже участь у виборах великого князя. Ця практика виробляє загальну засаду права,що компетентним до вибору вел.князя є шляхетський загал з Панами-Радою. Та,отже, на виникнення сойму вплинули аналогічні польські установи і справа вибору великого князя була найважливішою нагодою, при якій загал шляхти міг зацікавитися загально-державними справами. Та ці чинники сторонні.

Поглянемо тепер ,чи на виникнення цього інституту державного права не вплинули якісь правні елементи місцевого походження ?

Участь загалу у вирішуванні загально-державчих справ відома хочби у давніх вічах, але між вічем і шляхетським соймом немає ніякого зв"язку, хоч зовнішня їх подібність і велика. Різниця в тім,що віче - це найдемократичніша репрезентація широких верств,що не мають станових різниць ,а сойм - це антидемократичний інститут,виключно становий. Тим то як різний устрій суспільности першої й другої доби, так різний інститут віча й сойму. Сойм можна скоріше порівняти з з"їздами бояротва з часів української держави в І-й добі. Можна б припускати, що ці з"їзди на початку П-ої доби перетворилися у сталі з"їзди і тим був би деякий зв"язок між ними і соймом. Але вальний сойм вел.князівства - це безпосередній наслідник наших боярських з"їздів. Щодо виникнення сойму, то не можна таки заперечити, що його походження польське. Безпосередні причини,які покликали сойм вел.князівства до життя - це ті консеквентно впливаючі наслідки привілеїв шляхти, а передовсім наслідки, які випливають від звільнення шляхти й їх дібр від податків. А що ж було, коли наближалася війна і держава потребувала для її ведення грошей ? Хто міг змусити шляхту тоді платити податки ? Маючи такі привілеї,шляхта могла зректися їх, коли хотіла. Шляхтич міг заплатити податки на кошт війни, або й ні, а щоб у тій справі виявилась воля загалу шляхти, треба було їх скликати і зажадати добровільного зречення цього привілею на один випадок. Такі шляхетські з"їзди були часом народження сойму. Привілей 1447р.,що звільняє всю шляхту від податків, треба тим самим уважати роком народження сойму,щоправда, до кінця ХУ ст. влада у вел.князівстві була сильна, і вел.князь міг наложити на шляхту в разі потреби податок, не питаючись згоди загалу шляхти, а питаючись лише згоди найсильнішої Панів -Ради,хоч вони не були репрезентацією загалу шляхти. Коли ж у ХУІ ст. війни стали частіші, а упривілейована шляхта дійшла до політичної зрілости, треба було конче питати ради загалу шляхти. Тоді почали скликати сойми щораз частіше,а другий Литовський Статут цей інститут державного права вже виразно атрибує. На три роки пізніше вальний сойм звів уже навіть боротьбу з Панами-Радою і вийшов з тієї боротьби переможцем.

С к л а д с о й м у . Виходячи з засади,що сойм ухвалював податки і контингенти війська, цебто він повинен був згодитися відмовитись від привілею на цей один випадок та встановити розміри своїх військових обов"язків, значило б,що в соймі повинні були брати участь усі шляхтичі. Так було на початку в Польщі, але в вел.князівстві так уже не було. В Польщі спершу брали участь головним чином всі шляхтичі, аж пізніше появилася репрезентація шляхти, яка мусила поступати на соймі в рамках даних їй на соймиках інструкцій.

До половини XVI ст. у склад сойму входили 4 групи :

I) Пани-Рада, 2) державні урядники,центральні й обласні з-ноза Ради, напр. старости, тіуни, хоружі й т.д.; 3) княжата і панята, - це князі й пани хоругвні з правом екземпти, 4) лицарство - шляхта.

Три перші групи закликалися окремими листами,бо їм "водле звичаю стародавного належались міста в раді посполитой". Але все таки сойм у такому складі - це не була репрезентація шляхти, бо коли ішлось про останню групу лицарства - шляхту, магнати не допускали всієї шляхти,а в I-й половині XVI ст. не дозволяють навіть вибирати репрезентацію. Кожний староста або який хоружий землі добирав собі залежно від уподоби двох або трьох шляхтичів на соймі й приводив їх з собою. Та вони ледве могли репрезентувати волю шляхетського загалу,який не мав ніякого впливу на їх вибір. Інші стани,як духівництво і міщанство, були на соймі заступлені дуже в незначній мірі і хоч сойм завжди мав назву станового, то насправді був він чисто шляхетським. З духовних засідало лише 4-х латиньких єпископів, з міщанства - два або три репрезентанти Вильна.Так було за Жигмонта I. За Жигмонта Августа наступила деяка зміна.Введено виборну репрезентацію шляхти, вибирану загалом шляхти на соймиках з стислими інструкціями в кожній справі. Цілий загал шляхти у великім князівстві ніколи не брав участи в вальних соймах,брав участь лише в т.зв. соймах польових,в час війни; поза тим - брав участь лише через репрезентацію.

Як виходить з сказаного, сойм за Жигмонта I перебував під впливом Панів Ради; він був ,власне, доповненням до Панів-Ради.

Як сказано на вже іншім місці, за Жигмонта Августа зміняється становище Панів-Ради,і з.цим таков склад сойму. Ігнорований до цього часу загал шляхти,репрезентований на соймі виборчою репрезентацією, не тільки що починає виступати з першим голосом, а переходить в напад і старається навіть обмежити права Панів-Ради.Значення сойму в перших роках володіння Жигмонта Августа щораз зростало.Найбільшим здобутком сойму було те, що з нього усунено князят та панят.Нарешті в Люблинській Унії сойм вел. князівства зносить інститут Панів-Ради,але таков і себе, бо зливається з польським соймом в одно законодатне тіло для спільної Речі Посполитої.

К о м п е т е н ц і я с о й м у.

Компетенція сойму вироблялась на практиці відповідно до того, як він розвивався. Першими справами були справи вибору вел. князя і справи унії з Польщею. В справі унії з Польщею скликувано вже в ХУ ст. сойм, а про силу рішення сойму в тій справі свідчить те,що мельницька унія 1501 р. залишилася без наслідку лише тому, що її не ратифікував сойм. Правом вибору користувався сойм в роки 1492, 1506, 1522. До сойму належала таков справа податку і ухвала контингенту військової служби, тобто справи " земської оборони".В цих справах навіть вел.князь і Рада-Панів вже в першій половині ХУІ ст. не могли самі виносити ухвал без згоди сойму. А навіть І-й і П-й Литовський Статут постановляє, вальний сойм повинен вносити ухвали про розмір військової повинности. З справою контингенту і фінансів зв"язана справа війни і миру, що теж належала до компетенції сойму вже за Жигмонта І, а доказом цього є те, що до війни з Волощиною не дійшло лише тому, що на це не погодився загал шляхти, зібраний на соймі. Маючи право вирішувати справу про ці земські повинності, виходить, що сойм міг таков ухвалювати кари за виконання тих повинностей, що веде вже прямо до вироблення законодатної влади сойму. Спершу великий князь і Пани-Рада ставляли відповідні внесення, отже, мають право законодатної ініціятиви,а сойм лише вирішує запропоновані внесення і затверджує їх як закони. Пізніше сойми починають здобувати право вносити проекти законів, що відбувалося у писаній формі " просьби до господаря",на яку вел.князь

давав "откази", що набирали законодатної сили. Законодатна діяльність сойму виявилася при появі І-ої і ІІ-ої редакцій Литовського Статуту; обидві редакції передавали на обговорення сойму. Законодатну компетенцію сойму точно здефініював ІІ Литовський Статут з 1566 р. та не надовго, бо згодом він зливається з польським сеймом в один спільний сойм.

Час і місце скликання сойму.

Сталого реченця скликання сойму не було. час скликання також не був точно означений; скликувано сойм залежно від потреби. Місце скликування теж не було точно означене; найчастіше було Вильно, хоч не завжди. Коли на денному порядку нарад сойму була справа з"єднання з Польщею - сойм скликувано було в прикордонних містах як от Берестя.

Головний соймик слонимський.

Після Люблинської унії і після злуки соймів у вел.князівстві виникає немов передсойм, що носить назву слонимський "головний соймик". Це був передсойм усіх литовських делегатів сойму й сенату перед скликанням спільного сойму. Бо коли після Люблинської унії литовські делегати повинні були їхати на польський сойм, то з"їжджались спершу в Слонимі, щоб узгіднити свою діяльність на соймі. На цей слонимський сойм крім делегатів сходились ще сенаторські урядники, тобто члени сенату. ІІ Литовський Статут постановляє, що слонимський сойм повинен завжди збиратися на два тижні наперед перед скликанням сойму в Польщі. Метою цього сойму було - узгіднити діяльність литовських делегатів на великім соймі. Основою до усталення згідности мали бути інструкції від повітових соймиків. Як довго тривав цей слонимський сойм - не було встановлено, у всякому разі він мусив так закінчитися, щоб делегати мали час прибути на великий сойм.

Повітові соймики - перебувають у найстилішому зв"язку з соймом, тому й про них тут говоримо. Цей зв"я-

зок полягає в тому, що на повітових соймиках вибирались делегати на сойми, давалися їм інструкції, від яких вони не мали права відступати. Коли візьмемо до уваги,що інструкції в"язали послів,а посли від них не відступали,то властиво на соймі вирішували справу не посли, а шляхта. Походження соймиків також без сумніву польське, хоч,як сказано, подібність до боярських з"їздів на наших землях є немала. З вічем землі соймики не мають ніякого зв"язку.Спочатку скликувано намісників, вищих духовних, урядників і панів землі, щоб нарадитися над справами землі, головним чином скликувано було їх для судових справ. Дуже часто великий князь передавав спірні справи панів, що належали до його компетенції,на суд з"їздам (особливо Волинської землі),а це тому, що вел.князь часто натрапляв на перешкоди,що виникали від незнання у Вільні місцевого права землі. Про існування соймиків у повнім значенні є відомості з ХУ ст. Найраніше появляються вони на Підляшші. В розвитку соймиків відіграло ролю введення інституту виборних представників шляхти на великім вальнім соймі. Отже, з метою їх вибору й уділення їм інструкцій скликувано було соймики. Та вже привілеєм з I565р. заведено було їх у цілім князівстві. Цей привілей увійшов цілком до II-го Литовського Статуту, подаючи доволі точно права соймиків.За постановами III Литовського Статуту соймики скликує король за 6 тижнів перед початком кожного загального сойму листами,які розсилав до гродських урядів. Урядники повинні були повідомити про скликання сойму і соймика шляхту і подати денний порядок соймиків,який мав бути такий самий як і сойму. Повітовий староста повідомляв хоруговну шляхту окремими листами,а дрібну шляхту - на торгах, у церкві і копах. Зібрані на соймиках шляхтичі висловлювали свою думку про справи,над якими мав радитися сойм. Резолюції в тих справах були рівночасно інструкціями для послів. На соймиках присутні могли також висувати важливіші справи повіту й порушити своїм послам і ставити відповідні постуляти на соймі. Судівництво не належало до соймиків, воно належало до судових віч, скликуваних окремо. На соймиках керував нарадами воєвода. III Лит.Статут точно перераховує окремі землі, з яких і в яких збиралися соймики. Їх було 22, з кожної землі вибирано двох делегатів, разом, значить, висилало вел.князівство 44 послів на спільний сойм. До Люблинської Унії цих повітів було більше, кількість їх доходила до 30, так що на загальний сойм вел.князівства прибуло коло 60 делегатів загалу шляхти.

Виконавча влада.

Як виходить з вищесказаного, зверхні права і законодатну владу розділяв великий князь спершу з княжим родом, пізніше - з Панами - Радою, а потім нарешті - з соймом. Від кожночасної зверхньої влади тісно залежна виконна влада або адміністрація в найширшім значенні. Окремих центральних адміністраційних властей у вел. князівстві, власне не було, а функції центральних властей виконує вел.князь і Пани Рада. Це було можливе лише при найдальше посуненім федеративнім устрою держави,а таким було вел.князівство навіть по усуненню удільних князів. Розуміється, така федеративна держава, де кожна земля була сама для себе державою,не потребувала великого центрально-виконавчого апарату. Ішлося лише про те,щоб землі виконували свої обов"язки земель. Вел.князь і Пани Рада були лише зв"язковими між поодинокими землями,а щоб утримати державний зв"язок це міг зробити сам князь з родом, пізніше - з Панами Радою, тому вел.князь і Пани-Рада є не лише зверхньою владою, але й центральною адміністрацією.

З огляду на федеративний устрій держави, адміністраційний устрій вел.князівства приймає типовий характер, ми бачимо добре розвинену обласну адміністрацію, але слабше розвинену центральну. Ввесь тягар державної управи спадає на місцевих урядників,намісників воєвод чи старост. Бо,коли навіть вел.князь усунув удільних князів,то не усунув їх урядів. Проте після знесення удільних князів адміністрація земель не змінилась цілком і тепер так само виступає вел.князь і Пани-Рада, щоб контролювати і приймати звіти земських урядників,а як треба,то в деяких випадках висилали окремо призначувані комісії для полагоджування окремих справ. Тим способом Пани-Рада і вел. князь мають у своїх руках виконавчу владу,а це було тим більше можливо, що кожний вищий обласний урядовець - воєвода - був членом ради.

Правда, коло великого князя є немов центральні урядовці, напр., маршалок, канцлер, підскарбій і найвищий гетьман,але ці урядовці не є властивими виконуючими органами, вони не дають обласним

органам ніяких інструкцій,не іменують урядників - це виключно технічні урядовці, що все виконують з доручення вел.князя і Панів-Ради. Виконну владу вел.князівства можна поділити на центральну й обласну адміністрацію. При центральній виконавчій владі є знову цілий ряд урядовців, з яких одні - це двірські урядовці або особисті урядовці вел.князя, інші - це вже урядовці державного характеру. При цім треба взяти до уваги ,що в цій добі наступив розвиток в напрямі поділу публічних функцій урядовця (в користь держави), від приватних (на користь князя). Коли ще в першій добі не бачимо поділу функцій публічних від приватних, бо урядник є рівночасно і державним, і княжим урядником, то в цій добі цей поділ уже добре помітний. Двірськими урядниками не будемо займатися, хіба що остільки, оскільки вони виконують з доручення деякі функції. Зате виконуючі органи на провінції не можна вже поділити на земські й державні, бо бачимо, що давні наші земські уряди вже занепали,а нові під впливом польського права ще не виникли. По землях зустрічаємо передовсім державних урядників, а самоуправнених - лише по громадах.

А) Огляд центральних у р я д і в .

I) П у б л і ч н і у р я д о в ц і . Крім великого князя і Панів-Ради у вел.князівстві не було ніяких більше виконуючих адміністраційних урядників, якщо не брати до уваги кількох більших урядовців, що їм допомагали, виконуючи технічне зарядження вел. князя і Панів-Ради. Цих технічних помічних урядів зустрічаємо чотири: I) уряд найвищого маршалка, 2) канцлера, 3) земського підскарбного і 4) найвищого або земського гетьмана.

I) М а р ш а л о к - це найважливіша особа після вел. князя, опікун порядку в місці, де перебуває вел.князь,майстер церемоній на засіданнях Панів-Ради і під час приймання послів. Дає голос Панам - Раді,в час відсутности великого князя ними проводить, а також дає голос чужоземним послам в час їх послухань у вел.князя. Влаштовує для них авдієнції у вел.князя, дбає про приміщення для приїзних послів, судить заворушення публічного супокою в час з"їзду сойму. Проголошує волю великого князя.

Ознакою його власти є " л а с к а " , тобто маршалківська палиця. На випадок відсутности маршалка, його заміняє маршалок двірський, особистий урядник великого князя. Уряд маршалка сталий і виник тут самостійно,а не під впливом польського права. Подібний йому був у І-й добі, правдоподібно, наш двірський тіун, бо його функція зовсім подібна до маршалківської, з тією лише різницею, що наш двірський був публічним і приватним урядником,а маршалків уже два - один публічний,а другий особистий урядник великого князя.

2) К а н ц л е р - це мабуть найбільше впливовий у великім князівстві. Від половини ХУ ст. до Люблінської унії ним був увесь час виленський воєвода.Це виключно державний урядник. Як начальник великокняжої канцелярії, він вибивається на міністра закордонних і внутрішніх справ. Під його рукою стоїть ціла княжа канцелярія з численними урядниками і писарями. Всі акти виготовлювались в канцелярії і підписував їх писар, зате канцлер прибивав лише печатку. Важливіші документи печатав вел.князь своєю сиґнетною печаткою. Канцлер приймав і видавав усі листки. Від часів Жиґмонта Авґуста йому заборонено було видавати пергамінові документи, тобто важливіші урядові акти без відома вел.князя. Канцлер відповідав за всі акти, мав евіденцію закордонної політики, приймав закордонних послів і здавав звіти. Звичайно канцлер користувався великим довір"ям великого князя,про що свідчать ті обставини,що великий князь дає йому не раз чисті пергамінові листи з власноручним підписом т.зв. " мар-рам", на яких уже сам канцлер виповняв текст і висилав куди треба: найчастіше ішлося тут про закордонні ноти. Діяльність канцлера і його уряду була дуже всестороння,що що буде ще мова. Від 1556 р. наставлено було його заступника - підканцлера.

П і д с к а р б н и й з е м с ь к и й . Цей технічний допоміжний уряд також виник самостійно у великому князівстві. Підскарбний це фінансовий урядник, але не з владою міністра фінансів; він не має впливу на заряд фінансами,не призначає урядників,не має над ними права контролі. Йому належить обов"язок приймати прибутки і то лише надвишку податків з земель, бо видатки земель покривалися на місці за асиґнатами та квітанціями від вел.князя та Панів-

Ради. До скарбу, що його мав у розпорядженні підскарбний,цілком впливали серебщина, корчемні, митні оплати та, як сказано,останок з дякла і прибутків з великокняжих дібр; цим всім завідує підскарбний. Виплати виконує він лише на доручення великого князя і Панів-Ради; як видно, підскарбний - це немов головний касир . У XУ ст. він був начальником магазинів, де були складені податки натурою; під його опікою був скарб і архів, де переховалася Литовська Метрика, побіч державних клейнодів, в окремо зладженій на це будівлі. Від Жигмонта Августа підскарбний стає повним міністром фінансів. Касові записки вів скарбовий писар, що належав до великокняжої канцелярії і підлягав канцлерові державного скарбу, у Троцькім замку беріг троцький підскарбний.

Підскарбного заступав підскарбний двірський, особистий урядник господаря.

Найвищий або земський гетьман. Так само, як попередні, він також є органом центральної управи;він не дбає про мобілізацію, не дбає про збільшення армії та про її фінансування чи запровіянтування; це все - праця обласної адміністрації. Гетьман не урядував в час мира. Письмові записки щодо військових заряджень зустрічаємо у вел.княжій канцелярії,де зберіглися реєстри попису.

Обов"язки гетьмана починалися з днем оголошення мобілізації. Військові зголошувалися у повітового хорунжого, хорунжий відводив їх до намісника, пізніше воєводи,а всі намісники ставали під командою гетьмана. Гетьман,проте, був начальним вождем армії.Коли почалася мобілізація,він переводив перепис тих,що з"явилися.Такий спис переводив писар, за що брав невеличку оплату. Гетьман звільняв хворих від військової служби, приймав заступництво сина за батька і т.д. Гетьман мав судову владу над армією в полі, непослушних міг карати смертю. Його право суду опиралося на уставі, виданім йому Панами-Радою і вел.князем в день мобілізації. Від його суду не було апеляції, а його судовій владі підлягали і члени Панів-Ради,що служили у війську, бо його влада була " в місце господаря". Грошові судові кари йшли в його користь. За похід гетьман одержував 1000 кіп грошей, 6 звоїв лунського сукна та оксамиту на шати. Після військо-

вого походу його влада закінчується, гетьман знову робить перепис тих, що залишилися після походу.

Від 1521 р. найвищого гетьмана міг заступити - гетьман двірський; не зважаючи на своє ім"я, двірський не був двірським; він був як гетьман, цілком державним урядником. При гетьмані стояв земський хорунжий, що мав обов"язок носити земську хоругов; його заступав хорунжий двірський.

Від Жигмонта Августа змінилася влада гетьмана; він став міністром війни ; спричинила це довготривала лівонська війна, що змусила гетьмана виключно самому подбати про армію і її комплектування. В наслідок цього він стає міністром війни.

2) Двірські урядовці.

Всі двіроькі урядники - це напівдержавні,напівприватні урядники вел.князя. Про них не будемо багато говорити,бо це не належить до історії державного права. Але тому, що вони виконували також деякі державні функції, треба про них згадати.

Нормально вони приватні урядники князя, але в разі потреби вони заступали чотирьох згаданих вище державних урядників.Цей їх підвійний характер має прастаре походження.

До двірських урядників належали: маршалок двірський,- це начальник палати, підскарбний двірський, підчаший,підкоморний, мечник, хорунжий двірський і багато інших вищих і нижчих. Всі ці уряди були на те,щоб ,як кажуть джерела, турбувалися про здоров"я і уцтивости маєстату господаря. Крім вищезгаданих урядів був ще цілий ряд шляхетських осіб і простих людей, що виконували службу на дворі. Шляхтичі, що служили на дворі, звались дворянами. Були на дворі молоді аристократи, що хотіли дослужитися кар"єри,а також і чужосторонні аристократи, найчастіше політичні емігранти. Вони становили немов особисту гвардію великого князя, так як у І-й добі княжа дружина. Князь уживає їх найчастіше до публічних послуг судових і адміністраційних; вони розносять і виконують накази мобілізації, збирають серебрщину, розводять наділених по

маєтках. За введення у маєток такий шляхтич одержував оплату "увящее". Вони також доглядають над будовою державних замків і збирають за це оплату " посокирщину". Для одних був двір початком кар"єри, для інших - " кормленієм".

Проста прислуга ділилась на категорії залежно від того, яку виконувала службу. З цілого ряду вел.-княжих двірських урядників : кухмістрів, стольників, конюших, сокольників,писарів і т.д. кожний мав більше людей до послуги,а всі вони стояли під розпорядженням відповідного двірського урядника. Коли на дворі не було для них праці ,тоді їх висилали на фільварки на "лежі".

Б) ОБЛАСНА АДМІНІСТРАЦІЯ.

В той час, коли центральна адміністрація була зорганізована пагано або її майже не було, то обласна адміністрація була чудово зорганізована і могла послужити зразком для інших сучасних держав.

Обласна адміністрація виникає під кінець XIУ стор.після усунення удільних князів і настановлення намісників. Прикмета її у тому, що намісники виконують функції державних і економічних урядовців. І то чим вищий урядовець, тим більше підноситься він як публічний урядник. Намісників, старост чи там воєводів більших міст абсорбують більше державні функції, дрібніших урядників - економічні функції.

Начальні уряди цілих областей.

Н а м і с н и к и . В XIУ і XУ ст. після усунення удільних князів в адміністрації земель нічого не змінилось. Зверхня влада перейшла в руки великого князя,а виконавча - в руки намісників, які виконують адміністрацію від імени князя.

Поруч з великокняжим намісником як найвищим адміністрацій ним урядником землі, часто зустрічаємо навіть княжих двірських уряд-

ників, як маршалків, конюших, бобровників, сокольників і т.д.,які, власне, тепер після усунення удільних князів були вже непотрібні. Це треба віднести на рахунок надзвичайної консервативности в устрої земель. Намісник - це інститут українського походження з першої доби, відомий навіть під тією назвою або назвою княжого посадника. Взяв початок він з пригородного тисяцького, що 13 в. зливається з посадником і виступає під назвою намісника. У вел.князівстві намісників зустрічаємо також і перед усуненням удільних князів. Ці урядники на західньо-українських землях в Галичині носять відому вже нам назву воєвод. Коли намісником був князь, він має назву - князя-намісника, хоч князь - намісник нічим не відрізняється від інших намісників, хіба що титулом. В перших початках ХУ ст. появляється для намісників назва староста, почасти під польським впливом, а пізніше воєвода. Назва намісник - лишилася для нижчих урядників,аналогічних до польських старост державців - тенутаріїв.

До 1566 р. обсяг дії давніх намісників (нині перезваних на воєводів) нічим не змінився, лише деякі з них здобули право належати до Панів-Ради. Вел.князь настановляє намісників з-поміж довірених людей з центру або з місцевих магнатів; лише в Полоцьку і Вітебську віче здобуло собі вплив на призначення намісників.

Який час був іменований намісник, - було невідомо. У всякім разі вел. князь дбає, щоб цей важливий уряд не став спадковим; тому якщо цей уряд дістане син після батька,то внук вже напевно його не одержував. Виникала небезпека, щоб намісник не відновив у той спосіб влади давнього удільного князя.

Привілей з 1492 р. увів деякі обмеження щодо призначення намісника вел.князем; намісника не міг усувати великий князь без згоди Панів-Ради. Уряд дрібних намісників-державців дає звичайно вел.князь місцевим людям, але звичайно шляхтичі вибирали по черзі когось з-поміж себе. Намісник є представником великокняжої влади в землі.

К о м п е т е н ц і я н а м і с н и к а . Після усунення удільних князів їх місце займали намісники, що репрезентували вел. князя; як висловлюються вел.князі в сучасних джерелах: "яко ради і місця нашего". Вони мали обов"язок дбати про збройну

силу та роздавати служби, в кожну хвилину відкличні, отже, лише " до воли господарської " . Вони повинні були слідити за тим, чи всі виконують військову службу, винних тягнути до відповідальности та могли навіть відібрати помістя. Під час війни намісник є начальником збройної сили своєї землі. Третє їхнє управління - це найвище судівництво землі ; до них ішли апеляції від намісників-державців і вони мають право судити шляхту і всі ті округи, де посади займають або колись займали тіуни. Тоді намісник судить шляхту як І-ша інстанція. Розбирає скарги на державців та має нагляд над державними мільварками. Після заведення земських судів у намісників відібрано цілий ряд судових прав і їх судова влада обмежилась так само , як влада старост у Польщі до 4-х гродзьких артикулів. Намісник також має право суду над великокняжими селянами.Він має під собою округу, яка приносить йому " кормленіе". У землях, де була розвинена самоуправа (в Полоцьку й Вітебську),в українських землях на Волині і Київщині намісник був обмежений у своїй судовій компетенції місцевими радами, до яких крім єпископа і магнатів входили і земські урядники. Як уже згадано,на Волині доволі рано помітні сліди існування соймів в Луцьку, Кременці, Володимирі,які обмежують ще перед І565р.,тобто перед заведенням земських судів, судову владу намісника. Ці сойми приймають апеляції,навіть вмішуються до виконування судівництва намісників. На такім судовім соймику все таки нормально справу вів намісник головного міста на Волині - Луцька, лише коли на судовім соймі апеляційні справи залежали від рішення луцького намісника - тоді справу веде маршалок волинської землі. Цей маршалок волинської землі - це виключно волинський урядник; його зустрічаємо після усунення удільних князів, де він дуже рідко, але якийсь час зберігся. Це наступник нашого двірського тіуна з І-ої доби. Нижчими урядниками від намісників у системі адміністрації немов І-ої інстанції є намісники-державці. Як ми на своїм місці говорили, кожна земля ділилася на волості,до яких пристала пізніше назва повіт,а назва волость пристала до давньої верви. Якраз ці намісники-державці, залежні від намісника воєводи -землі, були ще представниками адміністрації над меншими округами. Вони залишаються і після усунення удільних князів; пізніше їх звали на польський лад " старости державці" і вони справді були подібними до польських "тенутаріїв", яких у Польщі треба протиста-

вити політичним старостам.

Функції намісників-державців подвійні: адміністраційно-судові й економічно-фінансові. Адміністраційно-судові функції полягають в тому, що намісник-державець був начальником військової округи; він дбає про те, чи кожний виконує та не занедбує військової служби, він доносить про незайняті для служби помістя, і висловлює свою думку щодо нових кандидатів на них. На випадок мобілізації він віддає зібране військо повітовому хорунжому, а той відводить те військо до намісника землі.

Судові намісника державця підлягають господарські селяни, дрібна шляхта, що не має права екземпти і міщанство, у всіх більших карних справах. Шляхта ставить домагання, щоб її не мав права судити такий намісник-державець, що займає місце колишнього тіуна, що їй і вдалося зробити; рівночасно шляхта здобуває собі право ставити всі більші справи прямо на суд князя, як казалося " не вступая в право ". Перший Литовський Статут наказував старостам-державцям судити в присутності двох шляхтичів, яких він сам повинен був собі вибрати. В Польщі тих товаришів-суддів вибирала шляхта. Староста-державець мав цілий ряд підпорядкованих урядовців. В його розпорядженні знаходяться тіуни, що виконують функції управителів державних фільварків.

Економічно-фінансові функції намісників-державців.

Вже сама назва вказує, що вони є управителями великокняжих дібр. Вони порядкують великокняжими фінансами, бобровими гонами, забезпечують дворища челяддю, стараються опустілі великокняжі села заселити селянами. У всій своїй діяльності вони мусили звертати увагу на те, щоб їхні порядки виходили на користь скарбу. Намісники-державці є не лише публічними урядниками, а й приватними урядниками вел.князя. Бо в першій половині XVI ст. помітно вже поступ великокняжих дібр у правнім розумінні. Як у першій добі не було ріжниці між приватними і державними добрами князя, так тепер є ріжниця між отчинними добрами князя і державними добрами. Та прибутки все ще , як і в першій добі, йдуть до спільної каси.

Розділ скарбу наступає лише за Жигмонта Августа. Виходячи з цього, намісник-державець, хоч у більшості своїх занять і є публічним урядником, має, проте, також багато приватно-правних обов"язків на користь вел.князя як приватного власника дібр; публічний характер намісників-державців проявляється в фінансовій області тоді, коли вони виступають як збірщики грошових чи натуральних податків. Староста-державець повинен виплатити з зібраного дякла та приходу з жнив для челяді місячину, забезпечити засів,а решту відістали до головного замку на утримання кріпости; лише надвишку, непотрібну городничому замку, відсилано було до Вильна. Серебрщина,очевидно, йшла на руки старости-державця. Намісник ,потім староста-державець збирає приходи міст і міської оплати,призначені на публічні,головним чином, замкові потреби.

Він дбає про прохарчування великого князя,коли він знаходиться в дорозі, т.зв. - "стаціями", які платили не тільки великокняжі селяни, а й приватні селяни.

У т р и м а н н я н а м і с н и к а - державця коштувало досить багато. Брав він I/3 річного збору,а від I529р. I/4 і, крім того, він мав право брати частину з усіх державних підприємств і маєтків. Щодо винагороди помічаємо поступ в розумінні публічного становища намісника-державця. В I-й добі, ще за правною теорією " Руської Правди", урядовець - це або невільник, отже, не бере платні, або коли це вільний,то він не одержує платні від князя, а службу виконує лише " чести іже от князя". Тепер його урядова праця не спроваджує на нього рабства, ані не вважається лише честю. Його праця - це обов"язок ,за який одержує вищий чи нижчий урядник винагороду.

В поодиноких селах на фільварках ,часто над цілою великою княжою волостю стояв помічник намісника-державця - тіун. Це в більшості тільки економічний уряд, адміністрації судових тих функцій тіун не має, хіба лише посередньо. Вже його назва вказує на його фінансову службу і походження. Тіуни - це наступники наших ратайних селянських тіунів по княжих селах. Нині вони вже вільні й лише підпорядковані намісникам-державцям. Деякі тіунства виходять з-під залежности намісників-державців; як рівні їм, вони стають залежними просто від намісників землі. На Україні перезвано

майже всюди тіунів намісниками,а сама назва тіун залишилася надовго лише в корінній Литві. Одначе, з огляду на походження тіуна з невільника виробилася засада, згадана вище, що коли навіть якийсь шляхтич займав посаду , яку раніше колись займав тіун. ,то цей останній не міг подавати до суду на шляхтича. Підстава цієї постанови була та, що шляхтича не мав права судити той, хто займав уряд, який колись займав раб.

Г о р о д н и ч и й - це безпосередній наступник нашого городника. Це комендант великої фортеці. Таких фортець у вел. князівстві було I5. Цей уряд подібний до польського і західньо-европейського уряду, що звався "бургграбія", в чехах " пургграбі" , німецький " Бургграф". Наш городничий, одначе, не мав нічого спільного своїм походженням з бургграфом, хоч своїми обов"язками подібний до цього західньо-европейського уряду. Його обов"язок : дбати про належний бойовий стан фортеці, забезпечити у всякий час її харчами і т.д. Для цього намісники дають городничим дякло,а крім того окремі грошові податки, напр., "колодинні" і глинні пенязі і т.д. намісники-державці віддавали в розпорядження городничих. Городничі перебувають у залежності лише від вел.князя і Панів-Ради, тобто від центральних урядів і лише перед ними вони стають до відповідальности.

В округах, підпорядкованих державцям, також зустрічаємо земських урядовців з більш автономічним походженням. Таким є повітовий хорунжий, обов"язок якого - слідкувати за зголошенням до військової служби на випадок мобілізації. Від I565 р. в кожнім повіті є один хорунжий. Він репрезентує на соймі шляхту свого повіту, допомагає також збирати серебщину. В XVI ст. введено також всюди почесний уряд повітового маршалка. Він мав своїм завданням відвести до намісника ополченних бояр і шляхту; через те,що в головніших містах ту функцію виконував каштелян, то повітових маршалків не було там, де були каштеляни.

Виконавчі органи по сільських громадах.

Громадські уряди - це самоуправні й виборні уряди.Адміністраційних урядників від вел.князя там немає. Виборні громадські

власті були і по великокняжих селах, і по приватних. Начальником громади був старець або отаман, він також мав назву старости. Крім старця стоїть ще громадська рада - " мужіє". Старець і "мужіє" вибираються щороку на вічу всією громадою.

Громада - це давня верв, тепер перезвана вона вже волостю. Десь у першій половині цієї доби стара назва - "верв" - губиться. Громада - волость ділиться на поодинокі дворища - села,як, звичайно, одиниці більш економічного, ніж адміністраційного характеру. Підвалину до збереження єдности давала сама держава тому,що волость уже давно відповідала солідарно за всі податки держави та за видання злочинців. Перед старцем з "добрими людьми" (мужіє) лежить обов"язок бути представником громади перед великокняжою адміністрацією, розділювати обов"язки і податки. Вони дають гарантію виконання цих тягарів і відбування працівного обов"язку на користь держави чи пана, тоді коли цього вимагала потреба.Старець з "добрими людьми" мав право суду в громаді, який відбував на громадськім вічу, званім " копа", звідки походить вираз "конні суди". Всі ці права і обов"язки давали волості широку самоуправу. Зустрічаємо такі упривілейовані волості, з яких громадяни були вийняті з-під судівництва панських урядників ,або й такі, в які навіть державні урядовці не мали права виїжджати, бо громада наперед гарантувала точне виконання в с і х публічних обов"язків. Такий привілей для волости давав передовсім економічні користі, бо звільняв громаду від можливого обов"язку харчувати державних урядовців.

В цей спосіб ми коротко перейшли адміністраційний апарат держави і з"ясували компетенцію урядовців, так як відомості про неї відомі нам у джерелах. Все таки можна ствердити,що нема ще у вел. князівстві фахової адміністрації; кожний майже урядник має всі функції, і це є найважливішою прикметою адміністраційної системи цієї доби. Врешті це саме зустрічаємо і в інших державах сучасної Европи. Деякий, однак, поділ компетенції помічається вже й тепер. Зустрічаємо вже уряди виключно фінансові - уряд підскарбного, військові - найвищого гетьмана, городничого,хорунжого і т.д. Все ж таки точного поділу публічних урядовців за їх фахами провести не можна. Тому подамо хоч кількома реченнями огляд пооди-

ноких хоч найважливіших публічних справ,якими займалися публічні урядовці держави.

I) Військові справи - " оборона земська ".

Як уже сказано, боротьба за існування змусила литовську державу розвиватися у визначну мілітарну державу. Організація військової сили опиралася на іншій системі, ніж це було в нас. За часів київської держави було ополчення і то або поголовне, або лише контингент. Військова служба була зв"язана з особою,а не з маєтком. Зате цілком протилежне було в вел. князівстві. Потреба кінної військової служби для боротьби з німецьким орденом робила неможливим користування ополченням і змусила створити кінноту, зате кошти виекві́пування загонів кінної армії мусили бути розкладені на більшу кількість міщан, що були до цього часу зобов"язані нести пішу службу в загальному ополченню. Та стягнути ці видатки на покриття виекві́пування кінної армії або змусити утримати кількох з"їздців можна було лише тих, що мали майно, тому тут відограє роль не більшість осіб, а кількість маєтку, отже, маєток стає тепер основою військової повинности. Розподіл військового обов"язку був зв"язаний з маєтком, а не з особою горожанина. Навіть не раз шляхтичі володіли спільно маєтком, щоб мати можливість виконати військову службу; такі спільники шляхетського майна називалися бурсниками; розмір їх військової служби залежав від майна,а не від кількости бурсників. Привілей в I492 р. постановляє, що і вдова зобов"язана виставляти відповідну кількість кінних їздців відповідно до маєтку, це підтверджує і Литовський Статут. Виходячи з цієї засади, стає ясно , що й духовні могли виконувати військову службу з своїх дібр. I-й Литовський Статут постановляє ,що духовні повинні виконувати службу з маєтків, дарованих на церкву, з яких до цього часу взагалі виконувалась попередніми власниками військова служба. Києво-Печерська Лавра в наслідок того виставляла IO панцирних слуг. Лише старі церковні добра були звільнені від військового контингенту.

Роди війська.

Військо складалося або з громадян " служилії люди",або з наємників. Перші виконували військову службу в зв"язку з володінням й приналежністю до великокнязівства, другі - за гроші.До XУI стор. всі верстви громадян могли ще виконувати військову службу і підставовою маєтковою одиницею було посідання " боярської служби" , з якою був зв"язаний обов"язок виставити одного кінного жовніра. Боярська служба - це нормально військово повинна одиниця, хоч рід озброєння висиланого їздця міг бути різний.

Така " боярська служба " була тісно зв"язана з землею, тому ясно, що розмір військової служби, або,як казалося, "земської повинности" залежав від кількости землі. При надаванні комусь маєтків як помістя вел.князь визначував відразу розмір військової повинности. Зате скільки селянських господарств повинно було виставляти одного жовніра - не було точно означено. Це залежало від економічного стану селянських господарств і кожночасної потреби.Від часу до часу великий князь з Панами-Радою встановляв, скільки господарів повинні виставляти одного кінного жовніра, тобто одну "боярську службу". Від XУI стор. справа ухвали контингенту війська переходить на сойм. З джерел XУI ст. бачимо, що держава старалася, щоб контингент війська кожного разу був якнайвищий. Пересічно I0 господарств виставляло I кінного озброєного жовніра. Ця норма походить ще з XIУ і XУ стор., ще з того часу, коли обов"язок загального ополчення селян замінено було кінною службою. Тоді замість I0 піших жовнірів ішов один кінний. Після переведення переміру на волоки постановлено, що з I0 волок належало давати I боярську службу. В I529 р. на соймі ухвалено, що треба давати I боярську службу вже з 8 волок; однак, цей порядок був передбачений лише на I0 років, бо в I534 р. було знову повернено колишню норму - I боярську службу з I0 волок.

Щоб точно встановити, хто й скільки має давати їздців,від часу до часу проводилися " пописи земські". Один такий доволі точний попис з I528 р. зберігся дотепер і має для нас велике значення; він дає можливість встановити питання про економічне становище селян і панів. Він, визначаючи , хто повинен виконувати військову

службу, став немов боярською книгою вел.князівства, бо в цей час уже набирає твердих форм засада, що військову службу повинен виконувати лише шляхтич.

Причиною переведення цього попису земського було те,що до цього часу всі пописи були неточні ,тому Жигмонт наказав перевести загальну перепис і тоді усунено від обов"язку військової служби сумнівно шляхетських людей і путних бояр. Вже в найближчі роки шляхта бажала злагодження цього попису, бо мовляв багато зобов"язаних до військової служби вимерло, але великий князь відмовив в їхньому проханні, стоячи на становищі,що військова служба залежить від величини маєтку, отже, байдуже, чи його власник живе чи вмер і залишив лише сиріт. Рівночасно тим самим пописом встановлено точні устави за відмову від виконання обов"язку військової служби. Спершу винних карали на горло, пізніше - конфіскуванням майна.

І Литовський Статут точно визначає кари за занедбування земської повинности.

В і й с ь к о в а с л у ж б а п а н і в і ш л я х т и. Виходячи з сказаного, магнати і бояри виконували військову службу не лише особисто,а з почетом, відповідно до розміру своїх відділів. Хоруговні пани йшли під власною хоругвою, під яку ставали залежні від них бояри, нехоруговні - під повітовою хоругвою.Дрібні шляхтичі, які не були багаті й не могли виставляти одної боярської служби, вибирали так, як хто хотів, або коли господарювали разом, то по черзі з повним озброєнням. Ту засаду з"ясовує І Лит.Статут і постановляє щодо убогої шляхти, що убогий шляхтич повинен стати в ряди особисто по своїй можности; ті шляхтичі, що жили вкуні (сумісно), непочільно повинні були служити по черзі. Як уже сказано, дрібна шляхта ставала під повітовою хоругвою.

В і й с ь к о в а с л у ж б а с е л я н.

До XVI ст. могли й багаті селяни виконувати військову службу, і навіть багатший селянин міг просити князя дозволити йому нести повну боярську службу; в той спосіб він, здобуваючи на це дозвіл, легко переходив у ряди боярства. Це було можливим доти, доки не наступило станове зрізничкування. Бо вже перепис 1528р.за-

бороняє селянам і путним боярам виконувати військову службу.На прикордонних землях у Київщині і Брацлавщині виконували дані селяни військову службу ще в ХУП ст. аж доки нарешті не злилися з козаками.

Та з другого ж боку деякі селяни,особливо землевласники з великокняжих дібр, були допущені до виконання військової служби і в час замкнення шляхетського стану, тобто в ХУІ ст. Та це не давало їм ще шляхетських прав. Міста виконували військову службу залежно від своєї економічної сили в той спосіб ,що висилали певно означений контингент, що постановляє і Лит.Статут. Лише деякі міста вже під впливом польського права замінили свій обов"язок військової служби на грошові оплати на військові потреби.

Крім цього були ,як згадано, окремі в і й с ь к о в і в і д д і л и т а т а р і в . Татарів було багато ще за часів Витовта, головним чином полонених, а були також і такі,що добровільно емігрували з орди, як політичні збігці (незадоволені). Було їх багато, особливо в Троцькій і Віленській округі та на українських землях - на Київщині. Вони виконували військову службу під власною хоругвою,а не під повітовою. Де було менше татар,там ставали вони під особистим проводом старости, так само, як і шляхтичі, звані " боярами під господарем". Перераховані досі роди військ-це війська,рекрутовані з громадян, та вже від ХУІ ст.,як всюди в Європі, так і в великому князівстві, заводиться звичай затягати наємні війська, найчастіше з чужинців, заводових жовнірів. Їх заплата звалася з німецького "жолд" , а ці вояки,як казалося у нас, " жолнєри ".

Їх бойова вартість була першорядна. Держава вербувала їх за допомогою військових-офіцерів-професіоналістів,званих "ротмістрами",з якими входила в окремі договори, а ці вже зобов"язувалися достачити означені в умові відділи війська. В половині ХУІ ст. цей рід збройної сили дуже зростає і загони жолнєрів стають все численніші.

2) Ф І Н А Н С И .

Засадничою прикметою фінансового устрою в великім князівстві було те, що впродовж цієї П доби так само, як і в І-й добі,

нема ясного відокремлення публічних державних прибутків вел.князя від його приватних прибутків,а державних дібр - від приватних маєтків великого князя. Як у І-й добі,в час київської держави, всі прибутки йдуть до спільної каси великого князя, звідси покриваються і всі видатки на утримання двора великого князя,так і всі державні потреби. Лише від початку ХУІ ст. помічаємо зміну. Перед нашими очима тягнеться тепер лінія між одними і другими фінансами, державний скарб поволі відділюється від приватного скарбу великого князя. Вже на початку ХУІ ст. деякі державні прибутки призначаються виключно на публічні видатки,а Пани-Рада здобувають контролю над фінансами вел.князівства. Та аж під кінець цієї доби за Жигмонта Августа настає точне відмежування публічного скарбу від приватного скарбу великого князя, а публічних дібр - від приватних маєтків великого князя.

Другою характерною прикметою в історії розвитку фінансів великого князівства є те, що вони опиралися на інших джерелах до половини ХУ ст. і на інших від половини ХУ ст. В першій частині цієї доби прибутки держави і вел.князя опиралися на тих самих основах, що і в І-й добі. Ми зустрічаємо загальне і стале оподаткування громадян залежно від їх фінансової спроможности і прибутки з дібр князя відограють другорядну ролю. Зате від половини ХУ ст. загальні безпосередні податки немов би зовсім не існують; їх платить лише міщанство, і цей рід державних прибутків сходить на другий плян. На перший плян висуваються прибутки з великокняжих дібр, державних монополів і оплат та посередніх податків. Причина цього лежить в суспільних змінах, які в цьому часі наступили. В І447р. селянство великого князівства звільняється від всіх податків в користь держави, ці податки держава переносить на користь панів, а І457р. те саме діється з правом суду і судовими оплатами. Таким чином, держава тратить сталі безпосередні податки і більшість судових оплат. На майбутнє державна влада могла наложити безпосередню дань лише в надзвичайних випадках, отже, лише як надзвичайний податок і то лише за згодою зацікавлених тим панів, які в тому випадку мусили зректися свого привілею .Привілеї для шляхти з І447 і І457 р. поширено на українські землі аж у перших роках ХУІ ст., І50І і І509р. на Волині, І507р. в Брацлавщині, І529 - в Київщині.

Приступаючи до огляду поодиноких джерел державних фінансів, можемо їх поділити на податки безпосередні, посередні й монополі та безпосередні оплати і нарешті - прибутки з державних дібр.

а) Безпосередні податки - це державні прибутки найстаршого походження. Платить їх населення на доказ визнавання своєї залежности від публічної влади. У великому князівстві цей рід прибутків залишався незалежно від змін устрою поодиноких князівств у суспільних верств. Населення давало державі дань чи то грішми, чи натуральними оплатами, чи своєю працею; це ті відомі наші старі інститути полюдія, кормлення для князя і його урядовців та різних робіт. Всі ці прибутки при існуванні удільних князів ішли на користь поодиноких удільних князів, які до центральної каси великого князя платили якусь сталу річну дань, звану " політіе" на доказ своєї залежности від великого князя. Після усунення удільних князів всі ті прибутки йшли на користь вел.князя. Податок, що його платило населення безпосередньо грішми, тепер носить урядову назву " серебрщина" або "серебряна дань". Та ця офіційна назва для безпосередніх податків грішми збереглася лише в Полоччині і Вітебщині на Україні; в Київщині і Брацлавщині її звали полюдщиною, на Волині - "поволовщиною", на Пінщині й сусідніх білоруських землях, якось Смоленщині, звали її так само, як у московських землях, - "посощиною". Та офіційна назва - "серебрщина" - лише доти затримується за тією даниною, поки вона йде на користь держави. Коли привілей з I447р. та привілеї наступних років переносять її на панів, вона прибирає назву "грошовий плат" або й чинш, від чого навіть втрачається її первісне походження як публічної дані. Зате назва - серебрщина - зберігається і вживається при надзвичайних безпосередніх податках, які держава від часу до часу збирає за згодою сойму, що особливо часто практикується за обох останніх Ягайлонів (XVI ст.) в час війни з Москвою за Смоленськ і за Лівонію. В українських землях ще з татарських часів збирали окрему безпосередню дань, що звалася "ординщиною", яку можна було використати на дарунки для ханів, а в цілій державі збиралися т.зв. "колодинні і глинні пенязі" ,призначені на зміцнення прикордонних замків.

Одиниці оподаткування були ті самі, що й в першій добі; це - "дим" і "рало" або "соха", звідки походять і місцеві назви для серебрщини - подимщина і посошина. Дим - це, як відомо,господарська одиниця, складова частина дворища; в Київщині дим - це переважно те саме,що в західньо-українських землях - дворище.Соха (давнє "рало") - це грунтова одиниця різної величини; звідси пізніше стали розрізняти соху з запрягом двох волів, менщу від неї - двох коней, одного коня і нарешті огородників без коней.Після заведення волок - волока стала одиницею оподаткування; більша від неї одиниця - кілька волок, з яких ішов один кінь на війну; податок з такої одиниці - служба звався "поконевщиною". В час лівонської війни (друга половина УУІ стор.) накладено також пого-ловщину - податок, залежний від кількости душ, душ різно оцінених, відповідно до їх суспільного становища. Безпосередньо грошову дань платили також міста. Малі міста без магдебурзького права - звичайно міста з рільничою людністю платили від диму або від сохи, більші міста - (торгово-промислові) платили сталий контингент. Жиди платили або разом з містами, або всі жиди в державі - означений контингент, який кагали розкладали на всіх жидів"водлі можности каждого".

Побіч грошової дані, так само як у І-й добі,так і в П добі, була також дань натуральна,що тепер виступає під двома офіційними назвами - "дякло" і "стації". Перша - це старі оплати збіжжям, худобою на утримання княжого двора,друга - це старе харчування для князя і урядовців, коли переїздять землю і виконують свої публічні функції,про що " Руська Правда" говорить з великою докладністю. Тому що натуральна дань " дякло" платилася різними продуктами, звідси виникають і подрібні назви - "дань" медова, кунична, осипна (ссип), мезлева (худобою) і т.д. Так само як грошову дань, так і натуральну держава в П-й половині ХУІ ст. переносить на панів, так що як державна дань вона зовсім зникає і не з"являється навіть більше, як надзвичайна дань; селяни платять її під різними назвами або й спільною назвою " дякло панам ".Так само натуральною даниною є стації. Назва ця прийшла з Польщі для старого нашого харчування для князя і його урядовців.А що з тією метою населення складало такі продукти, які швидко можна було

приготувати для їжі, як ось кури, м"ясо, яйця, сир, так і під стаціями розумілася натуральна дань такими самими продуктами.Стації затримались найдовше як публічний обов"яз к людности, навіть тоді, коли інші податки було вже перенесено на панів; лише в XVIст. і стації перейшли з держави на панів сіл. Пізніше під стаціями розумівся обов"язок харчувати військо в час походу,отже, реквізиції - " давнє " зажитіє".

Крім грошових і натуральних оплат населення відбувало працівну повинність у користь держави, отже, виконувало роботи руками або з худобою. До половини XV ст. нам відомі такі обов"язки людности, як повоз для князя і урядників,а також обов"язки будувати замки, мости, греблі, дороги, косити сіно для княжого двора і т.д., обов"язки , відомі вже в I-й добі. На українських прикордоннях був ще відомий протягом всієї доби обов"язок сторожі - т.зв. сторожівщина. Державні роботи протягом другої половини XVст. також перейшли на панів сіл і стали основою для розвитку панщини.

Дань держава стягає тепер через свої органи,що звалися: "бирчі". Бирчі стягають дань у всякій формі та передають великокняжій адміністрації; деякі волості зобов"язуються сами стягати і достачити дань з свого обмеженого простору. З непослушних дань стягалася шляхом примусу через" " дітських", тобто немов би за допомогою карних посланців.

б) П о с е р е д н і п о д а т к и .

В такому значенні, як ми тепер розуміємо, - як податки від споживних речей з"являються вони аж у XVI стор. Та вже в I-й добі були відомі різні оплати пошлини: як цла, мита і торгові оплати,які перейшли в другу добу. Колись це були лише оплати за дійсну послугу; в цю добу вони вже є справжнім посереднім податком. Цла в той час відомі як внутрішні,перевозові оплати, які держава збирала на різних місцях через окремі свої органи за тарифом,що в кожнім місці був різний, опертий на старім звичаю. Кількість цла бралася залежно від якости і кількости товару, звідси й маємо цла восковничі, солянничі та інші. Мірою при поборі цла був звичайно

віз даного товару. Кордонні цла,як податок привозовий і вивозовий, заведено аж у другій половині XVI в. за Жигмонта Августа.Мита збиралися при греблях,мостах,перевозах і т.д. В перші часи це також були оплати за уживання мосту, перевозу і т.д.,пізніше - оплати,зв"язані з перевозом товарів через дані пункти.Торгові оплати відомі в першій добі як оплати за дійсну послугу; такий характер мають вони й тепер. Залежно від того, чи це є оплата за вживання торгового місця, перемір, переважения і т.д.,торгові оплати виступають під назвою торговне пенязі, помірнов, висчес і т. д. Всі оплати звичайно брали міста та всі ті оплати стягалися з товарів, так само, як минішні посередні податки. Як сказано вище, в XVI ст. з"являються вже посередні податки в теперішнім значенні. Найшвидше з"являється податок від соли і воску,а в час лівонської війни - від муки, крупів, солоду, пива, меду, горілки і т.д. Всі ті оплати публічна влада збирала безпосередньо або виарендовувала підприємцям.

Державні монополі цього часу подібні до західньо-европейських регалів. Першою монополією було право варення гарячих напоїв і закладання корчем, що було застережено лише вел.князем. Це право вел.князь відпродував поодиноким особам,корпораціям або громадам, і оплати за це звалися " капщиною ". В XVI ст. державною монополією став закордонний експорт лісних продуктів, як смоли, попелу, клепок і т.д.; ці продукти держава відкуповувала в окремих коморах від приватних людей. Пізніше монополією для більшости вел.князівства стала сіль. Так само вседержавною монополією у вел. князівстві було " чеканення" грошей, що теж державі давало значний прибуток.

Безпосередні судові оплати - судові поплини - становлять у першій частині цієї доби значне джерело прибутку вел.князя,так само, як це було в I-й добі. Та це джерело державних прибутків меншає, поперше, тому,що право суду і передовсім право збирання судових оплат переносить великий князь в половині XV ст.шляхом привілею на панів, а ,подруге, тому, що багато злочинів,карних досі грошовими карами (давні вири і продажі),замінили карою смерти, потім тюрмою. З судових оплат одні йшли прямо для урядни-

ків, другі, як " вини", до державної каси. Такими судовими оплатами були "дітськуванне", "вижчее", "увявщее", "пересуд" та інші, про що буде мова нижче.

Д е р ж а в н і д о б р а . На початку цієї доби державні добра ще не відокремлені від приватних дібр великого князя; відокремлення відбулися аж 1569 р. за останнього Ягайлона. Під кінець цієї доби прибутки з державних дібр, по суті справи,повинні були стати найважливішим джерелом державних прибутків,коли безпосередні податки + судові оплати значно зменшилися. Державні добра набиралися з відумерщин, конфіскувань та розроблення ґрунту в наслідок освоєння лісів і пустарищ, зате зменшувалися в наслідок роздавання поміств в державу або в заставу. Останній рід практикувався в час важких фінансових затруднень держави. Державні маєтки треба розуміти або як великокняжі фільварки, або як села. На перших господарювали на рахунок великого князя, з інших ішли лише оплати так само як панам з їх селян. На фільварках господарювали тіуни чи намісники-державці ,про що вже була мова. Прибутки в першій мірі йшли на покриття місцевих потреб, як на засів,оплачення місячини для двірської челяді, на десятину в церкві, оплачення адміністрації за нагляд у фортецях. Останню частину видавали по квітанціях,тобто на асигнати,виставлені великим князем або Панами-Радою або продавали і гроші пересилали у скарб великого князя. Всі ці дії виконувала відома нам обласна адміністрація,лише подніпрянські волості сплачували всі свої повинності прішми або натурою старості,а цей відсилав їх до центральної каси. В XVI стор. державна влада починає чимраз більше цікавитися господарством у вел. княжих добрах; численні інструкції, устави для державців мали на меті перевести засадничі реформи; одною з таких реформ був і відомий волочний перемір. Окремі комісари мали на меті переводити докладну контролю прибутків і витрат поодиноких замків і дворів; записки, що залишились після них, становлять важливе джерело для наших студій.

3) С У Д І В Н И Ц Т В О .

Устрій судів великого князівства на початку П-ої доби має велику схожість з судами поодиноких князівств київського державного союзу. Всюди по удільних князівствах повнота судейської влади перебуває в руках князя землі; по пригородах від його імени сидять посадники - намісники. Так само по міських і по заміських громадах зустрічаємо громадські суди; церковні люди судяться по церковних судах, про що свідчить відомий фальсифікат з XIУ стор. під назвою " устав Ярослава Володимировича", а пани судять рабів у приватних судах. Тільки один новий суд зустрічаємо вже в цей час - це суд великого князя над удільними князями, що сперечаються між собою; цього суду не знаємо з часів київської держави. Та, як відомо, удільний лад у вел.князівстві скоро падає, бо вже в 90-х роках XIУ стор. він одержує смертельний удар, а дальший розвиток судівництва великого князівства розвивається відповідно до потреб нового суспільного ладу. Все таки основні елементи в устрою судівництва вел.князівства накреслені за зразками українського публічного права в І-й добі, а радикальні зміни під впливом польських установ наступили аж у добу Люблинської Унії. Суди великого князівства в П-й добі можна поділити на : великокняжі суди, обласні й центральні, домініяльні суди, громадські та церковні суди.

Великокняжі (державні) с у д и .

Вони діляться на обласні й центральні суди. Судівництво в перших виконує обласна адміністрація, а других - центральний уряд, тобто великий князь з Панами Радою. Почнемо від перших. В е л и к о к н я ж е с у д і в н и ц т в о перебуває в руках намісників-державців і намісників землі, як вищої інстанції, що їх звали пізніше старостами або воєводами. Найнижчий державний суд - це суд намісника-державці, бо тіуни судили великокняжих селян, а це суд скоріше домініяльний, ніж державний. Судова компетенція намісників -державців територіяльно поширювалася на

їх адміністраційно-судову округу,що пізніше відповідала повітові, персонально і речево - на шляхту, великокняжих селян і населення малих міст у всіх справах,а на мешканців магдебурзьких міст лише у більших справах, хоч на всі ті верстви з численними винятками. Поперше, намісник-державця не мав права судити князів, і хоругвних панів і всіх обдарованих правом судової екземпти від обласної адміністрації, їх судив великий князь. Дальше - намісники-державці, посади яких донедавна були тіунствами,не могли взагалі судити шляхти, яку в тім випадку судив намісник головного міста землі. Нарешті й кожний шляхтич в цілім ряді більших справ,як,напр.,насильне захоплення чужого майна,напад на дім, безправний грабіж, убивство, спір про батьківський маєток, шляхетська честь, - міг за згодою другої сторони,не починаючи навіть процесу, - "не вступаючи в право", як казалося, винести справу перед суд великого князя. Крім цього, цілий ряд справ, як і всі,що виникли з публічного права (напр. справа приналежности до шляхетського стану), були вже застережені за вел.князем, до якого йшли також всі відклики - " отзиви" від обласних судів.

Міщан магдебурзьких міст судив суд намісника-державця лише в більших кримінальних справах (як польські 4 гродзькі артикули), хоч міста завжди підносили жадання судити й ці справи.

У всіх справах судив намісник-державця міщан великокняжих міст без магдебурзького права і всіх великокняжих селян,беручи до уваги ,очевидно, широку компетенцію громадських судів,особливо сільських копних судів. Згідно засад, усталених уже в судебнику з ХУ ст., намісник-державця судить великокняжих селян лише тоді, коли вони виступають як пізвана сторона, коли ж вони виступають як позиваючі проти приватно-панських селян, тоді судить пан пізваного селянина, хіба що осуд не вдовольняє "позивача,тоді є предвиджений міщаний " обчий " суд. Приватно-панських селян судить державний суд намісника-державця лише у більших кримінальних справах, так само, як міщан магдебурзьких міст.

Суд намісника-державця (в ХУІ ст. званого вже старостою) - це суд одноособовий. Часом його заміняє його заступник-намісник, тоді він повинен призначити двох шляхтичів з повіту, з якими його

заступник повинен судити. Це приписує I-й Литовський Статут.Суд намісника-державця в засаді відбувається лише в місці його осідку; судити поза місцем осідку заборонено аж у статутовій добі (I544 р.). Суд повинен був відбувати 4 сесії на рік по 4 тижні (постанова I55Ір.), хоч книги суду для вписання завжди мали бути доступні.

Вищою інстанцією був суд намісника - головного города землі, що заміняв удільного князя, званого пізніше воєводою,отже,- суд воєводи. Воєвода судив в першій мірі людність своєї ближчої округи в тих розмірах, як намісник-державець, дальше - шляхту округ своєї землі, які колись були тіунствами, і,нарешті, приймав скарги на намісників-державців. До Литовського Статуту та справа, що суд воєводи є судом вищої П-ої інстанції для судів намісників, не була усталена. До воєводи можна було звертатися,хоч можна було цю інстанцію поминути. Це заборонив аж перший Лит.Статут,визнаючи суд воєводи обов"язково судом П-ої інстанції, і аж тоді йшли відклики до великого князя. Від суду воєводи можна було в українських землях апелювати до суду сойму землі; особливо маємо більше віесток про судові сойми волинської землі.

Центральні д е р ж а в н і с у д и .

Центральні державні суди зосереджувалися коло суду вел. князя, який за ідеєю публічного українського права I-ої доби, є суддею в повному розумінні слова, суддею найсправедливішим і найкращим. Він, власне за правною теорією, повинен всі справи судити особисто. Коли ж ставив когось замість себе,то лише в випадку крайньої необхідности. А в практиці доводилося йому дуже часто кимсь себе заміняти, особливо коли після усунення удільних князів ціла маса справ з усіх земель спливала на його руки. Ясна річ,що сам вел. князь не міг особисто судити справи з цілого князівства навіть в такім розмірі, як це ми згадали при обговорюванні обласних судів. Йому треба було побіч свого особистого суду створити в столиці на допомогу інші суди, а такими в цю добу були суди комісарські, господарські або асесорські, маршалківські та суди Панів-Ради.

Компетенція особистого суду вел.князя не була обмежена нічим; його компетенцію усталила практика. Щодо осіб, то в I-й інстанції підлягали під суд вел.князя всі князі, Пани-Рада,хоруговні пани і всі ті, які окремими "закривальними" листами були вийняті з-під юрисдикції обласних судів. Про ті всі особи казалося,що вони є в присуді князя, що зніс аж П-й Лит.Статут,вводячи земські суди для всієї шляхти. Щодо справ, то деякі справи застерігає для суду вел.князя вже судебник Казимира, привілей з I492р та I-й Статут. Під суд вел.князя йшли справи, що виникли на тлі публічного права, як усі суперечки між панами, справи нобілітації і денобілітації, справи, що стосувалися дібр вел.князя, скарги на урядників, ті карні справи, що загрожували в цілості існуванню чи ладові у великій державі, як головна зрада, образа особи великого князя, наїзди (Судебник), нарушення особи судді в суді, нарушення шляхетської чести (привилося з I492 р.) і жидівської чести. Перед вел.князя йшли т.зв. " великія діла" ,які обидві сторони " не вступаючи в право" перед I-ю інстанцією виносили на суд вел.князя, наретті, всі апеляції - " отзови ". При цій нагоді треба зауважити, що отзов в час до П-го Лит.Статуту відрізняється від теперішньої апеляції, яка в другім Статуті теж виступає під старою назвою " отзову".

"Отзов" до вищої інстанції не спричиняв поновного розбирання справи; це була лише скарга на урядника, що він порушив зобов"язуюче право. Якщо це було доказано - урядник платив отзовникові відшкодування. Апеляції, як поновне розбирання справи вищою інстанцією, запровадив аж П-й Лит.Статут під назвою " отзов". Деколи вел.князь сам відсилав деякі справи до іншого суду,особливо до соймового суду по землях; діялося це звичайно тоді,коли вел.князь не знав напевно, яке існує місцеве звичаєве право.

Суд вел.князя - це суд одноособовий, щоправда, вел.князь судить завжди в присутності когось з своїх урядників, чи Панів-Ради, але вони не були вирішальними суддями ,а лише знавцями звичаєвого права, дорадниками чи помічниками. Як вище сказано,навала справ була занадто велика, щоб князь міг усі ті справи особисто полагодити, тому часто доручав їх розслідувати і осудити окремим комісарам.

К о м і с а р с ь к и й с у д - це не був суд сталий. Він був призначуваний від випадку до випадку. Звичайно, то був суд колегіяльний, якому великий князь доручав розслідження і вирішення якоїсь справи, звичайно, такої, що вимагала присутности суддів на місці. Від комісарського суду був відклик до вел. князя. П-й Статут обмежив їх компетенцію лише до суперечок за межі між добрами вел. князя і шляхетськими та тоді, коли ішла справа про викуп вел. княжих дібр з заставу.

Більше вже сталий характер мали т.зв. г о с п о д а р с ь к і с у д и, що звалися також а с е с о р с ь к и м и.

Їх призначав вел. князь з-поміж Панів-Ради на цілу сесію для різних справ. Та самостійність цього суду була невелика, бо він мусив судити лише в місці перебування великого князя, щоб мати на місці " науку-господаря". Коли присуд було винесено на підставі господарської науки, від нього не було відклику. Суд той завжди був колегіяльний.

Зате в більшості одноосібним, а зрідка колегіяльним був м а р ш а л к і в с ь к и й с у д. Суддею був маршалок земський, він судив справи, які йому доручив великий князь, тому по суті це був суд комісарський, в якому комісаром був маршалок. Все ж таки був він судом більше самостійним, бо міг судити поза осідком великого князя і навіть в час його неприсутности в вел. князівстві. Від його рішення був відклик до вел. князя; відклику не було лише тоді, коли присуд було винесено на підставі " науки господарської". Єдиним сталим осереднім судом поруч з особистим судом вел. князя був с у д П а н і в - Р а д и. Судив він не з доручення великого князя, а від власного імени; його існування було передбачене зобов"язуючим правом, компетенцією він дорівнював особистому судові вел. князя, як і взагалі Пани-Рада від кінця ХУ ст. поділяють владу в державі з вел. князем. Існування його знає вже Судебник і його компетенцію окреслили відомі привілеї від 1492 і 1506р. Та в суд, що конкурував би з судом вел. князя, він не розвинувся, бо Пани-Рада було тіло велике і малорухоме, якому збиратися було не легко, хоч для повносилля рішень цього суду потрібна була хоч би лише якась частина Панів-Ради. Цей суд збирався, власне, лише раз на рік в час сойму, як " сойми Панів-

Ради". Судив цей суд ті самі справи, що й великий князь, особливо коли його не було в межах вел.князівства. Цей суд був знесений П-м Статутом з I566 р.

Вел.князеві в суді, як також вел.княжим обласним суддям, стояли на допомогу в ході процесу і виконували рішення суддів-судові урядовці. Між ними на першім місці треба згадати д і т с ь к о г о. Назвою і походженням він зв"язаний з дітськими I-ої доби, що становлять одну з груп нижчої дружини; їх уже в I-й добі князь бере до послуг при виконуванні суду. Тепер дітський - ввесь час екзекутивний судовий орган. Він приводить обвинуваченого до суду, коли той не являється, таввиконує присуди маєткового характеру, коли сторона добровільно не хоче підпорядкуватися рішенню судді. Великокняжа адміністрація використовує його і при стяганні податків. Дітський був або сталим урядовцем (при обласних судах), або від випадку до випадку назначувано було когось дітським, що бувало у великокняжих судах. Служба дітського і відповідна заплата зветься діцькуванням. Від часу введення земських судів (I566 р.) дітського перезивають на польський лад "возним". Судовими урядовцями були також " в и ж і ". Це були немов урядові оглядачі, звідки походить і їхня назва. Їх обов"язком було урядове ствердження порушення права, тому їх закликували не раз і приватні особи, щоб мати урядово стверджені докази при можливому процесі. Часто суддя висилав " вижа " на місце судового процесу, не бажаючи особисто виїздити; вони також часом беруть участь в копних судах. Вижі, мабуть, не були сталими урядовцями. За свою роботу одержували оплати " в и ж о в о є ". Так само судовими урядовцями були " у в я з ч и ї " , які вводили того, хто виграв процес або набував маєток, у посідання. За свою працю одержували "увязчее". Службу дітських, вижів, увязчих при великокняжих судах, як колись за київської держави, виконували молоді аристократи - дворяни, що на вел.княжім дворі починали свою кар"єру. Крім цього, при всіх судах були " п и с а р і й д я к и " , що вели судові записи. Сучасне процесове право передбачало допити за допомогою тортур, а також часто кару смерти; всі функції виконували професіонали - к а т и, яких тримали більші міста та уряд для судових потреб.

Тепер належало б згадати і про судові оплати. Деякі, як діцькування, виховоє і узявчеє вже нам відомі. Аналогічно й суддя за виконання своїх функцій брав у свою користь оплати, звані "пересудом". При випущенні засудженого на волю він брав "поколодноє" або "поверноє", а також означений процент від грошових кар, які, між іншим, йшли в користь вел. князя - т.зв. "повичноє". Так виглядали державні суди столиці і по областях аж до 1566р., поки не було проведено реформу вел. княжого судівництва за польськими зразками ч е р е з -

ЗАВЕДЕННЯ ЗЕМСЬКИХ, ЗАМКОВИХ І ПІДКОМОРСЬКИХ СУДІВ.

Сталося це на енергійне домагання шляхетського загалу, який через заведення земських судів старався знести судові екземпти панів, позбавити їх матеріяльних користей з судових оплат та підірвати їх могутнє становище в державі. Та права панів опиралися на привілею, і знесення їх могло настати лише за згодою зацікавлених. Перед рішучою поставою шляхетського загалу пани уступили, і на більському соймі 1564р. зреклися своїх судових привілеїв. Це уможливило вел. князеві завести земські, замкові й підкоморські суди, що знайшло своє реалізування у П-м Литовському Статуті.

Земські або виборні шляхетські суди заведено у всіх судових повітах, які покривалися адміністраційними округами, а не лише у воєвідських містах, як це було в Польщі. Суд складався з земського судді, підсудка і писаря; на кожну цю посаду повітові шляхетські соймики вибирали по 4-х кандидатів, з яких одного затверджував вел. князь. Земські суди вели свої земські книги, а урядували 3 рази на рік по 2 тижні. Судили вони всю шляхту у всіх справах, крім більших карних справ, які були застережені замковим судам, а саме - справи наїздів на шляхетський дім і великокняжі маєтности, підпал, розбій на дорозі, ґвалтування жінки, крадіж, фалшування та вбивство шляхтича. Між іншим земські суди на загал були більше цивільними трибуналами, тоді як замкові суди - карними. Вищою інстанцією був суд великого князя, а не "судові роки" на соймах воєвідських, як це було в Польщі. Та, щоб обмежити апеляції, не можна було апелювати в справах, в яких

докази опиралися на письмових записках, або на признанню пізваного. Виконуючим органом земського суду був возний.

Рівночасно заведено з а м к о в і с у д и ,що відповідали польським гродзьким. Утворено їх було в той спосіб, що лише за намісниками чи старостами 30 повітових міст визнано було право суду. Суд був одноособовий; судив намісник чи староста,у воєвідських містах - воєвода або їх заступник.За нормальною стороною справи пильнував замковий суддя, книги вів писар. Замковий суд судив всю шляхту, міщан магдебурзьких і приватно-панських селян у певних означених більших карних справах,а міщан менших міст та і великокняжих селян - у всіх справах.Коли замість старости судив його заступник, можна було апелювати до старости, а від нього - до вел.князя.

П і д к о м о р с ь к і с у д и завів П-й Литовський Статут рівночасно з попередніми. Це був суд одноособовий в справах земельних меж. Судив підкоморний,призначений вел.князем для кожного повіту, а не воєвідства,в той час, коли в Польщі підкоморний був вибираний шляхтою один на ціле воєвідство.Заступниками і помічниками підкомор"я були коморники. Реформа 1566р. не зачепила осередніх судів, вона знесла лише суд Панів-Ради.

Б) Д О М І Н І Я Л Ь Н І С У Д И.

Коли тепер по державних судах говоримо про домініяльний суд або суд пана над селянином, то лише тому, що на початку домініяльний суд - це було не що інше, як державний суд над селянами, перенесений на приватних панів. Домініяльні суди спочатку були невідомі в П-й добі й з"являються на початку ХУ ст. спершу як перенесення лише державного судівництва над селянами в руки приватних панів і то скоріше задля фінансових користей з судів. Привілей з 1457 р. передає не так суд над всіма селянами в руки панів, як обов"язки дітського і зв"язані з тим оплати.Судебник з 1468 р. знає вже домініяльний суд панів і навіть нормує його компетенцію: це - суд пана пізваного селянина; однак, це право суду хитке, бо держава уважно слідкує це за тим, чи пани вико-

нують судівництво особливо в карних справах. Лишаючи панам зиски з судів - "вини", для держави не було байдужим,чи злочини будуть карані, чи ні; виходячи з цього, держава не раз входить в права домініяльного суду, коли пан занедбує свої обов"язки. Та й в цьому випадку "вини" ідуть панові. Під кінець ХУ ст. суд пана над селянином зв"язаний уже з панським маєтком,що констатує Литовський Статут. Він установляє компетенцію домініяльного суду і навіть її поширює. Домініяльний суд в теорії був судом одноособовим, але в практиці він був судом колегіяльним, бо пани в цій добі все ще судили в присутності громадських урядів. Домініяльні суди були звичайно апеляційною інстанцією для громадських копних судів, які більтість селянських справ полагоджували у власнім колі. Домініяльні суди завжди трималися звичаєвого права,а пізніше Литовського Статуту. Засоби доказу були ті самі,що й у державних судах. Для усунення непорозуміння додамо,що не треба змішувати старого приватного суду з І-ої доби і початку П-ої доби над рабами з домініяльним судом П доби. Між ними є засаднича ріжниця, як засаднича ріжниця є між рабом і селянином.І то чим більше під кінець П-ої доби ця ріжниця стирається,тим домініяльний суд стає більше подібний до давнього приватного. Ріжниця між одним і другим полягає в тому, що домініяльний суд стоїть під контролею держави і навіть державний суд часом входить в його обов"язки,в приватнім цього не бувае ніколи. В приватнім суді правом для пана була тільки його воля; домініяльний суд муоив рахуватися з зобов"язуючим матеріяльним і формальним правом.Перед домініяльний суд могла стати третя особа і навіть могла апелювати від нього, перед приватним - цього не було. Домініяльний суд завжди був подібний до суду пана над закупом, але тільки подібний.

Приватні суди існують і в цій добі доти, доки існує в нашім праві інститут невільництва, цебто до Ш-го Литовського Статуту; після цього він зливається з домініяльним судом як кляса рабів зливається з кріпаками - селянами.

в) ГРОМАДСЬКІ (САМОУПРАВНІ) С У Д И.

Як у І-й, так і в П-й добі невідомо, чи не полагоджували найбільше справ селянства і міщанства громадські або самоуп-

равні суди, не звертаючи не раз уваги на те,що полагодження однієї чи другої сторони перевищувало їх компетенцію. Міста,які зберегли магдебурзьке право, дістали також свої лавничі суди,побудовані на чужих німецьких взірцях; про них вже була мова на іншім місці. Зате громади малих міст та сіл мали свої громадські суди. В той час, коли у містечках, особливо на західньо-українських землях, громадські суди під впливом вмішування в державні адміністрації не змогли самостійно розвивати своєї діяльности, сільські громадські суди - колишні вервні суди під назвою к о п н и х с у д і в , - пережили П добу завдяки тому, що державне законодавство взяло їх під свою опіку, цілком протилежно тому, що було в Галичині, де завдяки ворожій поставі держави до цього прастарого інституту - він вже в П-й добі занепав.

Копні суди - це прастарі вервні суди. Це суд ширшої сільської громади, яка сходиться на стало означене місце,що звалося "копищем", під проводом свого громадського уряду та поважніших людей - " добрії люде". Копища в нашій добі зустрічаємо мало не по всіх українських землях і передовсім по західніх землях. Назва - "копні суди" походить від того, що люди сходилися "копою", тобто гуртом (вічем) для полагоджування тих справ. Як сам інститут дуже старий, так не менше старими є й межі округ копних судів. Про це може свідчити та обставина,що на кордоні великого князівства і Корони деякі волості сходилися на спільну копу, не зважаючи на те, що вже від двох сотень літ між ними було прокладено державні кордони. За поняттям статутів, копні суди - це в першу чергу суди на місці, дальше - в присутності більшої кількости людей. Ш-й Статут навіть виразно натякає,що ці суди є здавна на Русі, тому навіть якщо їх досі деневдь немає - треба завести. Статути згадують передовсім про компетенцію копних судів для справ земельних меж, пільних і лісових шкід,а в карних справах вони мають " вести сок", "гонити слід", або, як тепер казалося, " вести опит", хоч їх компетенція була значно ширша.

В карній компетенції копних судів заслуговує передовсім уваги відоме вже нам з " Руської Правди" гонення сліду. І тепер ширша громада повинна знайти злочинця; з цією метою скликується копу, яка йде за слідом. Коли слід вказує,що злочинець є в гро-

маді, скликається копу другий і третій раз. На третій т.зв."присяжній копі" всі повинні присягати,що нічого не знають про вбивство. Хто на цю копу не з"явився - накликає на себе підозріння. По присяжній копі волость спільними коштами платить головщину. Копа - це суд міжстановий, згідно з ідеєю права І-ої доби, тому в ній беруть участь дооколичні шляхтичі, а уряд часом присилає свого " вижа". Але якщо законодавство вел.князівства ставилося до цього інституту прихильно, то після Люблинської унії польський уряд ставиться до нього вороже, особливо в час перших козацьких бунтів. Пани в "копі" вбачають початок хлопських бунтів,тому виступають проти скликування кіп, копи розганяють і т.д. Та,не зважаючи на це,копні суди дожили аж до козацької держави (Ш-ої доби), а про існування їх маємо відомості навіть з ХУШ стор. Крім згаданих уже світських судів існували ще :

г) Церковні суди.

Ними займатися не будемо, бо вони не входять в обояг нашого предмету. Одно можна стверднти, що завдяки не раз неприхильній поставі уряду їх компетенція, як з огляду на особи, так і на справи, сильно обмежена. Церковні суди судять лише церковних людей і безпосередньо зв"язаних з церквою, зате цілий ряд колись церковних людей вийшов з-під їх юрисдикції.

ДЕЩО ПРО СПРАВУ Т.ЗВ.ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО ФЕВДАЛІЗМУ.

Під кінець огляду державного права вел.князівства звернемо увагу на одно наукове питання, яким займалися до цього часу майже всі дослідники литовсько-руського права, а саме на справу т:зв. "литовсько-руського февдалізму". Устрій вел.князівства при суто мілітарних прикметах покликав до життя деякі інститути публічного права, подібні до інститутів февдального права на заході. Згадаємо тільки про наділювання бояр земельними добрами з обов"язком військової служби т.зв. "помістя". Що такий боярин знову мусив подбати, щоб мати певну кількість боярських слуг, які разом з ним, як його почот, виконували військову службу. Дальше, - як у великокняжих добрах, так і в добрах князів та хоругвних панів

зустрічаємо т.зв. " бояр под господарем", тобто бояр,залежних своїми маєтками від хоругвових панів, бо лише під їх хоругвою вони могли виконувати військову службу. Що більше - хоругвні пани подекуди навіть виконують над " боярами под господарем" судівництво, хоч чи було це загальною нормою у вел.князівстві - не є певним. З XVI стор. в Підляських добрах Радивилів на Груньондзу зустрічаємо справді феодальні відносини між цими магнатами і їх боярами; Радивили навіть непідлеглих собі бояр змушують до комендації і т.д. Як з одного боку згадані вище інститути загально поширені й подібні до феодальних, так з другого боку локальні ленні відносини підляської шляхти в ключах Радизилів до своїх зверхників,а ще більше називання канцелярщиків з цього часу помістій " феуда", їх власників "васалами", - те все дало підставу багатьом дослідникам литовсько-руського права твердити,що феодалізм у вел.князівстві - це річ, яка не підлягає сумнівові (Любавський). Деякі дослідники історії московського права (Павлов - Сильванський) ідуть ще дальше і допускаються феодалізму навіть у київській княжій державі. Зате між істориками права є немало і противників таких поглядів; на першім місці відомий нам дослідник історії нашого права Владимирський-Буданов рішуче заперечує існування феодалізму в вел.князівстві та твердить,що поза зверхньою подібністю інститутів публічного литовсько-руського права до феодального на заході нічого більше у нас немає,що порядки,які тут витворилися, - це порядки місцевого походження.

Суть західнього феодалізму полягала в тому,що в феодальній суспільності існує маєткова, отже, приватно-правна залежність однієї людини від другої, васала - від свого сеніора за обов"язок військової служби і вірности. В той спосіб усій суспільності ленно залежні одна від другої частини творять немов драбину, бо на самій горі є найвищий ленник - сузерен. Ним був звичайно король, отже, і сузерен держави, зверхник всіх у публічно-правнім розумінні. З часом на великих ленників переносить він і всі свої публічні функції над територією їх лен, чим робить з них уже територіяльних панів. В той спосіб феодалізм стає й основою устрою держави й суспільности. Найважливішою прикметою залежности васала від свого сеніора, як і територіяльного пана від

суверена - короля є те, що їх лени були завжди умовні, залежні від виконання ленних обов"язків і ніколи не були власністю ленника; його власністю були лише т.зв. "альодія" - доволі нечисленні добра в добі розквіту феодалізму.

Коли йде мова про державний феодалізм, то спроби завести його у вел.князівстві були, але не втрималися. Саме в добі Витовта князь Андрій Полоцький і навіть князь Витовт проголосив себе з своїм князівством ленником Ордену. Та ні одна, ні друга коменда-ція не втрималися, а внутрішній розвиток в устрої великого князів-ства показує тенденцію не до розвитку територіяльних панів, а нав-паки - до їх знесення. Саме їх існування має свою підставу в уділь-нім устрою колишньої київської держави, а не в елементах приватно-правної ленної залежности.

Зате приватно-правна, маєткова залежність бояр, чи то від вел.князя, чи від хоругвних панів помісною системою є лише подіб-на до феодалізму, але самим феодалізмом вона не є. Найважливішим доказом цього є та обставина, що помістя не мають сили довший час затримати свій умовний характер. Помістя, надані комусь, хочби хтозна на яких умовах, вже в другім чи третім поколінні переходи-ли в повну власність обдарованого. Як відомо, вживання і праця на землі робила у нас з часом повним власником землі навіть селя-нина; те саме стосується і до помісних дібр. Причини цього треба шукати в глибоко вкоріненій ідеї приватної власности в україн-ськім праві.

Річ природна, що канцелярська термінологія " феод", "феодали"," васали ", "гомагіалії" , "барони" - не може бути ні в якому разі доказами феодального ладу. Канцелярійний урядовець, вихований на середньовічній латині західньої католицької Европи, переносив тут чужі західні назви для понять, які не завжди їм відповідали, так само, як руські літописи (хоч би в літописах вел. князів литовських) терміни місцевого права не раз вживають для визначення чужих правних понять.

На нашу думку, у вел. князівстві з"являються намагання (головним чином з Ордену) пересадити тут інститути ленного пра-ва, на загал, однак, без успіху. Зате за для мілітарного характеру

вел.князівства витворюються тут правні інститути місцевого походження, подібні до західньо-европейського феодалізму, - бо й тут, і там військові потреби їх викликали, але, як вище доказано, вони значно відходили від ленного права завдяки непереможному впливові ідей українського приватного права. Зате феодальні порядки в підляських ключах Радзивілів треба приписати чисто-локальним відносинам.

хх хх хх

При цьому, - третьому вже, - виданні "Огляду історії українського права" проф.д-ра М.Чубатого редакція (деканат факультету права і суспільно-економічних наук Укр.Вільного Університету) дозволила собі зробити деякі виправлення, які, однак,обмежилися тільки поправками стилістичного характеру.

Одночасно, з причин технічного порядку, - довелося відмовитися від друку наведених автором латинських цитат та від латинських назв деяких правних інститутів. Маючи на увазі, що дане видання в першу чергу призначене для практичної мети - викладання на факультеті права і суспільно-економічних наук УВУ,редакція гадає, що це випущення латинських цитат не може мати особливо негативного значення.

Проте, це треба пам"ятати при слідуючих виданнях цього курсу, які, можливо, поставять своєю метою видати його в повній формі оригіналу.

Редакція щиро дякує шановному авторові за ласкавий дозвіл перевидати його курс для потреб слухачів Українського Вільного Університету.

З М І С Т.

Частина перша.

В С Т У П	Стор.	I - 7
ІСТОРІЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА	"	8 - 34
Вступні замітки	"	8 - 9
Звичаєве право	"	9 - I3
Д о г о в о р и	"	I3 - I9
Княжі устави і уроки	"	I9 - 20
Церковні устави	"	20 - 2I
Юридичні грамоти	"	2I - 24
Рецепція візантійського права....	"	24 - 27
Руська Правда	"	27 - 34
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПРАВА в І-й д о б і.	"	34 - 88
Огляд передісторичних часів.....	"	34 - 36
Родова організація.....	"	36 - 40
Початки українськ.державної організації	"	40 - 42
Період земський	"	42
Територія	"	42 - 45
Населення	"	45 - 62
Боярська кляса	"	48 - 52
Міщанська кляса	"	52 - 53
С м е р д и	"	53 - 56
З а к у п и	"	56 - 57
Невільники	"	57 - 60
Церковні л ю д и	"	60 - 6I
Ч у ж и н ц і	"	6I - 62
В Л А Д А .	"	62 - 79
К н я з ь	"	64 - 68
Боярська рада	-	68 - 70
В і ч е	-	70 - 75
Характер устрою Київської держави	-	75

Виконавча влада..... Стор. 75 - 79

а) Органи центральної управи " 76 - 79
в) Органи місцевої адміністрації..... " 79

Справи загальної адміністрації " 79 - 80

Фінанси ..... " 80 - 83
Військові справи..... " 83 - 84
Судівництво ..... " 84 - 86

Правне відношення між державою і церквою ..... " 86 - 88

Частина друга.

ВСТУПНІ ІСТОРИЧНІ ЗАМІТКИ Стор. I - 5

ІСТОРІЯ ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА В П ДОБІ " 5 - 34

Загальна характеристика..... " 5

Звичаєве право ..... " 5 - 6

Пам"ятники законодавства ..... " 6 - 33

ДЕРЖАВНЕ ПРАВО "ДОБИ РУСЬКОГО ПРАВА" в ГАЛИЧИНІ..... " 34 - 58

Правне відношення Галичини до завойовників ..... " 34

Територіяльний поділ ..... " 34 - 35

Населення ..... " 35 - 53

Бояри ..... " 36 - 39
Нижчі верстви ..... " 39 - 53

Станові репрезентації..... " 53 - 54

Адміністрація ..... " 54 - 56

Суди на Галицькій Україні..... " 56 - 58

ДЕРЖАВНЕ ПРАВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО." 59 - I72

Міжнародньо-правне становище вел.князівства ..... " 59 - 60

Територія ..... " 60 - 64

Населення ..... " 64 - II3

А. Населення по етнічно-реліг.приналежн." 64

"Литвини і русини " ....." 64 - 66

Жиди ....." 66 - 67

Татари ..... " 68

В. Населення по суспільному складу	Стор.	68- II3
Духівництво	"	69 - 7I
Шляхта - бояри	"	7I - 82
Міщанство	"	82 - 90
Людність села	"	90 -II3
В Л А Д А.	"	II4 -I49
Великий князь	"	II6 -I2I
Правне становище удільного князя	"	I2I -I26
П а н и - р а д а	"	I26 -I3I
Вальний с о й м	-	I3I -I36
Виконавча в л а д а	-	I37 -I49
а) Огляд центральних урядів	-	I38 -I42
б) Обласна адміністрація	-	I42 -I49
Військові справи	-	I49 -I52
Ф і н а н с и	-	I52 -I58
Судівництво	-	I59 -I69
Дещо про справу т.зв.литовсько-руського феодалізму	-	I69 -I72
З м і с т	-	I73 -I75.

CURIE GEN. O.S.B.M.
BIBLIOTHECA
ROMÆ